

PAUL KUUSBERG

**ENN KALMU
KAKS MINA**

Paul Kuusberg sündis 30. apr. 1916. a. Tallinnas ehitustöölise perekonnas. Õppis 1930-ndate aastate algul ehitustehnikat, laevamehaanikat, kuid majanduslike võimaluste kasinuse tõttu pidi õpingud katkestama. Kuni 1940. a. oli ta ehitustöölise, võttes samal ajal aktiivselt osa ka ametiühinguliikumisest.

Nõukogude võimu taaskehtestamise järel töötas P. Kuusberg juhtivalt kaasa ehitustöölise ametiühingus. NLKP ridadesse astus ta 1940. a. juulis.

1941. a. suvel võitles Paul Kuusberg hävituspataljonis, alates 1942. a. Punaarmee Eesti Rahvuskorpuses, kus ta 1944. a. peale toimetas diviisi ajalehte „Tasuja“. 1946. a. demobiliseeritud, jätkas P. Kuusberg ajakirjanduslikku tegevust ajakirja „Eesti Bolševik“ toimetuses ning ajalehe „Rahva Hääl“ toimetaja asetäitjana 1947-ndast kuni 1954. a. Neil aastail omandas ta ühtlasi kõrgema hariduse. Seejärel täitis Paul Kuusberg Eesti NSV Kirjanike Liidu proosakonsultandi ülesandeid ja toimetas ajavahemikul 1957–1960 ajakirja „Looming“. Praegu töötab ta Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse vastutava sekretärina.

1948. a. saadik tegeleb P. Kuusberg kirjanduskriitikaga. 1956. a. ilmus tema sulest romaan „Müürid“, 1959. a. valimik kriitilisi artikleid pealkirja all „Sõna sekka“.

P. KUUSBERG

ENN KALMU KAKS MINA

PAUL KUUSBERG

ENN KALMU KAKS MINA

(INIMESED SÕDURISINELIS)

Romaan

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

$\frac{E}{K\ 91}$

Kunstiline kujundus

E. MAISAAR

Kirjakujundus

S. LIIBERG

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Öösel saabus veel sadakond inimest. Karantiin tuubiti puupüsti täis.

Nii kaltsus mehi polnud politruk Rein Mänd siin varem kohanud. Ega teisedki oma riietusega hõisata saanud. Nemadki olid tulnud tööpataljonidest, metsalõikamiselt või ehitustelt. Mobiliseeritute seljas võis näha kõige erisugusemaid rõivaid. Okste või naelte otsas rebenenud ja lõkke ääres pruuniks kõrbenud hõlmadega sineleid. Sädemeist auklikuks söödud, võidunud vattkuubi. Lapitud frentše. Narmendavaid jopesid ja palituid. Jalas kanti ärasõtkutud ning oskamatult paigatud säärikuid, vilte, kalosse, isegi niinekoorest punutud viiske. Silma hakkas ka korralikke püksipaare ja tugevaid juhtnahast tanksaapaid, aga need uppusid võimatuseni ärapeetud kehakatete ja jalavarjude merre. Uustulnukate riided ja jalanõud olid aga lausa rābaldunud.

Ka nende näod ja pilgud erinesid kuidagi teistest. Läbielatud raskustest rääkis enamiku karantiinielanike välimus, aga selleski suhtes panid viimati saabunud mehed justkui i-le punkti peale. Sisselangenud põski kattis nädalaid ja kuid ajamata habe. Rohkesti mahorkast kollaste sõrmeotstega ja lõhenenud küüntega korpas käsi, palju külmavõetud jalgu.

Nad nägelesid paremate lamamiskohtade pärast, kahtlustasid üksteist toidujagamisel, ja juba esimesel päeval tabati üks neist varguselt. Politruk Mänd nägi unes tuimi inimsilmi, käsi, mis küünitasid võõra leivatüki järele, ja üles ärgates sõimas ta end sentimentaalseks väikekodanlaseks.

Jutt uutega ei sobinud hästi. Rein Mänd mõistis peagi, et nende hulgas oli palju niisuguseid, kes suhtusid temasse umbusklikult. Oma hoiakuga nad justkui ütlesid talle — räägi, kui sind rääkima on pandud, iseasi, kas me usume või mitte. Üks huvitas neid siiski — nimelt see, mis nüüd edasi saab. Kas tõesti moodustatakse veel üks eesti diviis? Tema sõnad, et see on juba formeeritud ja et nendestki saavad võitlejad, näisid meeldivat. Ka rindeteateid kuulasid nad tähelepanelikumalt, aga nii mõnigi tema väide kutsus esile juba kahtlev-pilkavaid muigeid.

Läbi õhukese laudseina, mis eraldas kantseleid ülejäänud karantiiniosast, kostsid vile ja korrapidaja käsklus toimkonna ülesrivistumiseks. Sumin muldõnnis tugevnes. Keegi hakkas valjusti ja ropult sõimama:

«Keda sa, munajooja, kahtlustad! Ajan püksid maha, siis näed, mis nägu sa oled. Tema süüdistab! Mulle su habemenuga vaja! Käi kus kurat!»

Kuuldus hõikeid, naeru, vandesõnu, jalgade müdinat. Ukse juurest möödusid lohisevad sammud. Mõne minuti pärast jäi vaiksemaks.

Korraga tabas Rein Männa kõrv selgesti, kuidas kedagi ähvardati:

«Kui sa rivisse ei tule, kutsun politruki!»

Need sõnad riivasid Reinu raskelt. Ta oli ka enne ebamääraselt tajunud, et poliittööline on nii mõnegi tööpataljonist saabunu silmis inimene, keda tuleb karta, sest jumal teab, mis muidu võib veel juhtuda. Et aga politruki nime kasutatakse avalikult hirmutamiseks, seda ei osanud ta arvata.

«Maast lahti! Ülema käsk! Jäta pulmatola mängimine!»

Arvatavasti korrapidaja, mõtles politruk ja otsustas viimasega kõnelda.

Mida korrapidajale vastati, seda ta ei kuulnud.

«Kurat! Küll sa kahetsed!»

Kiired sammud lähenesid. Nüüd koputati ja korrapidaja — Rein Mänd oli õigesti oletanud — seisis ukisel.

«Seltsimees politruk, ma palun teie abi. Üks mees, Kalm on ta nimi, irvitab korralduste üle. Karantiiniülem määras ta toimkonda, aga tema põõnutab naril.»

Korrapidaja, pikk mehevolask, näis tõrkuja käitumisest hingepõhjani puudutatud olevat. Rõivastus ei erinenud tal teiste karantiinielanike omast. Higest läbiimbunud vattkuub, paigatud kalifeed. Ainult säärikud olid head, kõrgete kappide ja kõvade sääritega. Vattkuub oli vöötatud laia ohvitseririhmaga, mis koos läikivate säärikutega ja rõhutatult sirge, rühika hoiakuga andis talle sõjameheliku välimuse.

Rein Mänd silmitses ukselseisjat uurivalt.

«Kes te olete?»

«Korrapidaja, seltsimees politruk.»

«Kes te olete?»

Korrapidaja sattus segadusse, kogus end ja raius:

«Karantiini korrapidaja reservlipnik Simul.»

Mänd mõõtis teda veel kord pealaest jalatallani.

«Mispärast te mehi politruki nimega hirmutate?»

Korrapidaja tõmbus veelgi enam pingule ja vastas:

«Olen süüdi, seltsimees politruk. Vabandage... Ma ei osanud teisiti. Korrapidajana oleksin pidanud ise hakkama saama, aga... Tööpataljon laostas rängalt distsipliini, seltsimees politruk.»

Reservlipniku sõnad, mis kõlasid täiesti siirastena, hajutasid umbusaldustunde.

«Hästi,» otsustas Rein Mänd ümber, «lähme vaatame teie mässajat.»

Muldonni naride vahel oli hämaram kui selle eraldatud osas, kantseleis.

Karantiin kujutas endast poolesaja meetri pikkust tugevat ehitust. Katus toetus jämedatele ümmargustele palkidele. Seinad ja lagi olid vooderdatud kooritud ning kirvega lõhkiaetud puudega. Ka narid, mille neli kahekordset rida ulatusid muldonni ühest otsast teise, olid tehtud samast materjalist. Alalises hämaruses — maaga ühel tasapinnal asuvad kitsad aknariivad ei suutnud suurt ruumi valgustada — olid palgid oma esialgse heleduse kaotanud ja pruunikashalliks tõmbunud. Hämarus ei muutnud tuhmiks mitte üksi puu, vaid andis oma värvi, õigemini värvituse ka muldonni elanikele, kes sulasid ühte naridega, tugipostidega, madala poolviltuse lae vooderdisega.

Korrapidaja juhtis politruki muldonni teise otsa.

«Siin, seltsimees politruk. Vasemal, ülemisel naril. Esimene mees. Teine on toimkondadest vabastatud. Jalad paistes.»

Politruk vaatas sinna, kuhu korrapidaja juhatas. Naril lamasid kaks kogu.

«Püsti!» käratas korrapidaja esimesele neist.

Lamaja ei teinud hüüdest välja.

«Püsti!» röökis korrapidaja nüüd täiest kõrist. Tahis veel kolmandatki korda käsklust korrata, kuid Rein Männa järsk käeliigutus sundis teda vaikima.

Politruk ronis ülemisele narile, jättes segadusse satunud korrapidaja juhmilt järele vahtima. Siin pidi ta küürutama, et pead mitte vastu lage ära lüüa.

Ta jalge ees lamas krõnksus põlvedega mees. Kõhnast habetunud ja pesemata näost paistsid kummaliselt läikivatena silmavalged. Kondised korpas käed asetsesid laialisirutatud sõrmedega rinnal. Pea alla oli ta pannud seljakoti ja lahtirebenenud taldadega vildid. See oli üks viimase partii mehi.

«Mispärast te käsku ei täida?» küsis Mänd pärast hetkelist nõutaolekut.

Vaikus.

«Olete haige?»

Jällegi vaikus.

Korrapidaja, kelle pea üle nariääre ulatus, kõverdas põlglikult huuli.

Politruk püüdis tabada lamaja silmi, aga see hoidis oma pilgu kas ükskõiksusest või kangekaelsusest laes.

«Kui vana te olete?»

Lamaja sõrmed tõmblesid. Ta keeraski pisut pead, silmad peatusid korraaks küsitlejal, kuid sõna ta suust ei tulnud.

Pilk, mida Mänd nägi, vapustas teda. Niisugused tühjad, mittemidagimõistvad silmad on kas hullumeelsel või siis surijal.

«Enn, põrguline, vasta ometi! Sinuga räägitakse inimese moodi,» kuuldus äkki ukse juurest ja nende poole tuli korrapidajast veelgi pikem ning märksa õlakam mees. Seljas kandis ta suitsunud hõlmadega halli punaväelasesinelit, mis oli nõorijupiga vöö kohalt kokku tõmmatud.

«Kas see on siis Punaarmee?!»

Kui Ennuks nimetatu ka nüüd huuli ei paotanud, ütles seesama mees:

«Poiss on torm. Torm ja loll.»

Keegi irvitas. Naer kostis ukse juurest. Rein märkas, et sinna oli kogunenud mehi, kes toimuvat uudishimulikult jälgisid. Ta pöördus uuesti lamaja poole:

«Kas te mõtlete sellele, mis teid ootab, kui te Punaarmee distsipliini ei arvesta.»

Nüüd ajas lamaja end küünarnukkidele, vahtis oma tühiade silmadega politrukile otsa ja lausus ükskõikselt:

«Laske mind . . . kas või . . . maha.»

Rohkem ta oma suud enam lahti ei teinud. Männas tekkisid väga vastukäivad tundmused. Kord tärkas temas kaastunne lamaja vastu, samas ajas tõrkuja visa kangekaelsus teda vihale. Ta pidi juba tasakaalu kaotama ja korralduse andma, et korrapidaja laseks vastuhakkaja narilt väevõimuga maha tuua, aga sai oma ägedushoost võitu.

«Kes tunneb punaväelast Kalmu lähemalt?» küsis ta meestelt, kes olid ukse juurest ligemale nihkunud.

«P u n a v ä e l a s t Kalmu?» küsis keegi vastu. «Kus siin punaväelased on?»

Politruk tundis, kuidas meelegehtades veri pekslema hakkas.

«Teie kõik olete punaväelased,» vastas ta järsult.

Tekkinud vaikuses kostis selgesti kellegi itsitamine.

«Mina tunnen,» ronis narile seesama mees, kes lamajat tormiks ja lolliks oli nimetanud.

«Punaväelane Kalm ei anna endale praegu oma tegudest aru,» ütles Mänd end vägisi rahulikuks sundides. «Las ta mõtleb järele. Aidake teda mõista, et Punaarmee pole lasteaed ega tema põlvepikkune põngerjas. Õhtul otsustame, kas teie sõbrale on vaja arstiabi või kartsa.»

Mänd hüppas narilt alla ja lahkus karantiinist, südames jõuetustunne. Korrapidaja silmist luges ta, et viimane tema käitumist heaks ei kiitnud. Tõepoolest, niisuguse pehmusega — ei, mitte pehmusega, vaid võime-tusega mobiliseerituile lähenedes ta oma ülesannete täitmisega toime ei tule. Aga just taoliste segipaisatud inimestele, nagu see naril konutav nooruk, peaks ta läheneda oskama.

Kui üks Rein Männa järel kinni vajus, küsis Kalmu sõber, kelle nimi oli Villem Tääger:

«Kas politruk tuli ise?»

Enn Kalm vahtis üksisilmi lakke.

«Korrapidaja kutsus,» seletas narile siginenud elavate silmadega kõhn noormees.

Tääger küünitas end üle nariserva.

«Sina, Simul, ära mängi siga,» ütles ta oma valju, kõmiseva häälega. «Oota, kuni kuubikud lõua alla saad, siis tule ja kamanda.» Ning Kalmu poole pöördudes lisas: «Kui sa õhtuks jalgu alla ei võta, viskan su oma kätega narilt alla.»

Korrapidaja tegi, nagu ei oleks ta midagi kuulnud.

Alumiselt vastasnarilt jälgis Täägerit ja Kalmu mees, kes juba oma rõivastuselt teistest erines. Tal oli seljas kodanliku sõjaväe ohvitseri hea vormikuub, jalas tugevast diagonaalist kalifeed. Kroomnahast säärikud läikisid. Ka tema oli kõhn, aga silmade all puudusid tumedad ringid. Ta vaatas kõiki rahuliku ja tähelepaneliku pilguga. Tema nimi oli Mati Reinop.

«Korrapidaja talitas õigesti,» kaitses ta Simulit. «Sõjaväes on sõjaväe kord.»

«Kust sa, onkel, siia kukkusid?» küsis Tääger väljakutsuvalt. «Kes sa üldse oled? Kah tähtis naase, mõni reservlipnik nagu Simul. Hilbud justkui kindralil.»

«Kana pole lind, naine pole inimene ja lipnik pole ohvitser,» ümises Kalmu kõrvale külili heitnud elavate silmadega noormees.

Mati Reinop, kes Täägerit ei tundnud, ei lasknud end teise jämedast toonist heidutada.

«Mobiliseeriti nagu sindki,» vastas ta rahulikult. «Karantiinis pole mõtet auastmeist rääkida.»

See, et Reinop leidis otsekohe Täägerile omase tooni, teda sinatades, võttis viimaselt norimistahte. Ega Villem Tääger riidukiskuja iseloomuga olnudki. Tal oli lihtsalt hing täis Simuli peale, kes poisist aru ei taha saada ja ülemusi sinna kutsub, kuhu neid vaja pole. Igaüks, kellel silmad peas ja süda rinnus, peaks taipama, et Ennuga on lugu rohkem kui räbal. Juba mitu kuud tagasi, kui nad põhjas metsa lõikasid, langes poiss kokku. Simul ju teab seda... Kui jutud liikvele läksid, et eestlased oma diviisidesse kokku kogutakse, ja ko-

misjon tööle hakkas, tundsid sellest kõik rõõmu. Isegi niisugused, kes Ennu kombel ninad norgu olid lasknud, ajasid pead püsti, kuid sellele poisile uut eluvaimu sisse ei tulnud. Konutas barakinurgas ja lõi kõigele käega. Vaikis ja pörnitses päevade kaupa. Tegi suu lahti, siis olid sõnad niisugused, et sea mees või seina äärde. Lausa õnn, et niigi palju kuulda võttis ja komisjoni ees keele hammaste taga hoidis.

Järsku ajas Enn Kalm ennast istukile. Lõi vattkuue hõlmad laiali ja karjatas endale osutades raevukalt:

«Punaväelane! Armee! Punaarmee! Kas see on siis Punaarmee?!»

Reinop ei lausunud midagi.

Seina ääres lamav paistetanud jalgadega mees, kes kogu aeg oli vaikinud, tõstis pead ja tähendas:

«Välja kusele minnes vaata teiste muldonnide mehi. See on Punaarmee. Ja see Punaarmee peksis fritsud Moskva all puruks.»

Kalm vajus tagasi narile. Silmad, milles oli põlema löönud vihane helk, tuhmusid. Ta muutus jällegi kõige vastu ükskõikseks. Kõnelgu kes tahab Punaarmeest, eesti väeosadest, sõjast — see kõik ei lähe talle korda. Temast püssikandjat ei saa. Enn Kalm oli juba unustanud, et kunagi mõtles ta teisiti. Siis, kui sõda algas, siis, kui ta mobilisatsiooni puhul kõhklematult kogunemispunkti läks.

Nüüd ei uskunud Enn Kalm enam millessegi. Ta ei lootnud millelegi ega midagi. Ta ei unistanud millestki. Temas olid nagu kustunud kõik inimlikud soovid. Ainult vahetevahel kerkisid justkui udust pildid lapsepõlvest, Tallinnast, vanematest ja sõpradest ning ta hinges liigatas miski valusalt. Siis aga kadus kõik uuesti uttu. Varem oli ta endaga erutatult vaielnud. Tööpataljonis, kuhu neid rinde asemel saadeti, jagunes ta mina justkui kaheks ja need kaks mina vaidlesid pikki tunde. Aegamisi muutus ta kõige, ka enda saatuse suhtes tui-maks. Ta ei pesnud ennast, lösutas millelegi mõtlemata tahte jõuetult naril, silmades ja hinges ebainimlik tühjus.

Pärast lõunasööki kobis Kalm narilt alla ja läks jalgu järel lohistades muldonnist välja. Hele aprillipäike sundis silmi kissitama. Ta astus lähema puu juurde ja vis-

kas vett. Ei märganud, kuidas keegi talle karjus, et pel-
dikud asuvad kaugemal ja et semljankade ümbrust ei
tohi reostada. Nööpis püksid kinni ja lonkis muldonni
taha. Tal polnud mingit sihti, ta tegutses nagu unes.
Lõpuks leidis enda jäätmehunniku juurest. Seisatas.
Tahtis edasi minna. Astuski juba paar lohisevat sammu,
pöördus aga tagasi. Kartulikoorte ja mustaks tõmbunud
kapsalehtede vahelt paistis värske supikont, mille kül-
jes oli veel pisut liha. Ta põrnitses seda tükk aega,
loiult mõeldes, et tööpatis niisuguseid suutäisi ära ei
põlatud.

«Mis te siin teete?» kuulis ta korraga ärevat naise-
häält küsivat.

Oleks hääl kuulunud mõnele ülemusele, poleks Kalm
end segada lasknud. Või siis teinud midagi niisugust,
mis oleks küsijale-keelajale tõendanud, et tema, Enn
Kalm, ei arvesta enam kedagi, koguni mitte iseennast.
Oleks kas või kondi üles võtnud ja sellesse hambad löö-
nud. Noore naise ehmunud hääl ajas teda aga segadusse.
Seisis pilgu aega, vihastas endale ja osatas jõhkralt:

«Mis ma siin teen...» Ning kummardus ja haaraski
kondi pihku.

«Visake maha! Te olete ometigi inimene.»

Kalm keeras ringi. Tema ees seisis noor sõjaväe-
vormis naine, kes teda kohkunult silmitses.

«Inimene? Kas mina olen siis inimene,» pressis ta
läbi hammaste.

«Jah, teie olete inimene,» vastas naine.

Kalm tõstis kondi suu juurde.

Neiu astus kiiresti lähemale ja haaras ta käest kinni.

«Te ei tohi seda teha!»

Kalm taganes paar sammu ja tundis korraga kõrve-
tavat häbi. Viskas kondi maha ja hakkas aeglaselt ka-
rantiini poole tagasi minema.

2

Kirsti Sarapik vaatas eemaldujale järele, kuni see
kadus muldonnide varju. Siis jätkas ta oma teed.

«Kas mina olen siis inimene...»

Need sõnad kumisesid Kirstil kogu aeg kõrvus. Nagu

oleks keegi ta kannul kõndinud ja lakkamatult üht ning sedasama korranud. Teda jälitas ka mehe pilk. Kunagi varem polnud ta niisuguseid silmi näinud. Tundmatu sõnades ja vaates oli trotsi, pilget, jõhkrust. Aga ka kibedust, pettumust, käegalöömist kõigele, ükskõiksust ja valu.

Kirsti Sarapik oli nii oma mõtetesse süvenenud, et ei märganudki, kui teda tervitati. Alles siis, kui seda uuesti tehti, peatus ta.

Kätt kõrva ääres hoides seisis tema ees ohvitser, kelle välimuses ja käitumises oli midagi tuttavlikku.

«Vabandust, seltsimees Kirsti,» ütles tervitaja. «Lubage, et ma teile ennast teist korda tutvustan. Mati Reinop.»

Kirsti ulatas ohvitserile käe. Nüüd meenus talle, et ta oli Mati Reinopit kohanud ülikoolipäevil. Ta mäletas korraga sedagi, et tema kaasvõitlejad olid Reinopit imetlenud. Selle vaimukust. Sugestiivset pilku. Tähelepanelikkust. Tantsuoskust. Reinopi teisi kavaleriomasusi.

«Teie siin!»

Kirstit riivas Reinopi üllatus — see meenutas seltskonda, kus ta Tartus oli liikunud. Isa ärisõpru, kes ei jaksanud ära imestada, et tuntud rätsepaäri omaniku tütar end Töölismajaga sidus ja sinna ametisse läks. Ema arvukaid sugulasi, kes käsi kokku löid, kui ta oktoobridemonstratsioonil Stalini pilti kandis. Kooliõdesid, kes teda kohkumise ja arusaamatusega silmitsesid, kui ta neile sõja algul hävituspataljonlase vormis vastu tuli.

«Jah,» vastas ta külmalt. «Ka teie olete siin.»

«Igal inimesel on alati kaks võimalust — kas olla seal, kus teda käsib olla süda, või seal, kuhu ta on sattunud paratamatute olukordade sunnil.»

«Kas teie olete siin esimesel või teisel põhjusel?»

Mees ei vastanud kohe.

«Ma ei või seda isegi öelda,» tunnistas ta siis otsekoheselt.

«Teie võib-olla ei tea, et ma olin otsustanud ohvitserikarjäärile käega lüüa ja sõjaväest lahkusin,» jätkas Reinop. «Sõja algul mind mobiliseeriti ja nüüd olen ma siin. Palju on viimase paari aastaga muutunud. Nii

muutunud, et sa ei tunne enam iseennastki. Ka teie olete muutunud.»

«Teil on õigus,» nõustus Kirsti. «Inimene võib muududa. Vahel on see väga hea, et ta muutub. Kuid alati peab ta inimeseks jääma.»

Mati Reinop silmitses huviga naist, kelle sõnad tundusid talle pisut imelikeks. Ta ei saanud aru, mispärast nii öeldi, kuid ei hakanud selle üle pead murdma. Ta oli juba eemalt Kirsti Sarapiku ära tundnud. Välja arvatud vormiriietus, oli neius kõik endine. Nii usaldavad silmad, alati värskelt, tütarlapselikult õhetavad põsed, tundeline suu ja tumedad käharad juuksed kui ka nõtke, ütlemata nõtke samm. Reinopil oli hea mälu ja ka naiste suhtes ei vedanud see teda kunagi alt. Ta oleks võinud praegu kõnelda isegi sellest, missugune kleit oli Kirstil nende esimesel kohtumisel seljas (oliivroheline, lühikeste käistega ja rõhutatult tõstetud õlgadega), omapärasest sõrmusest, mida Kirsti juba tollal kandis, ja imepisikeste valgete kividega kõrvarõngastest, mida ta enam ei kannud. Reinopil ei seisnud see kõik meeles mitte sellepärast, et Kirsti Sarapik oleks talle tollal erilist mõju avaldanud. Ta aju lihtsalt talletas kõik, mida ta enda ümbruses nägi. Suurepärase üksikasjade mäletamine oli naisi enam kui üks kord hämmastama pannud ja seda võeti alati erilise kiindumuse märgina.

Reinop tundis ka Kirsti isa, tuntud meistrit, kelle juurest paljud tema rügemendikaaslased vormirõivaid tellisid. Isegi diviisiülem käis vana Sarapiku õmmeldud pükstes. Mida vanahärra Sarapik nõukogude ajal tegi, seda Reinop enam ei teadnud, sest ta oli pärast sõjaväest lahkumist Tartust ära sõitnud. Raske oli aga uskuda, et ta evakueerus. Kommunist polnud Sarapik kunagi olnud ja ta oli liialt vana ning sirgjooneline, et selleks üks-kaks-kolm saada. Veelgi arusaamatum on Kirsti armeesviibimine. «Aeg teeb uskumatuid kukerpalle,» mõtles Mati Reinop.

«Aeg teeb uskumatuid kukerpalle,» ütles ta ka nagu jätkuks Kirsti sõnadele ja muutis kõneainet. «Alati on hea meel vanu tuttavaid kohata. Teie nägemine valmistab mulle aga kahekordset rõõmu.»

Kirsti ei saanud ega tahtnud kõnelda mittemidagi-ütlevaid viisakussõnu. Äsjase vahejuhtumi mõju polnud veel kadunud. Endalegi märkamatuks rääkis ta jäätme-hunniku juures toimunust ka Reinopile. Viimane kuulas teda tähelepanelikult.

«Inimene on olukordade produkt,» tähendas leitnant rahulikult, kui Kirsti oli lõpetanud. «Kui meid pan-nakse ebainimlikesse tingimustesse, siis...»

Kirsti ei lasknud Reinopit lõpetada.

«Kes paneb meid ebainimlikesse tingimustesse?» kü-sis ta ja vaatas otse mehe silmadesse.

Mati Reinop kannatas neiu uuriva pilgu välja.

«Sõda,» vastas ta lühidalt.

«Ka sõdurisinelit kandes peame me inimesteks jääma,» sõnas Kirsti.

«Vabandage, et ma otsekohene olen, aga kuna te ausat kõnelust soovite, siis ei saa ma teisiti,» ütles Reinop. «Sõda ei ole õppelaager...»

«Ma olen sõda väga lähedalt näinud,» katkestas teda jällegi Kirsti.

Sellega nende kõnelus lõppeski. Kirstil ei olnud roh-kem aega — ta pidi ruttama sanitaarpataljoni. Reinop palus luba teda mõnikord üles otsida, mille peale Kirsti midagi ei vastanud.

Kirsti ei teinud tühje sõnu, öeldes, et ta on sõda väga lähedalt näinud. Oma tuleristsed sai ta juba Eestimaal, hävituspataljonis.

Oleks Reinop sõja algul Tartus elanud, siis oleks ta võib-olla neidki jutte kuulnud, mida endiste äriomanike, väiketöösturite ning teiste keskmise jõukusega inimeste ringkonnas Sarapikust ja tema tütredest räägiti. See, et Sarapik esimeste hulgas kogu oma töökojaga artelli astus, ei pannud ettenägelikumaid päid imestama. Sara-pik sai ju uues väikeettevõtetest loodud artellis esime-seks juurdelõikajaks. Töökohakski jäi talle tema endine töötuba. Niisugune positsioon ei olnud halb. Muidugi mõista polnud see sama, mis oma äri pidada, aga elada võis. Riie, tellimised — kõik käis tema käest läbi. Rät-sepad olid talle elupõlised tuttavad, kas ei võinud ta mõnegi tüki kõrvalt teha? Keegi ei uskunud Sarapiku kinnitust, et ta seadusest kinni peab, riigi vara ei puutu ja eratöid vastu ei võta. Kes nii ei kõneleks! Halvemad

kuuldused läksid Sarapikkude kohta liikvele siis, kui nende noorem tütar pärispunaste juurde teenistusse asus. Mõni pidas sedagi sammu vana Sarapiku kavaluks. Kirsti oli nägus ja keevaline naisehakatis. Saada mõne parteisekretäri või kellegi teise uue korra võimukandja äiapapaks — see väljavaade tegi mitugi Sarapiku omaaegset võistlejat kadedaks.

Kes seda teadis, et Kirsti läks Tartumaa komiteesse tööle vanemate seljataga, Sarapiku kauaaegse selli Martensoni kutsel? Selgus, et Martenson oli juba aastaid põrandaalustega ühes mestis, ja tõusis pärast pööret linnas tähtsaks tegelaseks. Ega sedagi võõrastele nina peale kirjutatud, et vana Sarapik polnud noorema tütre koolitamise eest kuigi suurt hoolt kandnud. Keskkooli õppemaksuks ta korduvate palvete peale raha ikka andis, Kirsti ülikooli-astumisest ei tahtnud aga midagi kuulda. Üks aasta pärast keskkooli lõpetamist jooksiski tühja, ja see polnud Kirstile kerge aeg. Vanem õde õppis ülikoolis, vanem vend töötas isa juures, noorem vend oli gümnaasiumi lõpetamas, ainult tema ei teinud midagi. Tutvusi kasutades muretses isa nooremale tütrele koha linna suuremasse riideärisse, aga paari kuu pärast jooksis Kirsti sealt minema. Peremehe poeg, kes oli ettevõttes ärijuhiks, ei andnud talle rahu, kuigi oli ise juba naisemees ja laste isa. Tütrel ja ema palvete peale nõustus vana Sarapik järgmisel aastal ka Kirsti eest ülikoolikulud kandma. Sügisel tasus õppemaksu, kevadel aga venitas rahaandmisega nii kaua, et Kirsti pidas häbist pääsemiseks paremaks eksmatrikuleeruda. Õhinal haaras ta sügisel kinni Martensoni ettepanekust tulla Ametiühingute Majja masinakirjutajaks. Isa sai sellest alles tagantjärele teada.

1940. aasta juulikuust peale ümbritsesid Kirstit uued inimesed. Ta tegi tööd noorusele omase õhinaga. Peagi viidi ta üle parteikomiteesse tehniliseks sekretäriks. Kui mõni komitee töötaja teda kui endise väikeettevõtte-omaniku tütart võõristas, siis aitasid Martensoni hea sõna ja Kirsti enda siiras suhtumine töörahva võimuse umbusaldust võita. Sõja algus näitas, et temas ei eksitud. Koos teiste komitee töötajatega astus ta hävituspataljoni, taganes selle ridades Narva alla ja sealt Kingissepa kaudu Leningradi. Enne Tartust lahkumist

nuttis ta emaga jumalaga jättes kaua, kuid ükski jõud maailmas ei suutnud teda sundida seltsimehi maha jätma. Isa ei keelitanud tütart koju jääma, nagu ema tegi. Ta silmitses Kirstit imeliku pilguga ja lahkuja mõistis, et karm ning sageli nii vastutulematu isa armastas teda rohkem, kui ta seni oli arvanud.

«Sa oled ise inimeseks saanud ja endale tee leidnud. Andku jumal sulle jõudu seda lõpuni käia.»

See oli kõik, mis isa talle ütles.

Et vana Sarapik lubas tütrele hävituspataljoni astuda, see pani kihama need, kes hingepõhjas uue korraga ei leppinud. Järjest kindlamaks ja tugevamaks muutuva võimuga koketeerimist, selle võimu seaduste ja võimaluste kasutamist pidasid nad asjaks, millest veel aru võib saada. Kokkuvarisevat, lagunevat võimu kaitsevad aga ainult kas selle võimu pimestatud jüngrid või siis püstirumalad. Sarapikku ei pidanud aga keegi napakaks. Pisut veidrikuks küll, kuid oidu tal oli. Kas Sarapik oma südames mitte nõukogude korra ja kommunistide poole ei hoia?

Missuguseid jutte ja kuuldusi tema pärast kokku keerutati, seda Kirsti ei teadnud. Ja kui need jutud tema kõrvu oleksidki ulatunud — see poleks tema tegusid karvavõrd muutnud. Kogu oma tundliku iseloomuga, millega ei sobinud kokku kõikide plusside ja miinuste külm-kaine arvestus, oli ta kiindunud oma uutesse sõpradesse. Kui talt oleks küsitud, mispärast ta oma elu nõukogude võimuga sidus, siis poleks ta seda seletada osanud, nii nagu ta ei suutnud endale täpselt öelda, mis Reinopi ja selle õudsete silmadega mehe sõnades vale oli.

Vahest sügavamini kui kunagi varem tundis Kirsti oma elus toimunud murrangu suurust soojal juuliõhtul Maarja surnuaia ääres. Tookord vaatas ta üksisilmi vasakule jäävat linna, mis oli kummaliselt vaikne, inimtühi, justkui pingsasse ootusse tardunud. Harva katkestasid vaikust üksikud püssipaugud ja lühikesed automaadivalangud. Sealpool jõge olid juba sakslased. Sealpool jõge asus ka tema kodu. Maja, milles oli möödunud pool tema elust, kümme aastat, polnud võimalik siit kalmistu juurest näha. Ka binokliga mitte. Madal, kahekordne puuhoone jäi kõrgemate ehituste

varju. Pritsimaja torn aga paistis selgesti ja peaaegu selle kõrval, ainult paar hoonet vahet, nad elasidki. Tulekahju korral hakkas pritsimaja tornis kell ärevalt lööma ja nad tundsid siis õega alati hirmu. Isegi pärastpoole, kui ta juba gümnaasiumis õppis ja tantsukursustel käis. Korraga näis Kirstile, et ta ongi alati rutakal, alati sagina- ja askeldusterohkel Veskimäe tänaval, oma tänaval. Nõnda selgesti kujutles ta kõike seda, mis jäi sinna. Sangpuu pagariäri ning selle mesikooke ja vesikringleid, mida nad õega salaja ostsid. Üle tänava asus viinamonopol — kui sagedasti ta väikese tüdrukutirtsuna sõitles purjus mehi, kes armastasid nende hoovis pudeleid tühjendada. Kaua aega pidas ta neid kõige halvemateks inimesteks, koledateks purujoodikuteks, ja kui tema lapselik hurjutamine tipsutajaid naerma ajas ning talle kompvekki pakuti, pages ta hirmunult tuppa. Ükskord nägi ta teiste napsivendade hulgas isa selli Martensoni, kes tema meelest oli väga tark ja väga hea inimene, ning ta peakeses läks kõik segi.

Mitte kaugel tema kodust asus voorimeeste seisuplats pika lasipuuga, mille ääres alati hobuseid tukkus. Paremat kätt jäi restoran, mille hoovist nad ämbritega vett tõid. Vahel toodi vett veelgi kaugemalt, ülalt tänava otsast, kus oli pumbakaev ja pangetäis maksis üks sent.

Nüüd jäi kodu teispoole jõge. Mööda Veskimäe tänavat hakkavad marssima hitlerlased. Kuhu saatus teda viib? Kas Tallinna? Narva? Või tuleb neil taganeda Uraalideni välja, nagu pasundab fašistlik raadio? Kas ta üldse kunagi enam oma tänavat, oma kodu, oma vanemaid näeb? Kõneldi, et silla õhkulaskmine on purustanud selle ümbruses palju hooneid. Kivipangad lennanud kilomeetri kaugusele. Järsku...

Kirsti ei tahtnud tookord edasi mõelda. Maarja surnuaia serval tekkisid ta silmi vägisi pisarad, mida ta vargsi ära pühkis, et keegi ta nõrkust ei näeks. Oma kahtlused surus ta maha. Tal oli kahju emast, isast, õest ja vendadest, kahju kodulinnast, millest nad homme lahkuvad, kuid ta ei kahetsenud ühtki oma sammu. Kui ta nüüd oma uued seltsimehed maha jätaks, siis reedaks ta oma rahva, nii ütles talle süda.

Pisaraid on mõnikord raske tagasi hoida, aga silmavesi ei tähenda veel, et ta tulevikku kardab.

Kirsti ei sattunud paanikasse ka siis, kui selgus, et sakslased olid Jõgeva kaudu Mustveesse tunginud ja nende pataljonil tee ära lõiganud. Põhja-Tartumaa metsades nägi ta sõda veelgi lähemalt kui Emajõe lual. Kuigi üle jõe käis vahetevahel üsna äge tulevahetus, kuigi nad matsid seal oma esimesed langenud, oli see, mida ta üle elas Maarja kalmistul ja Raadi pargis, ainult sõja üks ja mitte kõige kohutavamaid näojooni. Nii imelik kui see ka oli, aga Kirsti ei tundnud end seal veel võitlejana. Ta sidus küll haavatud seltsimeest, kuid sõda jäi talle veel mõisteks, mille olemust ta tervenisti ei tabanud.

Sõja uus pale ilmnes talle Mga jaamast paar kilomeetrit edasi. Ešelonid põlesid ja piki raudteed, tiibadega peaaegu puulatvu riivates, kihutasid kuulipildujatest tulistades messeršmitid. Siin nägi ta emasid, kes varjasid oma kehadega lapsi, surses koos nendega, tabatuina ühest ja samast kuulist, verrega kaetud vanamehi, kes jõuetus vihas lennukite poole rusikaid viibutasid, laipu, mis esimesel pilgul elavatena näisid. Kirsti lamas raudteest kümme meetrit eemal madalas nõos, mille veerel kasvasid lepapõõsad, ja tundis tohutut hirmu. Hiljem rääkis talle arst Tatjana Gavrilovna, kellele ta südant puistas, et kui ta oleks sanitarina pidanud tegutsema, siis oleks ta vähem kartnud, sest just mitte midagi tehes, ainult kuuli või mürsku oodates, mis sind tabada võiks, on hirm kõige suurem.

Sõja kolmandat külge koges Kirsti Siberis, eesti kolhoosis, kus nad veel veebruaris käisid vilja põldudelt ära vedamas. Väsimatu, vihane töö. Leib, mis enne õhtut ikka otsa lõppes. Naiste nutt, kes said rindelt surmasõnumeid. Sõja näojooned avanesid talle ka evakueerituist ummistunud jaamades, kogu selles pinges, raskuses ja puuduses, mida tagalal kanda tuli.

Veel paljusid teisi sõja palgeid oli Kirsti Sarapik tundma õppinud. Seepärast oli tal õigus Mati Reinopile öelda, et ta on sõda väga ligidalt näinud.

Enn Kalm ja Villem Tääger määrati kolmanda pataljoni seitsmendasse roodu. Kalmul oli ükstaspuha, kuhu ta sattus. Selle eest, et neist said ühe ja sama roodu sõdurid, hoolitses Tääger. Nad ei kuulunud nüüd mitte ainult ühte roodu, vaid ka ühte jakku. Tääger rõõmustas otse lapse kombel, et tal õnnestus asja nii korraldada. Ta ei haavunud põrmugi, et sõber millegagi oma head meelt ei ilmutanud.

Selleks, et nad kokku jääksid, pidi Tääger isegi oma elukutset salgama. Ta oli läbi ja läbi metallitöomes, kes tundis end kodus niihästi trei- kui ka freespingi juures, võis teha sepa- ja lukussepatööd ega jäänud jänni ka valukuuris. Kui karantiini tuli relvatöökoja ohvitser ja küsis, kas meeste hulgas on häid lukusseppi, hoidis Tääger oma suu kinni. Oleks otsitud kahte meistrit, siis oleks ta üle muldonni hõiganud, et siin need spetsid ongi. Hoolimata sellest, et Enn polnud vist varem viilipeadki peos hoidnud. Küllap ta poisi välja koolitaks. Vajati aga ühtainsat ja Tääger ei kõssanudki.

Roodus oli veel teisigi mehi, kellega nad tööpataljonist seltsis siia sõitsid. Ka nende jakku sattus kolm niisugust. Üks oli Jüri Veski, kes hirmsasti sõda kirus ja juba tööpataljonis kõneles Täägerile oma küljeluust Jutast, kes pidi olema hea naine ja töömurdja naine, ning päratu rikkast suure talu omanikust Rabaaugu Sassist, kelle talu küljest talle neljakümnendal aastal kaksteist hektarit maad lõigatud. Teine oli kleenuke, elavate silmadega Arnold Viies, rahutu irvhammas, kelle keel harva paigal püsis. «Ameti viga,» seletas Viies ise. «Laitmatul ärimüüjal, keda vanasti saksem rahvas komiiks kutsus ja uuemal ajal prostoi-inimesed letitöötajaks ristasid, peab olema leidlik lõuavärk, muidu ei jõua ta elus edasi.» Kolmas, rõugearmilise näoga Viktor Raudnask, armastas paljutähendavalt irvitada. Mis mees ta õieti oli, seda ei osanud Tääger öelda. Näis olevat lugenud inimene, kes enne mobiiliseerimist vist kirjatööga endale leiba teenis. Endast ta suurt ei rääkinud. Teised sõimasid aga Raudnaski sageli, sest ta näppas kaaslaste tagant kõike, mis ripakile

jäi. Juba teisel päeval sai ta Veski käest haledal moel kolki. Ta oli Veski leivaportsu sisse vehkinud ja selle mahorka vastu vahetanud.

Veski peksis teda armutult. Keegi ei seganud vahele.

«Sa lõped meie keretäite kätte ära, kui virutamist ei jäta,» ütles talle Tääger. «Sa ei ole enam tööpatis ega karantiinis. Saa sellest aru.»

Raudnask mudis oma paistetanud kulmu ega öelnud midagi.

Õhtul itsitas ta, nagu poleks midagi juhtunud.

Järgmisel päeval kahtlustati teda jällegi. Seekord aga rääkis ta end välja.

«*Argumentum baculinum,*» pomises ta endale nina alla. Ta armastas kasutada ladinakeelseid ütlemissi.

Jakku kuulus üldse üksteist meest. Tääger oli jao rivis esimene. Tema kõrval seisis äärmiselt vaikne, unistajasilmadega nooruk Valter Liias. Siis tuli Raudnask, edasi Jüri Veski, kelle kõrval oli Kalmu koht. Kalmu vasakule käele jäi Juhan Tisler, kes kõneles vaimustusega Siberist ja vaidles alalõpmata jaokomandöriaga, Krimmist pärit kooliõpetaja Artur Mäega. Ka Tisler oli sündinud Krimmis, mereäärses Sambruki külas. Mäe koduküla asus aga stepis, viinamarjaväljade ja nisupõldude keskel. Nendevaheline sõnasõda käis peamiselt selle ümber, kumb küla oli ilusam, kas mereäärne Sambruk või sisemaine Džurtši, kus olid uhkemad hooned, magusamad viinamarjad, nägusamad naised ja parem elu.

«Sambrukis,» kinnitas tüse ja turske Tisler ning ta helesinised silmad särasid lõbusalt. «Ma tean ainukest paika, mida saaks Sambruki kõrvale seada. «Estonia» kolhoos Siberis, aga see on väljaspool võistlust. Džurtši on igav küla.»

«Ärge kuulake teda,» veenis jaõülem, pruunides silmades jonn ja ägedus. «Krimmi rand on ilus rand, Krimmi mäed on kõrged mäed. Kuid Sambrukis on mäed juba madalad, ja peale madalate mägede pole seal midagi. Viinamarjad on hapud, majad väikesed, ja Juhan tegi õieti, et ta endale uue elupaiga valis.»

«Džurtšis ei ole merd ega mägesid. Tühi maa, kuivus ja tolm, Ära aja inimestele puru silma.»

«Meie küla uppus puudesse ja vein ei lõppenud seal kunagi. Naised olid üle Krimmi. Sambruki vennikesed jõlkusid nende sabas, käisid vooris kosjas, aga saadeti teadagi pika ninaga tagasi.»

Nii nad nägelesid. Neid kuulates avas isegi Liias suu.

«Krimmis võib ilus olla,» lausus ta omaette. «Ka meil, Mustjõel, on ilus. Jõgi ja mets ja vähid ja...»

Tislerist järgmine oli Arnold Viies. Ülejäänud kolme nimed olid Karl Agur, Ferdinand Loog ja Vassili Solovjov. Agur oli röömsaloomuline rannapoiss, kelle jutud rasvastest suitsuangerjatest ja värskelt soolatud siigadest tõid kuulajajale sülje suhu. Ka kuivatatud lestast oskas ta nii rääkida, et mehed tahtmatult neelatasid. Agur, kes sõja algul Eesti Territoriaalkorpuses aega teenis, oli Porhovi, Dno ja Staraja Russa rajoonis püssirohtu nuusutada saanud. «Taganesime, kogu aeg taganesime, ja kunagi ei teadnud me kaht asja,» rääkis ta. «Seda, kust fritsud meid ründavad, ja kus parajasti paikneb staap. Sattusime kotti, meist kahel pool kumasid öösiti põlevad külad. Sakslaste kiilud liikusid kiiremini itta, kui me taganeda suutsime. Lõime maha mitu korralikku lahingut, paistis juba, et jääme pidama, aga järgmistel päevadel taganesime jälle. Alles Lovati ääres tõmbasime rahulikumalt hinge.»

Loog askeldas igal vabal minutil kuskil ringi, otsis vanu tutvusi ja soetas uusi — ikka selleks, et keegi teda laskurroodust aitaks mujale sokutada. Vassili Solovjov oli Eestimaa risti-põiki läbirännanud müüris-sepp, kes muldonnile uue ahju tegi, mis vähem puid võttis ja rohkem sooja andis.

Nende rühma ülemaks määrati Simul, kes kandis nüüd kraenurkadel nooremleitnandi tunnuseid. Täägeri meelest oli see lausa nuhtlus. Kalmu elu läks räbalast räbalamaks. Simul nõudis, et rühmas oleks kord nagu Viiburi sõjakoolis, õppustel tegi ta hullul kombel sõitu. Kalm käitus aga väljakutsuva hoolimatusega. Enda pärast Tääger ei kartnud. Ei lasknud ta omal ajal enda kallal norida kümnenda rügemendi kuldhammastega veltveebliil, kes nende kompanii poiste sundajateenimise koeraeluks muutis, ega luba seda mitte kellegi teha ka praegu. Simul küpsetas neile, Kalmule ja talle, kohe esimesel päeval piruka — määras Kalmu

asemel abisihturiks Liase. Tääger, kellest oli saanud kergekuulipilduja sihtur, pöördus õiguse jaluleseadmiseks politruki poole, kes karantiinis päris mõistliku mehena oli käitunud, kuid ei Mänd ega roodukomandör leitnant Aava võtnud teda kuulda. Kalm ise lõi käega — tal näis tõepoolest ükskõik olevat, mis temaga sünnib. Lõppude lõpuks jäid nad ju ikkagi ühte jakku.

Rooduvanemaks pandi seesama mees, kes karantiinis Täägeri kõrval oli maganud, jalad nagu pakud paistes. Tolsamal päeval, kui Simul Ennule politruki kallale ässitas, sai Tääger temaga jutule. Mehe nimi oli Otto Rünk. Mobiliseeritu nagu Täägergi. Tööpataljoni leiba polnud ta aga maitanud. «Siis võid sa jumalat tänada,» ütles Tääger talle. Pärast oli tal ennatlikult suhu tulnud sõnade pärast halb tunne. Sest Rünk oli Leningradi blokaadis ränki päevi üle elanud.

«Kas te koeri sõite?» küsis Tääger.

«Mõni sõi ka koeri.»

«Matmata laibad vedelesid tänavatel?»

«Vedelesid.»

«Pommitas kõvasti?»

«Pommitas.»

«Mis sa seal tegid?»

«Kolm nädalat olin haiglas. Saksa lennuk tulistas upujaid — meie laev lasti põhja —, ma sain õlast haavata. Siis olin kindlustustöödel. Rindel ka pisut. Sain uuesti pihta. Enam ei tahtnudki Leningradist ära minna. Lõpuks saadeti siia, eesti diviisi.»

Järgmisel päeval ütles Tääger Rüngale:

«Unusta ära.»

Rünk ei taibanud.

«Rääkisin eile rumalusi. Nagu oleks sul vedanud, et tööpatti ei juhtunud. Ära pea meeles.»

«Vedaski. Leningradis oli surm ligemal ja nälg peenem. Kuid ma ei kahetse, et sinna jäin. Tööpati elu oleksin aga kirunud. Võib olla, et isegi rasvasemalt kui sina.»

Nad olid juba roodus, kui Tääger temalt küsis:

«Oled sa parteilane?»

«Ei,» vastas Rünk.

Millegipärast oli Tääger teist vastust oodanud.

Ta rääkis Rüngaga nii mõnestki asjast. Sõjast, Moskva

ja Leningradi lahinguist ning sellest, mis tööd nad kumbki olid enne sõda teinud. Kodustest. Selgus, et Rünk oli müürissepp, naisemees ja lapse isa. Ta rääkis ka oma vennast, kes olevat vana valitsuse poole hoidnud ja mobilisatsiooni eest ennast varjanud. Taevast teab, millega ta nüüd Eestimaal võib hakkama saada.

Rünk meeldis Täägerile.

«Staršinaga meil vist näkkas,» tähendas ta Kalmule. Viimane kehtis jällegi ükskõikseks õlgu.

Uus olukord jättis Enn Kalmu külmaks. Tema arvas polnud midagi muutunud. Tööpataljonis oli barakk, siin semljanka. Muldpõrand ja läppunud keldrilehk. Hämarus. Narid nii seal kui ka siin. Siin on mul jälle mehetunne rinnas, veenis teda Tääger. Peksame veel fritsud pihuks ja põrmuks ning läheme nagu õiged mehed koju tagasi. Kalm kõverdas skeptiliselt huuli. Ninaesine on rammusam, väitis Tääger. Karantiinis oli samasugune lake, põlastas Kalm. Vatid on paremad, ei jätanud Tääger. Viisnurk on pilotka ees, hammustas nüüd Kalm.

«Mis seal siis peaks olema?» küsis Tääger.

Kalm ei lausunud sõnagi.

«Poiss,» vihastas Tääger, «ära aja lollusi suust välja!»

«Naera ainult nagu mina,» torkas Raudnask sekka.

«Mis sa topid oma nina vahele!» käratas Tääger.

Raudnask läks itsitades eemale.

Oli päev, mil ka Kalm erutus. See oli siis, kui nad sauna viidi, varustus kätte anti ja roodudesse jaotati. Uues vormirõivastuses näisid nad üksteisele võõrastena. Tääger paistis justkui pikemana ja saledamana. Eriti siis, kui ta sineli seljast võttis. Gimnastjorka oli pihast kitsas ja varrukatest lühike. Paljaks põetud pea ja siledaks kaabitud lõug tegid ta veelgi nooremaks.

«Jumbu mis jumbu,» tähendas ta iseenese kohta, vaadates taskupeeglist oma suurt nägu, tugevat nina ja raske lõuga.

Ka Enn Kalm näis noorem. Peegelpilt meenutas talle neid päevi, mil ta noorsõdurina sundaega teenis. Samasugune nuditud pea. Ainult hallikassinised silmad ei uudistanud maailma enam ahne, imestava pilguga nagu tollal. Silmad ei olnudki justkui omad. Nende pilk oli võõras, nagu olid võõrad ka suunurkadesse tekki-

«Kellele?»

nud sügavad kibedusjooned. Tõepoolest, ta silmad olid praegu pigem haige rauga, kes elult enam midagi ei oota, kui nooruki silmad. Kuid aastaid oli tal ainult kakskümmend kolm.

«Ühesugused pindevillemid oleme kõik,» lausus Raudnask. «Kui nimepidi ei hüütaks, siis unustaksid ära, et sa üldse inimene oled.»

«Kes end inimesena ei tunne, see vist inimene ei olegi,» arvas Tääger.

«Sõdur on sõja ajal inimene number üks,» sõnas Solovjov.

«Ära räägi mulle sõjast,» ütles Veski. «Mul jäi maja pooleli. Ilus maja, kaseoksad langesid räästale.»

Raudnask irvitas.

Kalmu erutatud meeleolu ei kestnud kaua. Ta suhtus varsti kõigesse endise hoolimatusega. Käis ringi süngena, tülpinuna, trotsis käske ja korraldusi, võttis õppustest loiu osa. Õhtuti, vabal ajal lamas ta kas naril või siis lonkis paarisaja sammu kaugusel asuvasse kasetukka.

Kaski kasvas ka muldonnide vahel ja laskepesi täis kaevatud õppeväljakuil. Kaugemal sinetasid mäed. Kõrged mäed, mida paljud esimesel pilgul pilvedeks pidasid. Taktikalistel õppustel sattus rood neli-viis kilomeetrit eemal asuva käänuliste kallastega siniselge mägijärve äärde, mille ilu pani mehi ahhetama. Väiksem järveke sillerdas üsna laagri külje all, polgu staabi taga, kuid selle kaldad olid madalad ja lagedad ja see ei jätnud kellelegi nii tugevat muljet.

Ühel õhtul kohtas Enn Kalm kasetukas Kirsti Sarapikku.

Ta tundis neiu kohe ära, kuigi ei teadnud tema nime.

Kirsti möödus paari sammu kauguselt. Ta ei olnud üksi. Tema kõrval kõndisid nooremleitnant Simul ja meditsiiniteenistuse vanemleitnandi tunnuseid kandev noor naine. Rühmaülem vaatas Kalmule nõudlikult otsa, kuid viimane ei tõstnud kätt kõrva äärde.

Kirsti nägemine erutas Kalmu.

Õösi ei tulnud talle und.

Kuna ta ei teadnud Kirsti nime, siis ristis ta naise Urvakeseks, sest enne Kirsti ilmumist oli ta imetlenud kaseurbi.

Sel ööl tegi ta seda, mida enam mitu kuud polnud teinud — ta vaidles iseendaga.

Esimene mina: «Jää magama, idioot. Ta on tühine komandöride ja komissaride kallike.»

Teine mina: «Sul pole õigust temast halvasti mõelda.»

Esimene mina: «Ta on...»

Teine mina: «Jäta. Ma tean, mis sa öelda tahad. See on vale. Ta meeldib ka sulle, sa ei taha seda ainult tunnistada.»

Esimene mina: «Meeldib. Aga mulle ja sulle — ära unusta, et me oleme üks, — meeldiks praegu iga seelik. Ta on magus tükk. Aga sina pühi suu puhtaks, temani sinu käed ei ulata. Sa oled sõdur, kelle taolisi on tuhandeid. Sa oled täpe.»

Teine mina: «Ma olen inimene.»

Esimene mina: «Seda ütles tema sulle. Tema, kelle sa haledameelselt Urvakeseks ristasid. Küll sul on lühike mälu. Kas täitanud kaltsuhunnik barakinurgas oli inimene!»

Teine mina: «Ei, ma olen siiski inimene.»

Esimene mina: «Midagi ei ole muutunud. Kõik on endine. Sul ei tohi olla arusaamist. Sa pead nii mõtlema, nagu mõtlevad politrukid. Kas inimene mõtleb nii, nagu kästakse! Kui ta seda teeb, siis pole ta inimene.»

Teine mina: «Mul on nüüd seljas punaarmeeelase munder.»

Esimene mina: «Kauaks, seda sa ei tea. Ja see, kor-dan, ei muuda midagi.»

Teine mina: «Meist on moodustatud kaks diviisi.»

Esimene mina: «Kas sa igatsed nii kangesti surra? Raske on veel öelda, kas sa suurtükilihakski kõlbad. Ma ei usu, et sinusuguste kätte püssi usaldatakse.»

Teine mina: «Milleks meid siis kokku koguti?»

Esimene mina: «Sa hakkad jälle idealiseerima. Kas sa oled tõesti juba kõik unustanud? Narr. Agur oli rindel ja ta löödi tööpatti. Need on faktid.»

Teine mina: «Sakslased ei võtnud Moskvat ära. Nad said Moskva all peksta.»

Esimene mina: «Venelased päästis pakane.»

Teine mina: «Midagi on siiski teisiti kui enne. Sootuks teisiti.»

Esimene mina: «Praegu on kevad. Sa oled noor. Sa nägid ilusat näolappi. See on kõik, mis on muutunud.»

Teine mina: «Ta pidas mind inimeseks.»

Esimene mina: «Sõnakõlks.»

Teine mina: «Tal olid kokkunud silmad. Mida ta võis küll minust mõelda?»

Esimene mina: «Sa oled poisike.»

Teine mina: «Parem, kui ta poleks mind näinud.»

Esimene mina: «Vilista sellele. Vilista kõigele, mis su ümber sünnib. Ära lase ennast uuesti haneks võtta.»

Teine mina: «Kurat mind küll ajas konti üles tõstma.»

Esimene mina: «Lollpea.»

Lõpuks jäi Enn Kalm magama.

4

Jüri Veski kaalus leiba. Tema tegevust jälgis kümme silmapaari. Vihiga pool langes aeglaselt alla. Veski lõikas peos oleva viilu ettevaatlikult kaheks ja lisas kil-lukese leivaportsule juurde. Nüüd jäid kaalukaunid täp-selt tasakaalu.

Kaal oli Veski enda kätetöö. Ta meisterdas selle juba tööpataljonis ja tõi laagrisse kaasa. See oli kummaline mõõduvahend. Neljakandilised vineerplaadikesed kujutasid endast kaalukausse, mis rippusid kasepuust kangikese otstes. Kangi keskele oli auk puuritud ja august traatsilmus läbi tõmmatud. Silmustpidi kõlkus kaal ülemise nari aluslaua küljes. Nii kausid kui kang olid hoolikalt välja voolitud, nõõrid ühtlaselt ja puhtalt seotud. Vihtidena kasutati rauatükke.

Hoolimata oma primitiivsusest oli kaal täpne. Ja ka kaaluja kohta, kellena tegutses enamasti Veski ise, ei saanud keegi halba sõna öelda. Tema poolt jagatud leivapaikad olid alati üheraskused. Nii mõnigi mees oli seda kontrollinud, kuid Veski polnud kunagi eksinud. Veski mõõtis viimast pätsi silmaga, lõikas selle küljest sõduri päevanormi suuruse osa ja asetaskaalule. Kaalu kausid kõikusid pisut ja jäid siis tasakaalu.

«Täpne käsi,» imestas Tisler.

«Sinus on hea kaupmees kaduma läinud,» tunnustas Viies.

Tääger noris Loo käest suitsupaberit, sai lõpuks ja kiitis:

«Hea paber. Õhuke. Kust sa said?»

«Üks teise roodu mees vahetab tubaka vastu. Kloseti-paber. Güntheri juurest omal ajal ostetud.»

Kalm küsis:

«Ei tea, mis täna hommikuks antakse?»

Raudnask, kes jälgis teraselt Veskit, venitas:

«Üks hirss, turss ja kompanii alati.»

Ja hakkas siis itsitama.

Seades kaalule viimast portsu, sõnas Veski:

«Praegu saab juba kuidagi läbi, aga tööpatis kippus nälg küll vägisi kallale.»

«Mulle jääb väheseks,» tunnistas Viies.

«Meest pole ollagi, ja talle jääb väheseks,» imestas Tääger. «Mis siis mina pean tegema!»

Veski sülitas. Viimane ports ei kaalunud enam kaheksatsada grammi. Ta vajutas kaalulausi sõrmega alla ja ütles:

«Kolm-nelikümmend grammi. Jälle meie kahjuks.»
Hakkas siis valmismöödetud portsudelt tükikesi maha lõikama.

«Varustajate töö,» urises Tisler.

«Kokkadel on alles elu,» unistas Loog. «Neil ja teistel majandusmeestel. Iga päev vöövahe täis nagu isa-ema pulmas.»

«Kolm-nelikümmend grammi kaheksa kilo pealt on täpe,» sõnas Viies asjatundlikult. «*En détail* müügi juures on kaod paratamatud.»

Tääger käratas:

«Mis andetai ja kaod! Möga! Vossemsot olgu vossemsot, ja punkt. Majandusmehed ja kokad vahetavad külas leiba hea ja parema vastu, kas ma ei tea. Pudruhuntidel näod juba punetavad ees, millest see tuleb?»

Liias kurtis häbelikult:

«Mul on kõht ikka veel lahti.»

«Lase või kolme sülla pealt pudelisse, eks,» itsitas Raudnask.

Viies tähendas Täägerile:

«Eile oli meil viiskümmend grammi rohkem.»

«Aga mis oli üle-eile? Ja üle-üle-eile. Usu mind — homme jälle sama lugu. Miks politruk seda ei näe?»

Veski õiendas:

«Üleeile oli vähem, aga üle-üleeile oli kakrass.»

Lõpuks oli leib jaotatud. Portsud seisid ühesuurus-
tena Aguri sinelihõlmal üksteise kõrval.

«Kelle kord on öelda?» küsis Tisler.

Mägi polnud seda unustanud.

«Solovjovi ja Aguri.»

Solovjov pööras selja, Agur osutas käega ühele leiva-
paikadest ja küsis:

«Kamuu?»

«Loole.»

Agur pani sõrmeotsa teisele portsule ja küsis jällegi,
sedakorda eesti keeles:

«Kellele?»

«Mäele.»

Neile lähenes rooduvanem Rünk. Ta jälgis pisut aega
leivajaotamise protseduuri ja pilkas:

«Suured lapsed.»

Solovjov pöördus ja vaatas üllatunult vanemat.

Raudnask küsis paljutähendavalt:

«Kas see on keelatud?»

Rünk võttis kaks leivaportsu ja seadis need kaalule,
mida Veski polnud veel maha võtnud. Portsud olid ühe-
raskused.

«Milleks enam kamuutada. Te olete leivakaalumisel
niigi apteekrid.»

Tääger jäi vanemaga nõusse:

«Jumalatõsi. Mis me aega viidame.»

Ootamatult kaotas Raudnask tasakaalu.

«Pööra selg, Solovjov. Laseme edasi. Sisekorramää-
rustik seda ei keela,» ütles ta teravalt. «Agur, mis sa
ootad!»

«Rindel me kamuud ei teinud,» lausus Agur.

Kalm torkas:

«Tööpatis saime ameti selgeks.»

Tisler naeratas lepitavalt:

«Nõndaviisi tehakse mujalgi.»

Raudnask venitas tigidalt:

«Elu on õpetanud gramme kaaluma.»

«Sul endal olid jalad paistetanud,» ütles Tääger
Rüngale.

Rünk silmitses mehi.

«Hunt on valmis teise endasuguse lõugade vahelt suutäit ära kiskuma. Meie ei ole ometi metselajad.»

Raudnask ägestus veelgi rohkem:

«Mis te segate meid! Ärge toppige oma nina sinna, kuhu pole vaja. Hoolitsege parem selle eest, et iga mees ettenähtud normi kätte saaks. Solovjov ja Agur, mis te ennast ühest külmast seersandist häirida lasete. Ärge värisege!»

«Mis külm seersant,» tõstis nüüd omakorda Tääger häält. «Sinusugune pikanäpumees peab tema ees mütsi maha võtma. Mitte sellepärast, et Rünk on vanemseersant ja rooduvanema kohal, vaid et ta selles sõjas juba ka midagi on näinud ja teinud. Ja sina, Otto, — kui poisid tahavad, las nad siis tembutavad.»

«Ma ei tulnud keelama ega käskima,» sõnas Rünk. «Tehke, mis tahate. Aga seda ma ütlen, et kamuutegemine ei sobi sõjaväkke. Kellel on eesliinil aega kaaludega jännata!»

Kalm nõudis:

«Andke juba mu turvas siia!»

Solovjov pööras selja ja Agur küsis, käega jällegi ühele portsudest näidates:

«Kellele?»

«Mulle.»

Käsi osutas järgmisele kannikale:

«Kellele?»

«Kalmule.»

«Kellele?»

«Raudnaskile.»

Ja nõnda lõpuni.

«Ma armastan hästi pruuniks küpsenud kannikat,» rääkis Viies leiba hammustades.

Veski asetas oma portsu päitsisse ja ähvardas Raudnaski:

«Kui sa käpad külge ajad, löön vigaseks.»

Raudnask ei teinud kuulmagi.

Siis kostis vile ja anti korraldus hommikusöögi järele minna.

Kui köögi juurest tagasi jõuti, selgus, et Veski leib oli ikkagi sisse vehitud.

Veski läks Raudnaski juurde, haaras selle rinnaesimest kinni ja raputas:

«Anna kohe tagasi.»

«Ta ei saanud võtta,» seletas Tisler. «Hoidsin tal kogu aeg silma peal.»

Veski laskis Raudnaski lahti.

«Me oleme tõepoolest hundid. Sõda on meid ogaraks teinud.»

Tisler lõikas oma leiva küljest paksu viiluka ja ulatas Veskile:

«Võta.»

Liias tegi sedasama.

«Ma ei või nagunii värsket leiba süüa,» pomises ta punastades.

«Olge meheks,» ühmas Veski. «Kes kurat võis küll varastada?»

Ta silmitses ikka veel kahtlustavalt Raudnaski.

Enne õppuste algust kutsus nooremleitnant Simul Loo kõrvale:

«Ma kuulsin, et teil on head suitsupaberit. Kas te ei võiks mulle pisut laenata?»

Verise südamega andis Loog rühmakomandörile kümme lehekest.

Üle kogu muldonni kõlas jällegi korrapidaja lõrisev vile.

Algasid õppused.

Kolmanda pataljoni seitsmendal roodul olid hommikupoolikul rivotunnid.

II

1

Rühmakomandörile korduva vastuhakkamise eest sai Enn Kalm kaks päeva kartsa. Ta tuli sealt süngena tagasi ja ütles esimesele inimesele, keda kohtas, välja mõtte, mida ta nelikümmend kaheksa tundi peas oli haudunud. See esimene mees oli rooduvanem Rünk, ja sõnad, mis ta kuulis, olid ebamäärane urin: eks me frondil näe.

Otto Rünga põiad polnud enam paistes ja ta jalad mahtusid parajasti kirsavoidesse, mille numbriks oli nelikümmend neli. Ta vaatas uurivalt Kalmule otsa ja küsis:

«Mida sa lahingus näha tahad?»

Kalmule meenus, mis Tääger oli Rüngast rääkinud, ja ta ei oleks hea meelega oma ähvardust korranud. Mitte hirmust ega ka kartusest, et rooduvanem võib ta sõnad ei tea kellele ette kanda. Kui tarvis, ütleb ta seda pataljoni komandörile endale suu sisse. Praegu, Rünga vastas seistes, tundus talle kartsas sündinud mõte lihtsalt poisikeseliku suupruukimisena. Kuid mitte kellegi, isegi Rünga ees ei kavatsenud ta taganeda ja sõnas tigidalt, tigidalt just seetõttu, et kaks korda haavata saanud mehe ees oli piinlik räusata:

«Rindel on ennegi arveid klaaritud.»

Rünk ulatas Kalmule kateloki.

«Võta. Söö. Tääger jättis sulle.»

«Tangutrall,» konstateeris Kalm ja haaras lusika pihku.

«Linnukeeli serveeritakse lõunaks.»

Kalm sõi isukalt, lastes vanema torke kõrvust mööda. Praegu oleks talle isegi hirss hea maitsnud, mis siis veel rääkida palju kodusemast tangupudrust. Ta sõi, ja järsku näis talle kõik nõnda lähedane — roodu muld-
onn, selle narid ja vitstest punutud magamismatid naridel, katelokirida seinäärsel riiulil, tühi püssipüramiid, kus seisis ainult üks puust toiakas — tema oma —, hämarus ja siin valitsev raske, mulla ja niiskuse järgi lõhnav õhk. Igatahes hoopis teisiti kui varem.

«Kes su isa on?»

Kalm ei tabanud otsekohe Rünga küsimuse mõtet. Kateloki uurdest viimaseid suutäisi alumiiniumlusikaga riisudes vastas ta:

«Raudteelane.»

«Vedurijuht? Konduktor? Jaamaülem?»

Katelok oli puhtaks kaabitud. Nüüd kuluks tubli suits ära, kuid tubakat polnud. Seljakoti sopist õngitses ta leivaraasukesi ja tolmppeenikest puru, mille seest paistis ainult üks-kaks rohekaspruuni mahorkakübet.

«Liinimees,» kostis ta pettunult. Pettunult mitte seepärast, et ta isa ei kandnud töö juures punase põhjaga mütsi, vaid harilikku õlist ja tahmast läbiimbunud raudteelase peakatet. Mõnusast mahvist ilmajäämine tekitas tuska.

«Labida- ja kirkamees,» kordas Rünk, tuli ta juurde ja andis näputäie narmastubakat.

Kalm vaatas vanemale üllatunult otsa. Ehtne, kuld-kollane, mesiselt lõhnav tubakas. Ettevaatlikult, et ühtki ebemekest maha ei pudeneks, keeras ta paraja pläru valmis ja raius katjuušast tuld. Otse hardunult tõmbas ta pika sõõmu ja puhus suitsu läbi nina aeglaselt välja.

Nii head tubakat polnud ta enam ammu suitsetanud. Kogu rood kannatas tubakapuudust. Õnnelikumad hankisid jumal teab kust mahorkat, makstes selle eest leiva või rahaga, paljud kiskusid lehtede ja sambla segu, mis võttis silmist vee välja ja ajas läkastama. Nagu polekski tegu elupõliste suitsumeestega, vaid märgade kõrvatagustega poisikestega, kes emade selja taga isasid järele ahvivad.

Kalmu kõrvale tuli Liias, kes oli täna päevnikuks, ja ka tema sai paar mahvi. Nagu Liias tuli, nii ta ka lah-

kus vaikselt onni vastasukse juurde, näol häbelik-õnnelik poisinaeratus.

«Kust sa said?» tegi söögist ja heast tubakast heldinud Kalm rooduvanemaga juttu.

«Varga käest küsitakse, kust sa said, ausa inimese käest, kust sa võtsid,» muigas Rünk. «Eile anti komandöridele tubakat. Politruk pole suitsumees, jagas oma paki meile ära.»

Pärast neid sõnu kaotas tubakas Kalmu suus oma maitse. Odav nõks hingede püüdmiseks.

«Liias,» kutsus ta päevniku ja ulatas sellele pooleldi ärasuitsetatud vilka. «Tõmba lõpuni.»

Liias tõrjus näost punaseks minnes ootamatut pakumist tagasi:

«Ma juba . . . Küll ma . . . Mul ei ole raha . . .»

Viimaks võttis segadusse sattunud päevnik suitseva plotski vastu.

Otto Rünk nähtavasti mõistis, mis Kalmu hinges toimus.

«Kui su isa oleks raudteeülem olnud, siis ma saaksin sinust aru,» sõnas ta. «Ta oli aga töömees. Nii nagu minagi.»

Muldonn kaotas Kalmu silmis justkui oma värvi. Kodusus kadus. Kõik tundus jälle võõrana, koguni vaenu-likuna. Nii nagu omal ajal Severnaja barakk. Temas tärkas uue jõuga vim, mis tõukas teda korraldusi trotsima ja tõi sapised sõnad keelele.

«Ma olen eestlane,» vaatas ta väljakutsuvalt Rüngale otsa.

«Kes mina sinu arvates olen? Kas türklane?» pilkas rooduvanem. «Mänd, kelle käest saadud tubakat sa suitsetada ei tahtnud, on niisamasugune eestlane nagu sinagi.» Vihastas siis ja küsis järsult:

«Mispärast sa metsa ei jooksnud?»

Kalm ägestus samuti.

«Ma olen seda mitu korda tagantjärele kahetsenud,» pahvatas ta avameelselt. «Rindel . . .»

Rünk võttis talt sõna suust.

«Kui sa kavatsed rindel üle minna, siis tea, et mina annan sulle esimesena tina,» lausus ta raskelt hingates.

Rooduvanema käitumine röövis Kalmult enesekindluse. Ta ei teadnud äkki, mida vastata.

«Sa oled nagu minu vend Richard,» ütles Rünk pärast vaikust. «Ka tema ei taha aru saada, kuhupoole tööinimene hoidma peab. Aga nüüd võta oma püss ja mine. Rood on seal, kus ikka.»

Kalm läks.

Kokkupõrkest jäi halb järelmaik. Rünga-taolise inimesega on vastuolud paratamatud, õigustas ta ennast. Ometi ei suutnud ta rahuneda. Ootamatult leidis ta end sellele mõtlemast, et niisuguse mehega oleks vist kindel tunne rindel olla. Samas muigas iseenesele üle. Rindel! Millal nad rindele lähevad? Mobilisatsiooni ajal kõneldi ka rindest, kuid tööpatist nad kaugemale ei jõudnud. Nüüd tee puupüssidega õppust! Totrus. Eesti diviisid on mingi poliitiline trikk, rohkemat ei midagi. Ta oli seda ükskord ka Rüngale öelnud. Jõudes mõttega niikaugemale, tundis ta piinlikkust. Rünk võis tema üle naerda ja teda kergevõitu lobisejaks pidada. Ta lubab frondil arveid klaarida, üle minna või kurat teab mida teha, kuid seda, et eesti väeosi tulle saadetakse, ta ise ei usu.

Rünk ei praali tühja. Rooduvanem juba tõstaks püssi, kui seda vajalikuks peab. Ka tema pihta. Vist isegi oma venna pihta.

Tõstku.

Siin Kalmu mõtted takerdusid.

Õppeväljakul pidasid mehed vaheaega. Ta läks oma rühma juurde ja istus teiste kõrvale.

«Tagasi,» ütles Tääger sõbralikult.

«Tagasi.»

«Teinekord ole targem.»

«See pole sõdur, kes pole kartsas käinud,» arvas Viies. «Karts karastab.»

«Karts on selle kõrvale siin puhkekodu,» ütles Veski. «Ennem vihuks söögivahes vakamaa heina maha, selle asemel et hommikust õhtuni üht ja sama tampida. Rühm, parem pool! Rühm, vasak pool! Rühm, edasi joostes! Rühm, edasi roomates! Kogu aeg nahk tolmas. Ptüi . . . Varsti ongi heinaaeg käes.»

«Ega kartsatee kellegi ees püsti ole,» pilkas Viies. «Ausalt öeldes oleks sinu õige koht possubaasis.»

«Minu õige koht on oma talu heinakaarel,» pöörutas Veski.

«Ühegi eestlase õige koht pole siin,» sõnas Kalm.

«Kus siis eestlased peaksid olema?» küsis Agur poolviltu Kalmu silmitsedes.

«Eestimaal.»

«Kui ma praegu Eestis oleksin, siis poleks mul vist enam oma heinakaart,» arutles Veski justkui endamisi. «Rabaaugu Sass võttis kindlasti maa tagasi. Ähvardas juba siis, kui mulle minu kaksteist hektarit kätte mõõdeti. Kui tahan oma maad tagasi saada, ei siis pääse atvaavihtumisest. Siis tuleb sõdida, kuigi sõda on algusest lõpuni üks suur õnnetus. Aga maad ma tahan, Kalm-pojuke. Tahan, saad sa sellest aru?»

«Mis sa siis ohkad,» viskas Kalm üleolevalt. «Lase nii, et kohvivesi tagumikus keeb.»

«Kalmule on vist piss pähe löönud,» sülitas Agur.

«Ärge inimesel suud kinni toppige,» kaitses Kalmu Raudnask.

Kalm tõmbus endasse. Ta ei võtnud enam jutuajamisest osa. Vaheaja lõppedes astus ta ükskõikselt oma kohale. Harjutati täägivõitlust. Sammud ette, torge, löök kabaga. Uuesti sammud, uuesti torked, uuesti löögid. Kalm tegi seda kõike tuimalt ja hoolimatult. Ta tabas endalt mitu korda politruk Männa pilgu. Vahtigu, mõtles ta tülpinult. Vahtigu ja uurigu, temal pole sellest sooja ega külma. Tal pole kellestki ega millestki sooja ega külma. Ei Rüngast ega Veskest. Ei Agurist ega Raudnaskist. Isegi Täägerist ega Urvakesest mitte.

Nõnda ta vähemalt kinnitas endale.

Mänd, kelle kraenurkadel ilutsesid nüüd kaks rohelist nelinurka, jälgis Kalmu tööpoolest tähelepanelikult. Tol korral karantiinis polnud tema juurde vaja arsti saata. Kalm lõpetas korraldustele vilistamise. Mis põhjustel ta seda tegi, ei taibanud Mänd tänaseni. Et tema jutuajamine oleks Kalmule aru pähe pannud, seda Mänd ei uskunud, kuigi nooremleitnant Simul väitis vastupidist. Päev-päevalt tuli Kalmu tühjadesse silmadesse rohkem elu. Viimasel ajal peegeldub neist trotsi ja väljakutsuvust.

Õppustelt tagasitulekul andis roodukomandör leitnant Aava käsu:

«Laulu!»

Mänd imestas, kui viisi võttis üles punaväelane Kalm. Tavaliselt tegi seda Viies.

«Kaugel, kaugel, kus on minu kodu,
kaugelt tervisi saadan ma sull',»

algas ta kareda, tugeva häälega.

«Üksi rändan ma võõramaa radu,
pisar laugel, kui meelestud mul,»

ühinesid temaga teised.

Oma roodu kõrval sammudes mõtles politruk, et vaevalt küll ükski laulvaist meestest võis sõja algul aimata, et neil sünnimaaga igasugune side katkeb ja nad nii kaugele itta satuvad. Ta ise uskus veel möödunud aasta augustikuu keskpaiku, kui sakslased olid juba peaaegu kogu Eestimaa vallutanud, et Tallinna ei loovutata vaenlasele. Fašistlike vägede edu näis talle juhuslikkusena, ajutisena. Luges rindeuudiseid, otsis ta iga päev teateid Punaarmee otsustavast vastupealetungist. Niisuguseid sõnumeid ta aga ajalehtedest ei leidnud. Alles seistes laevatekil ja vaadates silmapiiri taha kaduvat suitsupilvedesse mattunud linna, mõistis Rein Mänd, et ta oli naiivselt imet lootnud.

Kolmanda salmi lõpp läks segi. Enamik laulis:

«Üle metsade hõljub kui vari
kurb ja igatsev eestlase hüüd.»

Kalmu pingutusest katkema kippuv hääel võttis sõnu teisiti. «Üle metsade hõljub kui vari» asemel laulis ta:

«Üle lageda Venemaa kõlab...»

Viimast salmi, mis algas sõnadega «Südi eestlane, võitle ja võida», ei laulnud Kalm enam kaasa.

Komandör, kes seni vaikides oli kõndinud, ütles korraga:

«See laul ei meeldi teile.»

Leitnant Aava tabas märki.

«Ei, Liiga kaeblik,» tunnistas politruk põiklemata. «Milleks me aina nukrutseme.»

«Teie tee Eestimaalt siia on olnud teistsugune kui meil paljudel, seepärast tahate, et kõik laulud oleksid hästi sõjakad,» sõnas roodukomandör. «Teie lahkusite Tallinnast võideldes, enamik meist aga pole veel relva peos hoidnud. Teie tegutsesite kogu aeg elu ja võitluse

keerises, meid paiskas voolus kõrvale. Teil, nagu ma kuulnud olen, on kõige lähemad omaksed — isa ja ema — evakueeritud, minu perekond jäi Haapsalusse.»

Politrük jälgis huviga roodukomandöri. Aastailt oli Aava Männast vanem. Vaatamata noorusele — temagi polnud vist veel kolmekümmend täis — ei olnud ta tervis kõige parem. Kõhis vahetevahel raskelt ja kannatas peavalusid. Oma tervisest ei armastanud ta aga rääkida. Üldse oli ta vähese jutuga, vestluste algatajat temast harilikult polnud.

«Ma ei ole sentimentaalne inimene,» jätkas komandör. «Haledameelsust ma vihkan. Kuid ma olen tundnud end neetult mahajäetuna, nii et hakka ulguma.»

«Kõige raskemad päevad selles sõjas on möödas,» ütles Mänd.

«Ma ei ole küll frondile pääsenud,» kõneles leitnant, «arvan aga, et iga sõdur, ka kõige teadlikum ja vapram rindevõitleja, unistab ja igatseb. Ja laulab nukraid laule.»

Laul lõppes.

Politrük ütles erutatult:

«Kojuigatsus ei ole mahajäetusetunne. Me ei tohi end tunda võõraslastena.»

«Võõraslastena? Ma oleksin eesliinil ausalt oma kohust täitnud.»

«Me lähme rindele, seltsimees Aava.»

Nad jõudsid muldonnide juurde.

«Rivitult!» andis roodukomandör käsu. Rühmakomandörid kordasid seda kajana. Mehed valgusid laiali.

«Seltsimees Mänd,» pöördus leitnant Aava uuesti politruki poole, «kutsuge mind Elmariks.»

Mänd pidi endale jällegi tunnistama, et ta tunneb inimesi, kes teda ümbritsevad, veel üsna vähe ja pealiskaudselt.

2

Roodukomandör Elmar Aava ja politruk Rein Mänd olid tõepoolest seni erinevaid teid tallanud.

Reservohvitserina mobiliseeriti Elmar Aava sõja algul. Haapsalus liikusid tollal ringi kõige vastukäivamad kuuldused. Räägiti, et Punaarmee on juba esimes-

tes lahingutes purustatud ja sakslased marsivad varsti Moskvasse. Need teated olid pärit välismaa raadiost. Teised väitsid, et Hitler ei ihkagi Moskvat ja sõda lõpeb pärast seda, kui venelased on Baltimaadelt välja kihutatud. Aava ei taibanud, miks niisugust juttu levitatakse. Kolmandad kinnitasid, et Stalin koondavat suuri vägesid ja fašistide edasitung peatatakse varsti. Neljandad ütlesid, et sõda tuleb raske ja karm ning keegi, kes armastab vabadust ja töörahva valitsust ega taha kapitalistide võimu tagasitulekut, ei tohi käsi rüppe pannes haliseda, vaid peab ennastsalgavalt töötama ja võitlema.

Keskkooli matemaatikaõpetaja Elmar Aava otsustas viimaste nõu järgi talitada. Ta ei suutnud mõista kolleegi, ajalooõpetajat, kes alanud sõjast rõõmu tundis. Aava ei olnud kommunist, ka mitte nõukogude aktivist. Temale kui reservohvitserile vaatasid maakonna haridusosakonna uued tegelased isegi pisut kõõrdi. Aavat see eriti ei häirinud. Ta ei rutanud haridusosakonda õiendama, et teda pahempoolse meelsuse pärast sõjaväest erru lasti. Nii soovitas teha ämm, pudupoepidaja lesk. Kuid esiteks oli see vale ja teiseks ei meeldinud talle need, kes üleöö punasteks said. Aktivist ta ei olnud, kuid ta ka ei umbusaldanud uut võimu. Neli aastat, mis tal kulus pärast errulaskmist ülikooli lõpetamiseks, õpetasid teda mõndagi mõistma. Tervisele käega lüües töötas ta suviti Ellamaa turbarabas ja teenis kahel talvel leivalisa nahavabrikus. Turbarabas higistas ta oma ohvitserimaneerid välja ja nahavabrikus sulas tema naiivne usk ideaalsesse demokraatiasse, mis pidi vabariigis valitsema.

Ta ei olnud nõukogude aktivist, kuid ta oleks võinud selleks kujuneda. Enne plahvatas aga sõda.

Ämm soovitas väimeespojale, et see tuttavate arstide käest tõendid hangiks ja need sõjakomissariaadis lauale paneks. Egas pooleldi santi sõtta võeta. Naine ei õhutanud teda mobilisatsioonipunkti minema ega keelitanud kõrvale jääma, ta ainult nuttis. Isa, kauaaegne postiametnik, arvas, et käsu vastu on raske hakata. Mingu, kui ta minema peab. Bronhiaalastma pärast, mis eesliini-elu välja ei kannata, peaks ta end katsuma aga tagalaosadesse sokutada. Elmar Aavale endale ei mahtunud pähe ühtki teist mõtet peale minekuotsuse.

«Kes siis eesti rahva eest sõdima hakkab?» küsis ta ämmalt seljakotti seades.

Ka tööpataljonis liikusid ringi kuulujutud. Sõda olevat kaotatud. Saksa organiseeritus võitvat kommunistliku korralageduse. Eesti reservohvitseri olevat mobiliseeritud ainult selleks, et sakslased ei saaks neid oma teenistusse rakendada. Reservleitnant Aava teadvus protestis taoliste kuulduste vastu. Rahvast ei saa, ei tohi umbusaldada, mõtles ta. Lüüasaamised rindel ja viletsad elutingimused tööpataljonis halvendasid aga päev-päevalt meeoleolu. Nädalad venisid hallis, troostitus üksluisuses. Oli hetki, kus kõik näis lootusetuna, kus ta andis õiguse ämmale ja vandus oma naiivsust maapõhja.

Alles 1942. aasta märtsi alguses pääses ta Punaarmee. Enesetunne paranes. Formeeritavais Punaarmee eesti rahvuslikes väeosades määrati ta roodukomandöri kohusetäitjaks.

Rein Männa elus olid viimased poolteist aastat olnud kõige tegevusrohkemad. Ka varem polnud ta kergelt leiba maitsta saanud. Tema töömeheelu algas kohe pärast algkooli. Üksteise järel vaheldusid tisleritöötuba, jalgrattatööstus, lauahoov, köievabrik ja sadam. Kasvult oli ta veidi üle keskmise, kõhnavõitu, sitke ja vastupidav. Teravast näost vaatasid uuriv-mõtlikud silmad. Ka täiskasvanuna püüdis ta oma teadmisi täiendada. Töötas ja õppis. Nõudis töötasu tõstmist ja streikis. Hakkas osa võtma ametiühingulisest tegevusest. Ööl vastu kahekümne esimest juunit viis ta teateid ametiühingu-aktivistidele ja ustavatele käitisvanematele, et need järgmisel hommikul töölised demonstratsioonile tooksid. Ja kui Vabaduse väljak inimestest mustas, töörahvas üksmeelselt Kadriorgu presidendi lossi ette marssis, Pätsi taganema sundis ja pärast seda poliitvangid türmist vabastas, tundis ta, et on toimunud midagi suurt. Öhtupoolikul sõitis ta koos seltsimees-tega veoautol ringi, punane side ümber käsivarre, ja korjas politseijaoskondadest kokku relvi, mis nad Töölisvõimlasse viisid. Lennul sündis RO, rahva omakaitse. Ta tegutses seal, kuni ta lauatehasesse parteiorganisatorina tööle rakendati. Päevad olid täis organiseerimist ja korraldamist, koosolekuid ja nõupidamisi, võitlust

uue tõe ja uue elu eest. Öötundidel tuhnis ta ahnelt poliitilises kirjanduses, sest selleks, et teisi õpetada, pidi ta kõigepealt ise õppima. Kaks korda nädalas käis ta marksismi-leninismi õhtuülikoolis. Janu marksistliku teooria järele oli kustumatu, ta varasem suur eesmärk — keskkooli küpsustunnistus — taandus kuhugi kaugele.

Siis korraga — sõda.

Rein Männale jäi millegipärast meelde just esimese sõjapäeva õhtu. Tegelikult ei juhtunud midagi erilist. Soome poolt ilmusid üle lahe paar luurelennukit. Rein nägi taevasse tekkivaid väikesi kohevaid pallikesi, mis paisusid ja lõpuks hajusid. Seniitkahurid tulistasid. Vaenlase lennukeid ta silm ei tabanudki, need lendasid väga kõrgel. Üksnes suitsutordid pilvede vahel kõnelesid, et midagi ähvardavat on ellu tunginud.

Tuleristsed sai ta väikese Are aleviku all. Tookord löid nende hävituspataljoni kaks rühma vaenlase Are alevikust välja.

Sõja karmi hingust tajus ta meelelise selgusega siin. Pärnu maanteel, kilomeeter või poolteist enne Aret. Nad sõitsid suure bussi ja kahe veoautoga. Mänd ei taibanud otsekohe, mispärast masinad peatusid ja mehed kiirustades bussist välja hüppama hakkasid. Et neid tulistatakse, see näis talle millegipärast ebatõenäoliseks. Kuigi seda võis oodata, sest nad ei sõitnud mitte pulma, vaid lahingusse. Ent hetk enne seda oli kõik nii tavaline olnud. Päike kallas metsatukad, millest nad läbi sõitsid, üle särava, kuldse valgusega. Võitlejad lobisesid, jutustasid süütuid anekdoodikesi, lõõpisid ja naersid. Lahing oli neile, kellest nii mõnigi esimest korda vinti peos hoidis, veel ähmane mõiste. Kuigi põlvede vahel seisis püssid, vöö vahel rippusid granaadid ja nad elasid väliolukorras. Lahingu alguses tundis Rein Mänd end väga ebamääraselt. Maanteekraavis küürutades kuulis ta üle pea lendavate kuulide vingumist ja püüdis jämeda kasteheinakõrrega vintraua otsa mullast puhastada. Ta oli hüpanud oskamatult, nii et püssi ots maasse tungis. Tal oli piinlik — politruk peaks teistele näitama külmaverelisuse, mehisuse ja sõjalise oskuse eeskujuna, tema puhastab aga kohmetute kätega relva. Õhetavate kõrvalestadega tegi ta oma vindi

korda, kargas teeäärsele võssa ja jooksis ettepoole, kus arvas komandöri asuvat.

Ta jõudis kohale õigel ajal, võitlejad hargnesid kahele poole maanteed ahelikku. Fašistide kuulipilduja tulistas väga kõrgelt, kuulid riivasid lepavõsa latvu. Hädaohutunne kadus. Mehed liikusid aleviku poole, püssid laskevalmis käes. Vastu nad ei tulistanud. Mägi vaikus, asjalikult, nagu oleks tehtud mingit tööd. Võsa vaheldus põlluribadega. Kuulipildujavalangud muutusid tihedamaks, kogemuste puudusel ei osanud nad vaenlase tulepesa avastada. Nähtavasti olid vasemalt ründavad mehed terasemate silmadega — nad hakkasid vastu tulistama ja varsti jäi kuulipilduja vait.

Vastane andis Are kergelt käest. Alles alevikust lõuna pool pani ta tugevamalt vastu. Kuulipildujat hakkasid toetama kaks suurtükki. Nende mürsud lõhkesid kusa-gil tagapool ja see, et vaenlane nõnda ebatäpne oli, tõstis kõigil tuju.

Hoopis teisiti, raskelt ja rusuvalt, arenes lahing Kiviloo all. Sadas peenikest vihma, kui hävituspataljonidest kokkuliidetud ja uute vabatahtlikega täiendatud töölispolk läbi Tallinna rindele marssis. Järgmisel päeval lamasid nad mättalise karjamaa serval. Ümberringi lõhkevad miinid ja madalalt, madalalt vinguvad kuulid surusid nende päid maha. Tallinna lähistel õppis Rein surma tundma. Surm, see oli püssile silmilivajunud seltsimees, klaasistunud pilk sõbra näos, laialisirutatud töömehekäed krampikiskunud sõrmedega, miinidest rebestatud kehad, kustuv korin võitluskaaslase suus, meeletoetu valukisa, mis ei taha veel kaua kõrvust kaduda. Reinul endal oli õnne — miinikild näksas teda ebasüüdsast kohast, tuharast, jättes järele kämbalalaise kärjestatud servadega haava, mis jooksis küll ohtrasti verd, kuid polnud elukardetav.

Viimane pilt Tallinnast oli masendav. Toetudes reelingu najale, vahtis ta üksisilmi tohutuid musti suitsupilvi linna kohal ja mõistis alles siis täie selgusega, mida tähendab taganemise kibedus.

Nüüd oli ta siin, varem nii kaugetena tundunud Uraalide jalamil õppelaagris. Aga ta oli viibinud veelgi kaugemal — Omski oblastis, kus elasid ta sõja algul evakueerunud vanemad. «Krasnaja Niva» kolhoosis

tutvus ta ka Kirsti Sarapikuga. Nende esimesed kohtumised jäid kuivaks ja külmaks. Rein elas alles Tallinna langemise, laevadekaravani traagilise teekonna, rindel valitseva kriitilise olukorra mõju all. Naistest käis ta neil päevil mööda. Hiljem ajas ta Kirstiga küll vahetevahel juttu, kuid ta ei näinud oma vestluskaaslast mitte niivõrd noort, kahekümneaastast naist, kuivõrd endataolist hävituspataljoni võitlejat. Alles diviisis, kus nad mõlemad ühesuguseid sineleid kandsid ja end uuesti sõduritena tundsid, leidis Rein, et ta on märkamatult Kirstisse kiindunud.

Rein Mänd ei olnud end kunagi tundnud kõrvaletõugatuna. Kui tema ja sajad temasugused eesti töömehed lamasid külge külje kõrval vene madrustega Lasnamäe paemurruaukude rinnakuil, siis ei saanud südamesse pugeda kahtluse ivagi, kas teda usaldatakse või mitte. Nad võitlesid vendadena. See, mis ta hiljem kuulis tööpataljoni elu hädadest, näis talle sõja alguse taganemiskusena ja organiseerimatusena. Et nõukogude võim suhtub eesti rahvasse täie usaldusega, kas ei tõenda seda igal sammul see, kuidas nendega praegu käitatakse. Juba eesti diviiside moodustamise fakt räägib iseenda eest. Ning inimesed mõistavad seda järjest paremini.

3

Uuesti nägi Enn Kalm Kirstit siis, kui nende rühma kaks jagu saadeti sanitaarroodu komandöri käsutusse mingit keldrit kaevama.

Märganud, et Kalm üksisilmi nägusat sanitari vahtis, laksutas Viies keelt ja ohkas:

«Küll mõni eit võib ilus olla.»

Tääger sirutas selga.

«Ausalt öeldes mulle meeldivad priskemad,» sõnas ta naist hindavalt silmitsedes.

«Sul olgu tüdruk nagu Riia jäälõhkuja,» naeris Viies. «Mulle meeldivad just niisugused. Saledad. Pigem väikesed kui pikakasvulised. Neis on hinge ja tuld.»

«Kui madrus kaugesõidult tuleb, siis on iga sadamakörtsi mõrd tema silmis madonna,» ütles Agur.

«Kümme kuud,» ohkas Viies jällegi.

Naerdi.

«Varsti aasta, tõesõna,» kurtis Viies. «Piirasin tööpäti kokka kolm kuud. Laulsin talle. Nutsin isegi. Arvasin, et ta süda on sulanud, aga peale hirsipudru topeltportsu ei saanud ma midagi.»

«Minagi piilusin,» tunnistas Tääger. «Vägev ahter. Rinnad nagu kaks heinakuhja. Ligi laskis ainult natšalnikuid.»

«Siberis on ilusad noorikud,» unistas Tisler.

Mägi küsis süütult:

«Kas ilusamad kui Sambrukis?»

«Sambrukis olin ma alles laps,» tunnistas Tisler siiralt, parandas ennast aga kohe: «Niipalju mäletan ma siiski, et Džurtši naise kutsuti meie pool peletisteks.»

«Patt on sõprade ees valetada, Juhan,» noomis teda Mägi. «Kuid jätame Sambruki. Tatari naised — oi poisid, silmast võtab vee välja, kui meelde tuletad.»

«Mulle ta meeldib,» lausus Viies.

«Kes?» küsis Solovjov.

«Isolaatori trepil. Vaata silmad peast.»

«Komissaride hetäär,» ütles Raudnask paljutähendavalt.

«Mis see on?» küsis Veski.

Raudnask irvitas:

«Hetäär? Las politruk seletab.»

«Lõbutüdruk. Raudnask ei eksigi vist palju,» muigas Loog.

«Sul on hallparuni hing,» tähendas Veski. «Ka Rabaugu Sass vaatab iga naist nagu litsi.»

«Nad on matsid, jumala eest mätsid,» toetas teda Viies.

Tisler najatus labidale.

«Soldatil on ainult üks kallim. Püss.»

«Puust toiakas. Küla vahel paras koeri hirmutada,» torkas Kalm.

«Küll saad ehtsa vindigi rinnale,» arvas Tääger.

Viies unistas:

«Naine on mulle kõigepealt ilu.»

Nüüd tuli Kirsti kaevajate poole ja mehed vaikisid. Ta möödus neist mõne sammu kauguselt ja sõdurid vahetisid teda varjamatult. Kalmule ei meeldinud täna kaas-

laste käitumine. Need näisid talle jõhkratena. Raudnaski ja Loo küünilised sõnad oleksid ta peaaegu tasakaalust välja viinud.

Pärast lõunat nägid nad Kirstit jällegi. Neiu väljus isolaatoribarakist ja tükk aega ei taibanud Kalm, mida ta teeb. Aegapidi sai asi selgeks — Urvake puhastas saapaid. Ta ei puhastanud mitte enda, vaid teiste jalatseid. Sest naised ei kandnud ju patinkasid, vaid säärikuid. Saapad kuulusid ilmselt haigetele. See, et sanitar isolaatoris lamavate sõdurite jalatseid puhastab, paistis talle väga kummalisena. Samal ajal tõendas nähtu, et naine, kes oli talle karjatanud: «Te olete ometigi inimesel!», ei seisa mitte ainult nime poolest sanitaarroodu kirjas, vaid töötab seal tegelikult. Seda piinlikum oli tal oma kunagiste mõtete pärast.

Viies märkas seegi kord Kalmu pilkude märklauda. «Sõlmime tutvust,» tegi ta Kalmule ettepaneku.

Kalm keeras talle selja.

Õhtupoolikul pani ta tähele, et isolaatorisse läks nende roodu politruk. Tagasi tuli ta mitte üksi, vaid kahekesi. Männa kõrval kõndis ei keegi muu kui Urvake.

«Nägid,» ohkas Viies.

Tääger imestas:

«Männast poleks seda võinud uskudagi.»

«Mispärast? Kas politruk polegi mees?» naeris Tisler.

«Kõikide aegade apostlid on olnud need kõige hullamad,» sõnas Raudnask.

«Kuhu sa alati sihid?» küsis Agur.

Raudnask itsitas.

«Mänd on oma poiss, ära tee tast väljagi,» trööstis Solovjov.

Teistele näis koguni heameelt valmistavat, et mitte keegi teine, vaid nende roodu mees Urvakest saatis. Kalmu riivas see aga valusalt. Ta oli kogu õhtu morn. Veelgi tusesemaks muutus ta hommikul, kui selgus, et neid enam sanitaarroodu tööle ei saadeta. Järgmisel õhtupoolikul aga nägi ta Urvakest uuesti. Sedakorda ratsutas ta leitnant Reinopi kõrval piki teerada, mis viis saunast mööda järve äärde. Järve äärde, kus seedrite varjud värelevad allikselges vees, mis tasasest tuulest virvendab ja mille tagant algavad tumedad mäed. Südames pitsitas valusalt.

Kalm tundis Mati Reinopit. Tundis ta juba karantiinis ära, kuid siis oli talle ükstaskõik, kes vastasnaril põõnuta — sõbramees või võhivõõras. Mati ei olevat teda aga tundnud. Mati kinnitas, et temal on juba ükskord hea meelespidamine ja oma salga poiste näod mällu raiutud. Aga karantiinis polevat Ennul oma nägu peas olnud. Tema, Reinop, mõelnud, et üleval naril määratseb tööpäti vintsutustes hulluks läinud aastates mees; iialgi poleks ta osanud arvata, et tegemist on tema kunagise ulja kambajõmmiga.

Kalm tundis Mati Reinopit juba sellest ajast, kui ta skaudiks astus. Neli-viis aastat vanem Mati oli siis üks nooremaid skaudipealikuid. Ta oli hirmsasti auahne ja ihkas kogu hingest, et nende salk ja malev igas suhtes esimene oleks. Mati oskas kõike — kiiresti telki püstitada, üks-kaks-kolm lõket süüdata, eksimatult metsas orienteeruda, iga laadi sõlmi siduda, mängis suurepäraselt jalgpalli ja ujus nagu kala. Poisid rääkisid, et ta isa olevat gümnaasiumi direktor, mis võis tõele vastata. Sest Mati oskas inglise keelt ja teadis tohutult palju. Hiljem läks ta sõjakooli ja käis neid vaatamas. Skaudid vahtisid kadedalt tema vormi, läikivaid säärikuid, rihmu, paguneid, saladuslikku märki rinnas. Kadett Reinop oli rühikas, kõneles järskude, lühikeste lausetega ja käitus igas suhtes nagu ehtne sõjamees. Pärast nad enam teineteist ei näinud. Enn kasvas skaudi ajast välja ja kus mujal nad oleksid võinud kohtuda. Aga ta ei mäletanud Reinopist mitte üksnes head. Poisid austasid Mati osavust, jõudu, leidlikkust ja paljusid oskusi, kuid sõbraks nad teda ei pidanud. Sest Mati oli isekas ja egoistlik nooruk — tegi vahet enda ja teiste vahel. Ebamäärane eelarvamus takistas veel nüüdki Kalmu leitnant Reinopit oma sõbraks lugemast. Kui viimane kinnitas, et nad olid ju lapsepõlvekaaslased ja tema sooviks, et nad nüüdki sõpradeks jääksid, pomises Kalm midagi ebamääraselt endale nina alla.

Reinop ütles, et on tema, Kalmu kohta Männa suust halbu märkusi kuulnud, ja andis nõu käskude ja korralduste ignoreerimisest loobuda. Iga sõjaväe — ka Punaarmee — aluste aluseks on distsipliin ja Kalm teeb vastuhakkamisega endale ainult paha. Ta võivat uuesti tööpataljoni kukkuda, ja mis õnn teda seal ootab,

seda peaks ta ülihästi teadma. Rinnet ei tarvitseks tal karta. Ennu märkuse peale, kas neid üldse frondile saadetakse, kehtitas leitnant Reinop õlgu ja ütles, et ta ei mõistvat lõpuni Nõukogude valitsuse poliitikat eestlaste ja teiste väikerahvaste suhtes. Sellest, kuidas mobiliseerituks mõnda aega suhtuti, olevat ta järeldanud, et Kreml ei usalda eriti Baltikumi rahvaid. Praegu ta nõnda enam ei ütleks. Ent see ei ole oluline. Kui neid eeslinile viiakse, siis ei satu nad väljapääsmatusse olukorda. Langenute protsent on käesolevas sõjas küll varasematest suurem, kuid iga sõdur pole veel surmale määratud. Loll saab kirikuski peksta, tark võib isegi põrgust terve nahaga tagasi tulla. Koju jõuda varem, kui seda lootnud on.

Kalm küsis:

«Sa arvad, et venelased võidavad? Pealegi kiiresti?»

«Punaarmee on tugevam kui võis oodata,» vastas leitnant Reinop.

«Ma ei usu võitu,» ütles Kalm.

«Sõdur, kes ei usu selle armee võitu, kuhu ta kuulub, ei kõlba sõjaväkke. Vähemalt sinna armeesse mitte, kelle võitu ta ei usu ega taha uskuda.»

See jutuaajamine andis Kalmule mõtlemist mitmeks päevaks. Muidugi tahaks ta võimalikult kiiresti koju jõuda. Kalm oli vahepeal kaotanud igasuguse lootuse kunagi veel Eestimaad näha. Ta kujutles oma kodu niisugusena, nagu see maha jäi. Hoovil asuv kahekordne puuhoone. Koridor piki maja. Mõlemal pool koridori korterid — säärvandiga toad. Eespool köök, tagapool elutuba. Köögiosas pliit, nõudekapp, mille peal äripäeviti ka söödi, ja eesriide taga vanemate voodi. Algul magasid vanemad elutoas akna kõrval. Siis aga osteti diivan, kaks pehmet tooli ja madal ümmargune laud, ning lai reformpõhjaga raudvoodi viidi kööki. Ennu voodi rändas põõningule. Magama hakkas ta siitpeale diivanil. Jämedate pakkjalgedega, lahtikäiv söögilaud suruti päris ahju äärde; seal söödi ainult pühade ajal ja kui külalised olid.

Neljakümnendal aastal hakkasid vanemad kõnelema uuest korterist. See pidi olema vähemalt kahe toa ja köögiga. Üürid läksid odavaks ja Enn sai korraliku tee-

nistuse. Pealegi võtab poiss aasta-paari pärast naise ja kuidas nad siis, pead-jalad koos, elavad.

«Noored peavad elama omaette,» muheles isa, kuid ta ei vaielnud korterivahetamise plaanidele vastu.

Mõnikord näis Enn Kalmule, et ta viibiki kodus. Nii nagu ta oli tööpataljoniski endale ette kujutanud, enne kui langes täielikku apaatiasse. Lamab diivanil ja loeb Galsworthy, Flaubert'i, France'i, Hamsunit. Ukse-eesriiete tagant, pliidi juurest tuleb rasvas praetud sibulate lõhna. Ema valmistab sibulaklopsi. Raadiost kostab vaikne muusika. Tal on soe. Mugav. Rahu-lik. Keegi ei sega, ei kihuta teda mõttetute käskudega tagant. Siis jõuab isa koju ja nad söövad suure laua ääres. Lumivalgel linal säravad noad ja... Vaagnad ja taldrikud auravad. Isa jutustab oma raudteeasjadest ja nõokab tagaselja ülemusi. Ema sunnib teda, Ennu, sööma ja tõstab talle ikka paremaid ning pehmemaid palasid ette. Või teine pilt. Ta mängib sõpradega helekollasel rannal palli. Üle lahe paistavad Tallinna tornid. Liiv on tulikuum. Vesi kutsub. Nad ujuvad kaldast kaugele. Tunglevad karastavate jookide kioski juures. Kõigil on lõbus. Vahel on ta pisike poiss ja püüab heinamaakraavist viidikaid. Kätesaadud kalad paneb kilumannergusse ja laseb pärast tagasi vette. Ning vaatab pärani silmi, kuidas need vilkalt minema ujuvad. Millegipärast lõpevad mälestuspildid ikka lapsepõlvega.

Mõnikord näeb ta end ülikooli sammaste vahele kaduvat. Kuid seda väga harva. Nagu ei olekski Tartu kõrge kool tema suurimaks unistuseks olnud.

Missugune võib ta kodu praegu, sõja ajal, olla, seda ei osanud Enn Kalm endale täpsemalt ette kujutada. Arvatavasti töötab isa endiselt raudteel. Raudteelasi ei mobiliseerita ja pealegi on isa püssi alla võtmise east väljas. Järsku ta aga vallandati? Politruk räägib, et nõukogude aktiviste kiusatakse taga. Isa valiti mingisuguse ametiühingulise komisjoni liikmeks. Aga ta oli väike vend, pealegi rohkem kui kakskümmend aastat raudteel töötanud. Isaga peaks siiski vist kõik korras olema. Ka siis, kui politruki sõnades veerandki tõtt oleks. Ema toimetab vanaviisi kodus. Mänd väidab, et Eesti linnades valitsevat terav toidupuudus, aga Kalm ei taha seda hästi uskuda. Muidugi, kitsam võib ka seal

Kirsti möödus neist mõne sammu kauguselt ja sõdurid vahtisid teda varjamatult.

olla — ikkagi sõjaaeg —, aga vaevalt nad lausa nälga näevad. Propaganda armastab pakse värve. Kalm kahtleb ka selles, et Tallinna tänavatele on pandud saksa-keelsed nimed. Küllap liialdatakse siingi. Narva maantee ehk nimetati Hitler-Strasseks ja see on kõik. Kuid Kalmule ei meeldiks seegi. Tallinn olgu ja jäägu läbinisti Eesti linnaks. Pealinnaks. Kalevite kantsiks, mis uhkena ja vabana Soome lahe kaldal seisab. Mõte, et kodulinna uulitsad kubisevad saksa sõdureist, ei meeldi talle hoopiski. Järsku, endalegi üllatuseks, kujutleb ta isa võikaste vagunisse laadimas. Perroonil jälgib laadivate tegevust mingi kõrge mütsiga fašistlik võimumees.

Kalm juhib mõtted vägisi mujale. See kõik on poliitruki jutt. Propaganda. Hingepõhja jääb aga rahutus.

Kas ta tahaks kiiresti koju jõuda? Juba enne sõja lõppu?

Tahaks.

Kas ka siis, kui seal on sakslased?

Kalm ei oska endale vastata. Midagi temas tõrgub niisuguse lahenduse vastu.

Kalm mõtleb veelgi imelikumaid mõtteid. Ta näeb end koos Urvakesega Kadriorus jalutamas. Pirita jõel paadiga sõitmas. Koos kraavikaldal ukerdamas ja kalu ühte ämbrisse püüdmas.

Narrus, pilkab ta ennast. Urvake jalutab politrukiga. Ratsutab koos ülesmukitud staabileitnandiga (sel hetkel ta unustas, et Reinop oli ta sõber). Ei, leitnant Reinop polnud sanitari saatjana põrmugi vastuvõetavam politruk Männast. Hoolimata sellest, et Mati ja tema kandisid kunagi ühesuguseid rohelisi vormipluuse ja siniseid kaelarätte.

Järgmisel öhtul teatas Viies meestele, et sanitari nimi on Kirsti Sarapik, et tal olevat palju austajaid, nende hulgas koguni polguvana Ratas ise. Ta pidavat aga endast lugu ja oskavat ligitikkujaid eemale peletada.

«Võta või jäta, minu tüüp,» lõpetas oma jutu Viies. «Saaksin temaga ükski kord tantsida!»

«Minu jaoks on ta nääpsukene,» konstateeris uuesti Tääger. «Ma teeksin talle haiget. Ma ei oskaks temaga ollagi.»

«Siberis, seal oleks sulle kohaseid eidekesi,» kinnitas Tisler.

«Siberis võib-olla, Sambrukis peaksid sa aga leppima kitsega,» ütles Mägi süütult.

Tisler ei jäänud talle võlgu:

«Kuulsite ise, et Džurtšis oli kogu küla peale ainult üks seelikukandja. Seegi seitsmekümneaastane tatari nõiamoor.»

Tääger, kes õmbles parajasti nõopi sineli külge, püüdis endale ette kujutada, missugused küll siberi naised võiksid olla. Arvatavasti prisked, tervisest õhetavate põskedega, seejuures lohud põskedes, seljas valged kohevad pluusid, mis rindade kohal kõrgele kerkivad, ja keskpaigast hästi pingul seelikud, mille all võib aimata ümaraid puusi ning tugevaid reisi. Justament nagu nende vabriku esimene naistreial, kes ühtelugu tema käest nõu küsima jooksis. Töö juures kandis see tumesiniseid tunkesid, aga kui ta maipühade ajal klubisse pidule ilmus, oli tal seljas valge pluus ja lehviv seelik. Ning keskelt oli ta nii peenike, et võttis Täägeri otse hingetuks.

«Kurat küll,» vandus äkki Veski.

Rünk müksas teda sõbralikult õlaga. Mõlemal jäid naised Eestisse. Veski kiitis oma nooriku töökust, kelle ees heinakaarel viletsamad mehed olevat kartnud niita — Juta ähvardanud iga silmapilk vikatiga nende kandu. Ka polevat keegi teinud nii ilusaid heinakuhje nagu tema, ning kui teiste kuhjad vahel längu kaldunud ja hein läppuma kipunud, siis Juta omad seisnud alati loodis nagu kellatornid. Hein olnud neis veel märt-siski kuiv. Nõnda tugevad ja tihedad olnud Juta kuhjad. Juta sõõrutanud igalt lehmalt ikka liiter või paar piima rohkem, ja seda juhust, et mõni Kirjak või Punik oleks tema käest lüpsiku ümber löönud, ei teadnud keegi ette tuua. Ning seagi veristanud ära, kuldse südamega ingel. Peremeestele olnud vastakas ja kangust täis. Rabaaugu Sass, üle kolme kihelkonna hallparun, pidanud teda ainult seetõttu, et Juta teinud kahe tüdruku töö. Isegi käppi tikkunud külge ajama, kuid Juta seisnud ja seisvat oma au eest nagu kalju, justkui polekski ta eevatütar. Ja ei karda praegugi Juta pärast, sest Juta, tuline ja töökas hing, teab juba, kuidas täkkusid taltsutada ning orikatele õpetust anda.

Rooduvanema juttude järgi on tema naine hoopis teistsugune. Habras. Ja laulab ilusasti. Tööl ei käinud. Harva, kui tuju tuli, õmbles mõnele sõbratarile kleidi. Luges, aina luges. Lõpmatult luges. Nüüd on teine lugu. Lubas õmbleja-ameti uuesti käsile võtta. Kasvatas poega. Tal on suured sinised silmad ja Otto Rüngale tähendavad need ääretult palju. «Vilma armastas teatrit,» rääkis Rünk Veskile, «ja ei jätnud enne, kui ma temaga etendustele kaasa läksin. Ma ütlesin: mine üksi. Süld paekivimüüri väsitab õhtuks minusugusegi. Üksinda ta aga teatrisse jalga ei tõstnud. Kinos käis vahel minutagi, teatrit pidime aga seltsis külastama. Ajas nii kaua peale, kui lasksin endale teha kallist inglise riidest tumeda ülikonna. Teatri jaoks. Talvel, kui töövaheaeg pikaks venis, kahetsesin küll, et hulk raha sai kergel käel lendu lastud. Kuid Vilmale ülikond meeldis. Mul oli kolm ülikonda, aga see ülikond meeldis talle kõige rohkem. Ütles, et ma olevat nüüd just nagu Hans Albers. Oled ehk näinud seda saksa filmitähte, keda paljud naised jumaldasid. Fašist. Südame ajas täis. Ma sain peagi aru, et Vilmale oleks paremini sobinud puhtama ametiga onkel. Mina olin talle liiga lihvimata ja karune. Palkki jäi napiks. Talle oleks kulu- nud elukaaslaseks mõni härrasmees. Mina aga ei sallinud härrasid. Mind Vilma hoidis. Minu käte vahel ta sulas, patt öelda. Õhtuks oli alati toit valmis. Silma võtab märjaks, kui mõtled selle peale, kuidas me kolme- keski, Vilma, poiss ja mina, lauas istusime. Ma tahtsin ka tüdrukut, aga Vilma teist last enam ei igatsenud. Parem ongi — mis ta oleks nüüd üksinda kahega peale hakanud... Ta kartis üksijäämist. Vannutas ja hoiatas, et ma teda maha ei jätaks. Kuid evakueerumisele seisis risti vastu. Mina ei saanud jätta mobilisatsioonipunkti minemata. Vend Richard, see igavene sakste sabarakk, puges peitu. Käisin veel tema juures. Abikaasa, kohviku ettekandja, laiutas käsi. Küll ta teadis, aga ei tahtnud mulle öelda. Mina läksin, kuhu süda käskis.»

Niisuguste vaiksete jutuajamiste lõpul vajus Rünk alati mõtetesse. Ka Veski vaikis. Nad istusid, suitsetasid, kui mahorkat oli, ja viibisid mõtetega siit, Uraalidest, hoopis kaugel.

«Laula,» palus rooduvanem Viiest. «Mitte mõnd šlaagrit — sa tead, et ma neid ei salli... Laula «Ei saa mitte vaiki olla.»»

Veski mõtles, et küll on sellel järsu sõnaga rooduvanemal pehme hing. Leningradi all jäi silm silma vastu kahe Hitleri soldatiga — ühe lõi maha ja teise võttis elusana kinni, medali sai rinda, nüüd... «Ei saa mitte vaiki olla»...

Viies mõistis, et Rünk ei palu tühja, ja ta alustas oma pehme baritoniga soovitud laulu.

Pool roodu ümises temaga kaasa.

Isegi Raudnask.

Enn Kalm lamas naril, käed pea all.

Siis hakkas Agur Raudnaski sõimama, kes oli tema mahorka sisse vehkinud.

III

1

Kõik tuli nagu ühekorraga.

Esiteks ajas Viies jao ärevile teatega, et Kirsti Sarapik ei kuuluvat enam sanitaarroodu koosseisu. Nüüd töötavat ta kas diviisi staabis, poliitosakonnas või kuskil mujal. Kus nimelt, seda polnud Viies veel jõudnud välja uurida. Sõdureile tundus, nagu oleks Kirsti neid petnud. Nad olid harjunud temaga, temast kõnelemisega. Viiesele oli Kirsti püha unistus, Veskile tema Juta, kes tegi küla kõige uhkemad kuhjad, ja rooduvanemale suurte siniste silmadega Vilma. Kirsti nägemine või jutt Kirstist viis Täägeri mõtted naistreialile, kel maipidustuste ajal oli seljas valge pluus ja kohev seelik. Tema tõttu jagelesid kogu muldonni lõbuks Tisler ja Mägi selle pärast, kumma kodukülas olid kenamad tüdrukud. Kes oli Kirsti temale, seda ei teadnud Kalm isegi. Kuid Viiese sõnum tabas teda ebameeldivalt.

Ainsana oli Kirsti Sarapikuga rääkinud Viies. Sest Viiesel ägenes reuma, mis olevat teda juba poisikestest peale piinanud. Kukalt sügades saatis pataljoni velsker tõbise arsti juurde. Viies läks sanitaarroodu nagu kosja. Laenas Tislerilt säärikud, hankis teadmata kust mäaret ja lõi need peeglitena läikima. Vahetas Aguriga kalifeed, pidades nende lõiget millegipärast paremaks. Nurus Simulilt odekolonna ja lõhnastas ennast põhjalikult. Tääger andis talle oma äsjapestud taskuräti.

«Tal on metsosopran,» teatas Viies sanitaarroodust tagasi tulles ja kõik mõistsid, kellest jutt oli. «Kunagi tantsin ma temaga kindlasti.»

«*O sancta simplicitas,*» itsitas Raudnask.

«Jäta juba ükskord oma nõukogudevastane möga!»
käratas talle Veski.

«See pole... see on...» püüdis Raudnaski sõnu seletada Liias.

«Teame. Tunneme. Ära kaitse,» toetas Veskit Tääger.

Teiseks sündmuseks oli see, et roodule määrati uus komandör. Leitnant Aava jäi uue ülema, vanemleitnant Endel Naaritsa asetäitjaks.

«Arvatavasti politruki töö,» tähendas Raudnask nelja silma all Liiasele.

«Meil polnud ju asetäitjat,» ütles Liias nagu kedagi vabandades.

«Aava oli hea ülemus,» sõnas Raudnask.

Selle peale ei osanud Liias midagi lausuda.

Ka nooremkomandöride osas toimus muudatusi. Vanemseersant Mäest sai rühmavanem ja Agurist jao-ülem. Olgu märgitud seegi, et Loog kombineeris enda voorivarustuse jaoskonna kirjutajaks. Ent temast polnud kellelgi kahju ja see sündmus ei jätnud jälgi.

Kolmandaks — diviis läks ratastele. Kuhu sõidetakse, seda ei teadnud roodus keegi päris täpselt.

Ešelon suundus läände. Ilmad olid suviselt soojad ja päikesepaistelised. Mehed vahtisid avatud ustest välja ja laulsid sagedamini kui kunagi varem uljaid viise.

«Kuhu meid viiakse?» päris Viies politrukilt, kes oli nende vagunisse tulnud.

«Rindele,» vastas Mänd.

«Paljaste kätega,» kahtles Kalm poolpilkavalt.

Tääger müksas sõpra pahaselt.

«Paljaste kätega pole veel ühtki sõdurit hitlerlaste vastu saadetud,» ütles Agur.

«Sul oli juba kord relv käes, aga see võeti ära,» sõnas Kalm.

Vagunis jäi vaikseks. Võis kuulda, kuidas rööbaste jätkukohtadel rattad takti löid.

«Punaväelane Kalm, lõpetage oma asjatud katsed rühma demoraliseerida,» käratas nooremleitnant Simul ametlikult. «Pidage meeles, et te viibite rindele siirduvas ešelonis.»

«Las ta räägib, mis tal südamel on,» arvas vanemseersant Mägi.

«Rääkigu,» nõustus Mänd.

Paus.

«Minu käest pole keegi püssi ära võtnud,» katkestas vaikuse Mägi. «Mind saadeti teie, mis kurat teie — meie, eestlaste diviisi otse rindelt.»

Kalm pöördus nüüd erutatult jaokomandöri poole:

«Agur, kas sinu käest võeti vintovka ära või mitte? Ütle, ära pelga!»

«Mispärast ma kartma peaksin,» sõnas Agur. «Meie diviis peksti taganemisel pihuks ja põrmuks. Järelejäanud mehed jaotati teiste üksuste vahel ära. Mind ja koos minuga veel paarkümmend sõdurit läkitati ühte tagavarapolku. Tolknesime seal kuu aega ja siis kupatati lennukitehast ehitama. Elu ajas täis, mis seal salata. Kirusime ja vandusime. Poleks me nii rängalt vatti saanud, küllap oleksime lahinguid edasi löönud. Olgu mis oli, aga nüüd põrutame rindele, see on sihker.»

Kalm tahtis Aguri sõnadele midagi vahele hüüda, aga Tääger pigistas ta küünarnukki nii, et ta oleks peaaegu valust röögatanud. Jah, Täägeril oli sõbra peale hing täis. Mees ei parista kunagi seda välja, mida sülg suhu toob. Enne on tarvis ikka kaaluda ja mõelda kah. Egas praegune jutt ole tühipaljas lõop. Kas ta pole Ennule mitu korda öelnud, et möödunudaastane sügis on üks asi ja tänavune suvi teine. Igast asjast on näha, et neid, eestlasi, koheldakse nagu vendi. Kerge pole praegu ühelgi rahval, kuid venelastel tuleb kõige suuremaid ohvreid kanda. Mis tarkust ta veel taga ajab!

«Mõtlege, mehed,» lausus nüüd politruk, «kes siis rahvast, keda ei usaldata, sõjaliselt välja õpetab? Sõpra õpetatakse, vaenlast ei lasta relvade ligigi. Kui partei poleks kindel, et meie diviisid võitlevad niisama vapralt kui vene või ükskõik missuguse teise rahva väeosad, siis viibiks teie, Kalm, alles metsatöödel.»

Kalm tundis Täägeri käe hoiatavat survet. Ena mul lapsehoidjat, mõtles ta kibedusega. Elame-näeme. Viimased sõnad ütles ta ka valjusti välja.

«On inimesi, kes kunagi nägijaks ei saa,» lausus Agur.

Kalm raputas Täägeri käe lahti ja ütles ägedalt:

«Aasta jooksul olen ma juba küllalt näinud.»

«Sina, vennas, oled vähe näinud,» rahustas teda Tisler. «Sa ei ole õieti öelda mitte kui midagi näinud.»

«Tead, Enn,» vihastas omakorda Tääger. «Kirjatark ma ei ole. Paljudest asjadest, mida sina õppinud oled, ei tea ma tuhkagi. Sinu jutt, politruk, ajab mul vahel une peale. Keerulised sõnad: ühiskondlik kord, tootmissuhted, proletariaadi diktatuur, reaktsioon, imperialism. Kuulan, päike paistab, silm vajub kinni. Kalm jälgib sind, tema tukkuma ei jää... Olgu, läksin kõrvale. Tahtsin ainult niipalju öelda, et mina mõtlen lihtsamalt. Kui meil on kõik vilets ja vaene nagu tööpati barakis, mispärast siis fritsud juba Uraalides ei hõiska? Tähendab, nõukogude värgil peab ikka vägevust olema, kui me Saksamaale vastu jaksame seista. Minule ei loe hilibud ja väline lihv palju. Inimene, kelle käes treipink laulab nagu orelivile, on täitsamees, olgu ta püksitagumik hõre või mitte. Ja nüüd, Enn, pea ükskord ometi lõuad kinni. Sest sinu sõnad närivad ka minu hinge.»

Mõni sekund valitses vagunis uuesti vaikus. Siis hakkasid mehed läbisegi rääkima. Kõneldi kõigest. Tööpataljonist. Leningradist ja Moskvast, kuhu fašistid iialgi ei jõua. Eestist, Volgast, Uraalist, Siberist. Kolhoosipõldudest, kust ei suudeta õigel ajal vilja koristada, ja tehasehiiglastest, mis idas kerkivad nagu seened. Naiste kirevatest sitsseelikutest ja tankiešelonist, mis neist jaamas mööda kihutas. Ainult Kalm ja Tääger põrnitsesid omaette. Tisler ja Viies katsusid neid üldisesse juttu tõmmata, kuid Tääger urises, et lastagu teda ometigi pisut suikuda, Kalm ei teinud seltsimeestest väljagi.

Kõik taipasid, et sõpradega on midagi lahti.

Väikeses vahejaamas läks Tääger maha, jõudis hädavaevu liikumahakanud rongile hüpata, ronis narile ja asetaskaks rusikasuurust tomatit Kalmu päitsisse. Seal need punetasid veel siis, kui Mänd õhtu eel vagunist lahkus.

Nooremleitnant Simul tõttas talle järele.

«Ma ei vastuta punaväelase Kalmu eest,» alustas ta kiirustades. «Mispärast teda maha ei jäetud? Ma olen korduvalt ette kandnud. Lubasite, et Kalmu kui vaenulikult meelestatud tüüpi rindele ei saadeta. Ma ei saa vastutada rühma eest, kui ässitajaid välja ei juurita.»

«Keegi ei võta teilt vastutust ära,» ütles politruk.
«Lõpetame selle jutu.»

Rühmakomandör kõverdas paljutähendavalt huuli, lõi rõhutatud sõjamehelikkusega kannad kokku ja eemaldus.

Mänd ei teadnud isegi, mispärast Kalm roodu jäeti. Ta seisis juba ärasaadetavate meeste nimekirjas. Tema ja Raudnask. Raudnaski kohta tuli enne liikumahakkamist vastav korraldus, Kalmu suhtes jäi otsus kinnitamata. Mänd heitis endale ette, et ta leppis pooliku lahendusega. Oleks pidanud kas või diviisikomissarini minema. Senikaua kuni Kalm kuulub nende roodu, tuleb aga tema eest vastutada. Ka Simulil.

Ešelon hakkas liikuma. Mänd ronis järgmisse vagunisse. Tema magamiskoht asus leitnant Aava ja vanemleitnant Naaritsa vahel.

Pärast uue komandöri nimetamist tõmbus leitnant Aava endasse. Väliselt ei toimunud temaga mitte midagi. Endise nõudlikkusega jälgis ja juhtis ta õppusi, endise püsivusega süvenes vabadel minutitel määrustikesse. Ent Mänd, kes oli mitu kuud temaga külge külje kõrval elanud, taipas, et Aava enam täiesti endine ei ole.

Mänd ei mõistnud, mispärast komandöre vahetati. Ta küsis selle põhjust pataljonikomandör kapten Saueri käest, kellega tal oli tekkinud usalduslik vahekord. Pataljonikomandör, kes oma lahinguristsed sai Pihkva taga, Porhovi, Dno ja Staraja Russa all, hindas eriti neid mehi, kes olid juba tules käinud.

«Aaval puuduvad lahingukogemused,» seletas kapten Sauer.

«Ka vanemleitnant Naaritsal pole neid.»

«Naarits on vanemleitnant.»

«Formaalne tegur.»

«Ma loodan Naaritsast rohkem,» naeratas kapten. «Sul on tsiviilnimese hing. Aava peaks mäletama, et teda määrati ajutiselt roodukomandöri kohale. Ta oli kaua aega erus. Naarits teenis aga kogu aeg sõjaväes. Evakueerus koos sõjakooliga. Punaarmee asjadega rohkem kursis. Ärgu Aava solvunud mängigu. Rindel võib ta kuu ajaga pataljonikomandöriks tõusta.»

Mänd teadis, et kapten Sauer tundis oma pataljoni lahingukindluse pärast muret. Ta ei tahtnud, et korduksid sõja alguse päevad, mil üksus, kus ta tollal rühmaülemana teenis, moraalselt kokku varises, korraldust taganes ja osa mehi, teiste hulgas ka nende roodu komandör, vangi langes.

«Räägitakse, et kapten Meerits jooksis üle,» oli ta kord Männale kõnelnud. «Lollus. Nägin teda tund aega enne seda, kui sakslaste miinipildujad meie pataljoni segi tampisid. Ta lubas oma käega iga rühmaülema maha lasta, kelle allüksus ilma tema käsuta taganeb. Eelmisel päeval asus ta ise kellegi poolt mahajäetud maksimi taha ja tulistas nagu meeletu. SS-lastele võis ta oma naha päästmiseks ei tea mida hambasse puhuda.»

Kapten Sauer ei suutnud unustada neljakümne esimese aasta juuli- ja augustikuu taganemist. Vaenlane ründas neid eest, külgedelt, selja tagant. Alatas katkes side polkude, pataljoni, isegi roodude vahel. Informatsioon oli puudulik, korraldused ja käsud saabusid hilja või ei saabunud üldse. Koostöö suurtükiväega lonkas. Fašistidel oli kuratlik komme asulaid, millest nende tee läbi viis, suurtükitulega põlema süüdata. Voorid ummistasid teid. Kõik kiirustasid. Vandumine. Peataolek. Nurjunud katsed vaenlase pealetung seisma panna. Pommirünnakud, mille lõppemisel inimesed taarusid jõuetuina jalgadel, kurdistatud, väsinud, segased. Maanteedele, metsatukkadesse, madalate küngaste nõlvadele, võsaveeretele, jõgede kallastele jäi maha seltsimeeste laipu, purukslastud suurtükke, autosid, vankreid. Vangilangenute arv kasvas iga päevaga. Kohutav oli tunda enda jõuetust, näha, kuidas verest tühjaks lastud allüksused oma vastupanujõu kaotasid. Jõuetustunne vaheldus vihaga. Vihaga staapide vastu, vihaga mornilt itta marssivate seltsimeeste vastu, vihaga enese vastu.

Kõike seda ei tahtnud kapten Sauer teist korda üle elada.

Mänd ei osanud näha uues komandöris neid voorusi, mis vanal puudusid. Poolehoid, mida ta tundis Aava vastu, võis kergesti esile kutsuda eelarvamusliku suhtumise Naaritsasse. Ta püüdis seda vältida. Aavale pakkus ta nüüd aga varjamatult oma sõprust, kuid

märkas peagi, et leitnant polnud temaga enam nii avameelne nagu tookord õppuselt tulles.

Praegu istus leitnant Aava naril ja vaatas vaguniaknast välja. Ešelon oli äsja seljataha jätnud Volga ja Uljanovski linna.

Rooduvanem andis meestele korralduse katelokid valmis panna. Esimeses peatuses saavad nad köögi-vagunist suppi.

Leitnant Aava jälgis rohelisi kasesalusid, mis kaugusesse vajusid.

Kõrvalvagusis rääkis nooremleitnant Simul:

«Meie suur kodumaa — Nõukogude Liit — on tohutu. Me olime Uraalis, kust Vladivostokini jäi veel kuus-seitse tuhat kilomeetrit. Võib-olla koguni rohkem. Hitleri plaan niisugust riiki vallutada on hullumeelsus. Suur tükk ajab suu lõhki.»

Tääger keeras end küljeli.

Kalm vahtis üksisilmi vagunilakke.

Viies ootas, kuni rühmaülem jutu lõpetab, et siis laulma hakata.

Agur mängis Liiase ja Solovjoviga tubaka peale viitlehte, sest atskoomängimise oli Simul ära keelanud.

Tisler vaidles Mäega selle üle, kus kasvasid magusamad viinamarjad, kas Sambrukis või Džurtšis.

2

Äkki selgus, et Kalmu enam rongis polnud. Algul arvati, et läks naabervagunisse. Kuid Agur ei leidnud teda ka sealt. Järgmises jaamas otsis jaokomandör kogu ešeloni läbi ja tuli murelikult tagasi — Kalm jäi kadunuks.

«Sellest sellist võib kõike oodata,» ütles Veski.

«Tuleb vist roodukomandörile ette kanda,» kaalutles Agur.

Tisler rahustas:

«Aega on. Kiirustamisest on kasu ainult kirbupüüd-misel.»

«Hea, et Simul medsanpati vagunisse läks,» sõnas Viies.

Tääger hüppas narilt alla, jäi keset vagunit seisma ja põrutas täie häälega, nii et kõik kuuleksid:

«Ootame hommikuni. Poiss jäi lihtsalt maha. Sõidab järele. Süda ütleb. Sinel ja seljakott on alles. Kes ülemustele enneaegu iitsatab, ärgu pidagu mind enam oma seltsimeheks.» Raputas ähvardavalt oma kaalikasuurst rusikat, rahunes pisut ja pöördus jaokomandöri poole: «Sina, Karl, ole kah mees.»

«Mina võin ju suu pidada, aga rühmaülemal on endal silmad peas.»

«Simul nii pea ei tule. Tal on õdedega klapid sees. Eile ilmus alles koidu eel välja,» ütles Solovjov.

«Ega Kalm jooksu küll pistnud,» seletas Tisler. «Kükitasime temaga kõrvu kuuseheki taga. Rääkisin veel, et enne sõda müüsid vanaeided igas jaamas keedetud kanu. Ta läks pärast vaksali poole. Kurtis, et tubakas otsas.»

Tisleri juttu kuuldes tundis Tääger end üpris sandisti. Enn ju teadis, et tal õnnestus eile hommikul head, sametpehmet mahorkat hankida. Kas ta oleks keelanud! Kas ta on kunagi varem midagi ainult endale hoidnud. Tomatid punetavad siamaani puutumatult seljakotil. Seda poissi, poisikest küll. Millal sinust, Enn, ometigi mees kasvab?

Kalm jäi tööpoolest lihtsalt maha. Ta sai kõörsilmse vanamehenässiga kaubale ja laskis endale klaasitäie mahorkat pilotkasse mõõta. Tubakakoti oli ta vagunisse jätnud, sest see asus seljakotis ja ta ei tahtnud Täägeri antud tomateid puudutada. Kui ta üle mitme rööbas-tee, vagunite alt või üle platvormide ronides ja endamisi siinsete jaamade suurust kirudes sinna jõudis, kus nende ešelon oli seisnud, nägi ta rongi kaugusesse kaduvat.

Sõidan järele, otsustas ta paanikasse sattumata. Nende polgu teine ešelon peaks tagant tulema. Ja ta hakkas sama teed tagasi ronima, jällegi jaama suurust siunates. Kaheksa teed perroonini ja teisele poole veel neli või viis paari rööpaid. Tallinna vaksal on väiksem. Nii mõeldes pugesi ta viimase rongi alt läbi — platvormi oli kaubavagunilahmakatel neetult harva —, hüppas kõrgele perroonile ja sattus silm silma vastu Kirsti Sarapikuga. Kalm tahtis naisest hoolimatult mööduda,

kuid miskipärast jäid jalad paigale. Õigus — ta polekski saanud minna, sest temalt küsiti ametlikult:

«Seltsimees punaväelane, mis te siin teete?»

Kurat võtaks, küll on nõudlik komandöritoon! Kõrvalpilguga märkas Kalm, et kõnetaja kraenurgal helkis tuhmilt roheline kuubikuke. Tohoo, nooremleitnandiks tõstetud! See avastus vihastas teda millegipärast. Teadagi, mille eest niisugused nukukesed auastmeid saavad, mõtles ta toorelt. Selle seelikus ohvitserihakatise sõnadele ta lihtsalt vilistab. Samas tundis aga heameelt, et nad ei seisa mitte jäätmehunniku iuures, vaid jaamaperroonil, ja et ta ei hoia mitte paljaksnäritud konti, vaid pilotkat käte vahel. Ei, ka nüüd on ta rumalas seisukorras — pea paljas, mahorkapuru mütsis.

«Jäite maha?»

Ohoo, nooremleitnant oskab ka inimese kombel kõnelda. Kalm katsus küll oma sõnadele võimalikult pilkavat värvi anda, kuid ütles päris tavalise häälega, pisut isegi vabandavalt:

«Juhtus nõnda.»

Vihastas endale ja püüdis neiule väljakutsuvalt otsa vaadata. Tahtis veel hammustada, et mis see üldse seltsimees nooremleitnandi asi on, mida üks temasugune reamees teeb, aga pomises ainult:

«Näete, ostsin tubakat.»

Kõigele lisaks sirutas ta koguni pilotka neiu poole.

Punaväelases näis Kirstile midagi tuttavat. Kus ta on seda inimest varem näinud? Tartus? «Videvikus»? Ülikoolis? Hävituspataljonis? Isolaatoris?

«Tunni-paari pärast peaks saabuma meie diviisi järgmine ešelon. Sõidate järele.»

«Ta võib tõepoolest metsosopranit laulda,» mõtles Kalm.

«Kavatsesingi nii teha. Mahorkat jahtides lasksin ešelonini nina alt ära lipsata.»

«Valage tubakas tasku,» andis Kirsti Sarapik nõu.

Kalm punastas. Ta paistis endale praegu ülimalt naeruväärsena. Segadusse aetuna hakkas ta mahorkat tasku toppima. Sõrmede vahelt pudenes pruunkollaseid ebemeid perroonile.

«Lubage ma aitan.»

Kirsti võttis Kalmu käest pilotka ja hoidis seda avatuna tema ees. Kuid Kalmu järjest kohmetumaks muutuvate sõrmede vahelt pudenes mahorkat endist viisi maha.

Siis tegid nad mõlemad suitsu. Neiu võttis talle pakutud narmendavate servadega ajalehetükikese endastmõistetava loomulikkusega vastu ja sirutas oma käe sellega Kalmu poole, et viimane saaks sinna mahorkat riputada.

«Varsti hakatakse meid varustama nagu rindeväeosi. Tubaka osas peaks asi paranema.» ütles Kirsti. Temas oli tekkinud midagi poolehoiu taolist punaväelase vastu, kes ešelonist mahajäämise pärast nõnda närvitses. Ta ulatas sõdurile käe ja sõnas lihtsalt:

«Saame tuttavaks. Minu nimi on Kirsti Sarapik.»

Kalm pidi juba peaaegu pahvatama, et ta tunneb teda, et kogu nende jagu kõneleb temast, Kirsti Sarapikust, et ta on Viiesele unistus ja Tääger kardab talle haiget teha. aga jõudis end vaos hoida ja ütles:

«Enn Kalm.»

Ning mõtles seejuures, kui tore see on, et Urvake, kelle lõkmetel polnud siis veel ohvitseritunnuseid, ei mäleta lolli vahejuhtumit prügihunniku ääres.

«Ka mina ootan järgmist ešeloni.» seletas Kirsti.

«Mõne varem väliuva võõra rongiga pole vist mõtet sõita,» arutles Kalm. «Mine tea, kus need peatuvad.»

«Oma diviisi ešeloniga on kindlam.»

Nii nad seisid ja vestlesid. Vahel näis Kalmule, et ta ei kõnele võõra inimesega, vaid oma roodu võitlejaga. Mitte nooremleitnandiga, kes on harilikult komandöridest kõige tüütumad, sest nad norivad ja jooksutavad ka nende kuppude eest, mis vanematel ohvitseridel juba lõua all säravad — vaid endataolisega, kes sind poolelt sõnalt mõistab. Nõnda kõneles ta Täägeriga, Viiesega, Tisleriga — meestega, kellega ta päev päeva kõrval nari, tubakat ja leivaportsu jagab. Kalmul oli hea meel, et Kirsti Sarapik on just niisugune, mitte aga edvistav-vigurdav vau, kes on meesterohkusest pea kaotanud.

Kalm unustas pahanduse, mis teda roodus ees ootab. Unustas nooremleitnant Simuli, kes aina otsib juhust,

et teda nõokida. Unustas kokkupõrke Täägeriga, mis hinges valusalt pakitses.

«Ma tunnen teid juba ammu,» ütles ta otse poisiliku õhina ja avameelsusega. «Kui te alles meie polgu sanitaarroodu kuulsite. Ristisin teid mõttes Urvakeseks. Kogu meie rood tundis teid. Viies — Viies on üks meie jao sõdureid — ei jätnud enne, kui sai teie nime teada.»

Kirsti vaatas uurivalt Kalmule otsa.

Ta kuulis väga tihti meelitusi, mida mehed talle ja väeosade teistele naistele heldelt jagasid. Nii mõnigi kord solvasid need teda. Siis, kui ta märkas komplimentide taga varjamatut, alasti lähenemiskatset.

«Urvakeseks nimetasin teid sellepärast, et nägin teid kasesalus. Kevadel. Kased olid siis urbades.»

«Me tutvusime alles. Ärge rääkige mulle otsekohe kevadest ja urbadest. Ja sellest, et te mind ammu tunnete,» ütles Kirsti Kalmule arusaamatu karmusega.

«Vabandage,» pomises Kalm, «ma ei tahtnud teile haiget teha.»

Samas tõstis pead trots. Kirsti küsimus, kas tal on hea meel, et diviis on ometi kord liikuma hakanud ja varsti frondile jõuab, tõi Kalmu lõplikult tagasi maa peale. Meenus vastik tõsiasi, et ta oli ütlemata totralt maha jäänud oma ešelonist, kus nüüd sellepärast lärmi lüüakse. Meenus kokkupõrge Täägeriga. Meenus see, et ta räägib praegu inimesega, kes töötab diviisi staabis või poliitosakonnas.

Poliitosakonnas...

Kalm vastas, et ta on väga-väga rõõmus, et nad ometi kord on liikuma hakanud, ja et ta on veelgi õnelikum siis, kui nad eeslinile jõuavad.

«Mispärast te nii... pilkavalt räägite?» küsis Kirsti.

«Rindejuttu ma ei usu,» vastas Kalm jonnaka avameelsusega. Seda esiteks. Ja teiseks, seltsimees nooremleitnant, ei tunne ma erilist tahet oma nina lahingusse toppida.»

Kirsti Sarapiku silmadest kadus kogu leebus.

«Kui me ei kannaks seljas punaarmelase mundrit, siis ma lööksin teid,» ütles ta ägedalt. «Need pole eestlase sõnad, kelle kodumaa on sakslaste poolt okupeeritud. Nõnda kõneleb reetur, kes tahab, et meie rahvas fašistide kannal alla jääks.»

Neiu sõnad mõjusid Kalmule tugevasti. Mitte nii-võrd nende sõnade mõte, kuivõrd Kirsti sisemine veen-dumus.

«Te võite mind pidada äraandjaks, kui äraandja on see, kes teie vaateid ei jaga,» ütles ta erutatult ja lisas justkui mingi sisemise tõuke sunnil: «Ma ei ole fašist, ärge seda kartke. Ka mina soovin, et Eestimaa oleks vaba. Ma tahan olla oma kodumaa aus patrioot. Uskuge mind.»

Aastaid hiljem heitis Kirsti mitugi korda endale ette, et ta pärast neid Kalmu sõnu vaikis. Ta ei oleks tohtinud vaikida. Teine nagu tahtis talle oma kahtlustest puretud hinge avada. Võib-olla oleks siis kõik teisiti läinud. Kuid tookord, jaamas, mille nimegi ta pärast enam ei mäletanud, ta seda kõike ei mõistnud.

Nende kõnelus lõppeski poolikult. Ägedus vaibus, aga endine loomulik teineteise mõistmine enam tagasi ei tulnud. Tegid veel ühe suitsu, seekord Kirsti nar-mastubakast ja heast õhukesest paberist, kuid vestlus jäi tavaliseks viisakusejutuks.

Esimene inimene, keda Kalm jaama saabunud eše-lonist kohtas, oli leitnant Reinop. Matil oli väga kiire, ta askeldas vagunite vahel, aga leidis mahti ka Kal-muga tegelda. Lubas tema eest vajaduse korral hea sõnagi kosta.

«Muide, Enn, kas sa ise tead ka, et sind kavatseti maha jätta?» küsis leitnant.

Kalm vaatas Reinopile hämmastunult otsa.

«Ja-jah. Politruk oli su nime tagavarapolku saadeta-vate sõdurite spissokisse pistnud. Suure vaevaga õnnestus asja ära muuta.»

Kalm jälgis teda tummalt.

«Praegu pole aega, kunagi räägin pikemalt.»

Reinop viis ta oma vagunisse. Selgus, et tegemist ei olnudki nende polgu ešeloniga. Selle rongiga sõitsid diviisi staap, sidepataljon ja veel mingi eriuksus. Leit-nant Mati Reinop oli komandeeritud staabi juurde. Vagunis, kuhu Kalm sattus, sagis sideohvitseri ja mitut masti käskjalgu. Neli komandöritunnustega meest män-gisid bridži, seersandid klõbistasid doominokive. Rei-nop tutvustas teda kellelegi kaptenile oma lapsepõlve-sõbrana, pakkus paberossi (olevat õnnestunud voientor-

gist osta) ja laskis oma käskjalal talle õhtusöögi tuua. Ise ruttas kuhugi. Öö magaski Kalm siin, Reinopi poolt antud telkmantel peal. Ohvitserid kõnelesid kaua sõjast. Leitnant Reinop kaitses Punaarmee strateegiat ja taktikat ning kinnitas korduvalt, et eelseisev talv toob sõja käiku otsustava pöördepunkti. Saksamaa purustatakse arvatavasti tuleval aastal. Noor, kummaliselt helkivate silmadega major, kes, nagu jutuajamisest ilmnes, teenis diviisi poliitosakonnas, vaidles talle vastu, väites, et hitlerliku armee näol on tegemist kogenud vastasega, kes püüab üha uusi maa-alasid enda kätte ahmida. Reinop rõhutas, et sõja saatust määravad alaliselt mõjuvad faktorid Nõukogude Liidus tugevnevad, kolmandas riigis aga nõrgenevad. Aeg töötab meie kasuks, toonitas ta ühtelugu. Asjade areng võib anda resultaate, mida praegu on raske ette näha. Leitnant Reinop ja poliitosakonna major istusid pärast seda, kui teised olid magama heitnud, praakil vaguniukse juures tükk aega. Nad näisid teineteist hindavat, naeratasid sageli ja major lõi mitu korda leitnandile sõbralikult õlale.

Seda nägi Kalm isegi unes. Kuid õlalepatsutajaks ei olnud mitte noor, särava pilguga poliitosakonna major, vaid Mati Reinop, ja see, kellele õlale löödi, oli Kirsti. Mõlemad vaatasid seejuures temale ja naersid. Mati suus läikisid kaks kuldhammast. Siis muutus Kirsti Täägeriks, kes pakkus Matile tomateid. Reinop virutas tomatid vastu põrandat, mis oli kaetud mahorkapuruga. Tääger muutus uuesti Kirstiks ja jälle naersid nad teda. Ta tahtis midagi hüüda, aga paksuks pundunud keel ei kuulunud sõna. Teised lõkerdasid veel hullemini. Äkki läikisid Reinopi kuldkihvad Kirsti suus, ja see oli nii kohutav, et Kalm hirmust, vastikusest ja vihast karjatas ärkas.

Vagun magas. Kalm tõstis pead, vaatas vargsi ringi, heitis pilgu kastil tukkuvale päevnikule ja rahunes. Katsus uuesti suikuda, aga ei saanud. Unenägu oli kohutavalt selgesti meeles ja vastik tunne Reinopi kuldkhammastest, mis kiiskasid Kirsti suus, ei kadunud. Ta vähkres unetult naril. Kaotilised mõttekillud tulid ja läksid, üks kujutluspilt asendus teisega.

Rong jäi seisma.

Ešelon polnud ikka veel liikuma hakanud, kui ta viimaks otsustas üles tõusta. Narilt alla ronides kuulis, nagu oleks keegi teda hõiganud.

Segaseks lähen, mõtles Kalm.

Jälle hüüti justkui teda.

Kalm vaatas välja. Oli alles pime.

Kõrvalvaguni ukse juures seisis suurekasvuline mees ja küsis midagi.

Tääger, tundis Kalm oma sõbra ära.

Otsib mind, välgatas läbi pea.

Ta kahmas narilt pilotka, rihma, saapad, jalarätid ja sääresidemed ning hüppas nii, nagu oli, üllatunud Täägeri jalgade ette.

Nad ei rääkinud sõnagi. Tääger müksas teda korraks õlaga ja see oli kõik. Nii nad läksid, suurem ees, väiksem taga, kõrvalteel seisvasse oma vagunisse. Kära tekitamata ronisid nad narile ja heitsid pikali.

Enne magamajäämist sõi Kalm ühe tomati ära. Teise pistis seljakotti.

Tääger norskas varsti, rahulolev muhelus näol.

Kalm jäi nägemustesegasesse unne alles valgehakul.

3

Rein Männa kiindumus Kirstisse süvenes iga lahusoldud päevaga. Kirsti äraminek polgust tõendas Reinule, et ta petaks ennast, kui nende vahekorda ikka veel sõpruseks nimetaks. Võib-olla on see Kirsti poolt ainult sõprus. Kuid vahel näis Reinule, et ka Kirsti pole tema suhtes hoopiski mitte ükskõikne. Kas siis Kirsti üksnes heale tuttavale kõik oma südame pealt ära räägiks? Kas ta inimesele, keda peab ainult üheks oma sõpradest, nii palju usaldaks? Kirsti oli politrukile jutustanud oma lapsepõlvest, kodust pritsimaja lähedal, mida ta möödunud aasta juuliõhtul nii kangesti oli näha tahtnud. Aga kõrgemad hooned olid maja, kus nad elasid, varju jätnud ja üle jõe teda enam minna ei lastud. Ta oli kõnelnud ka enda peaaegu juhuslikust sattumisest Töölismajja, tegevusest Metallitöölise Ametiühingus ja parteikomitees, uute töökspidamiste tekkimisest. Kirsti

ei püüdnud oma vanemaid, eriti isa, paremas valguses näidata. Ei, ta kinnitas, et ei häbene oma isa, kes on hingepõhjas tore inimene ja hindab maailmas üle kõige head tööd, olgugi et on väiketööstur. Reinule, kellele termin «väiketööstur» nalja tegi ja kes ta isa tituleeris lihtsalt sellidega töötanud rätsepmeistriks, vaidles Kirsti õhinal vastu. Ta oli veendunud, et selle pidanud rätsepmeister tähendab sotsialistlikus majandusteaduses väiketöösturit. Ta ei võtnud kuulda Reinu nõu, kes väitis, et ka marksistlik poliitökonoomia tunneb niisugust sotsiaalset kategooriat nagu käsitööline, kelle juures sellid töötavad. Ja kui Kirsti tingimata soovib jääda töösturi tütreks, siis pidagu ta ennast mitte väiketöösturi, vaid käsitöösturi lapseks. Kuigi käsitööstur pole just puhtakujuline nõukogulik mõiste, määratleb see tema vanemate sotsiaalse seisundi täpsemalt ära kui väiketööstur. Kirstit lõbustasid Reinu targutused, kuid ankeeti, mille ta partei liikmekandidaadiks astumise puhul täitis, kirjutas ta isa kohta ikkagi väiketööstur. Sõna «väiketööstur» pidi parteikoosolekul Kirstile koguni saatuslikuks kujunema. Tal tuli selle pärast paljudele küsimustele vastata. Kirsti seletas seltsimeestele üksikasjaliselt, et ta isa ettevõtte koosnes kahest väikesest ruumist. Eesmises võttis isa kundedelt mõõtu, lõikas tükid välja ja tegi proove, teises töötasid neli selli, ja-jah, neli palgatöölist. Kui tellimusi rohkem oli, andis ta ülikondi kokku õmmelda ka kodus töötavaile rätsepaile. Kui palju neid oli, sellele küsimusele ei osanud Kirsti täpselt vastata, aga arvas, et hooajal võis neid olla vähemalt teist niipalju või veelgi rohkem. Pärimise peale, kuidas ta parteikomiteesse tööle sattus, rääkis Kirsti isa vanast töölisest Martensonist, kes tegutseb praegu teises diviisis polgu partorgina. Lõpuks võttis pikaajalise parteistaažiga alampolkovnik sõna ja küsis koosolekult, kas nad otsustavad praegu isa või tütre sooviavaldust. Kui tütre oma, siis on ta enda käitumisega sõja ajal tõendanud, et väärrib kommunisti nime. Ning tegi ettepaneku Kirsti Sarapik kandidaadiks vastu võtta. Kirsti oli Reinule kõnelnud sellestki, kuidas ta hääletamise ajal kartis pilku tõsta. Proovinud kord üles vaadata, aga polevat midagi näinud. Silme ees virvendanud. Alles siis, kui koosoleku juhataja teatanud,

et ta on partei liikmekandidaadiks ühel häälrel vastu võetud, julgenud ta teistele näkku vaadata.

Ei, niisugustest asjadest juhuslikele inimestele ei kõnelda.

Ent heale sõbrale? Südamesõbrale puistatakse hinge tagant kõik välja.

Mis siis, kui ta on Kirstile hea sõber. Ainult hea ja usaldatav sõber.

Rein Mänd lootis ja kahtles.

Kõige mehisem oleks Kirstilt endalt küsida. Kas Kirsti peab oma tundeid ainult sõpruseks, või ulatuvad need sõprusest kaugemale? Rein kartis, et eitava vastuse puhul ei saa nende vahekord endiseks jääda. Vähe-malt tema poolt mitte. Ta ei suudaks Kirstiga enam puhta südamega kõnelda, kui kindlasti teab, et Kirstil on keegi, keda peab temast lähedasemaks. Keegi, kellele ta annab sõprusest rohkem. Jäägitult oma hinge. Oma armastuse. Kõik, mida naine mehele pakkuda võib.

Rein sõimas otsustava kõneluse edasilükkamise pärast ennast argpüksiks. Nõrgaks ja tühiseks inimeseks.

Kõik oma vabad minutid püüdis ta veeta Kirsti Sarapikuga. Seda polnud kerge teha. Diviisilehe toimetuse asus linnas, nende polk aga kümme kilomeetrit eemal oleva küla külje all. Ning vaba aega oli ütlemata napilt.

Vahel mõtles Rein, et Kirsti suhtub temasse praegu nii nagu aasta tagasi Martensonisse. Kirsti otsib, ise seda märkamata, alateadlikult tuge. Ideelist, maailma-vaatelist tuge. Kas Kirsti ei hakanud teda usaldama pärast tulist vaidlust «Krasnaja Nivas». Siis, kui enesevalitsuse kaotanud ämmaemand kriiskas, et kala hakkab mädanema peast, ja kui tahetakse teada põhjust, mispärast Nõukogude väed ühe linna teise järel maha jätavad, siis just sellepärast. Kirsti oli tookord abiotsivalt ringi vaadanud. Kirsti pilgu tõttu sekkuski Rein vaidlusse. Iroonilistest märkustest, millega ta seniajani oli ämmaemanda (esimesel nõukogude aastal vastutav haridusala-töötaja) paanilistele hädaldustele reageerinud, läks ta üle pealetungile. Ta süttis, jah, ta süttis Kirsti pilgust. Ägestus, muutus tuliseks, ei tea kust tulid targad argumendid, mis ämmaemandat jahutasid. Kui ta sõnad muud teha ei suutnud, siis panid need endise haridustegelase mõtlema, et sel juhul, kui Nõu-

kogude Liit vastu peab ja nad tagasi Eestimaale lähivad ning tema tahab jätkata oma vastutava haridusala (või mõne teise ala) töötaja karjääri, on mõistlikum keelt taltsutada. Tookordsest sõnasõjast peale lähenes Kirsti Reinule. Kirsti nägi temas lihtsalt vanemat seltsimeest (jumal küll, missugune absurdus — ta on ju ainult viis aastat vanem), mitte midagi muud. Inimest, kes aitab mõista küsimusi, mis teda vaevavad, kes aitab tal katsumuste ajal kindlaks jääda.

Iga kord, kui Rein püüdis mõistatada, missugused on Kirsti tunded tema vastu, jooksis ta ummikusse. Enda tunnetes ta ei kahelnud. Tema armastas.

Paljudele näis nende vahekord kerge rindetutvusena, mis sõlmitakse sobival juhusel ja katkestatakse erilise südamepiinata. Leitnant Aava aimas rohkemat. Kahju, pagana kahju, et Aava ennast viimasel ajal nagu lukus hoidis. Ta võis küll olla kambamees, ent oma sisemusse ei lasknud ta kedagi. Rein Männale leitnant Aava meeldis. Uus komandör võis olla vilunum, kogenum, aga inimesena oli endine mõistvam, peenetundelisem, sügavam. Pealtnäha suhtus Aava sõduritesse karmimalt, nõudlikumalt, sisemiselt sai aga neist võrratult rohkem aru. Ta oli ise samasugune nagu mehed. Naarits aga tõmbas enda ja roodu vahele joone. Seda haistis rood hästi ja Aava jäi neile ikka vanaks komandöriks.

Rein heitis pilgu leitnandile. Aava istus, raamat ees, akna ääres. Ta ise lamas naril, käed pea all, silmad laes. Nagu leiaks ta head nõu lõhkilöödud palgijuppidele, mis lõhnasid nõnda eestilikult. Aava ees lebas küll raamat, aga ta ei lugenud. Vaatas üksisilmi aknast välja. Sealt ei paistnud palju. Esimese rühma muldonni katus ja väiksed männijässid.

Järsku ajas Rein ennast nagu mingile otsusele jõudnult püsti.

«Lähnen linna,» ütles ta Aavale. «Kui komissar küsib, ütle, mida tahad. Loodan, et taga ei otsita.»

Leitnant vaatas talle otsa.

«Hüva.»

Aava ei pidanud tarvilikuks rohkem rääkida.

Ukse juures käitus politruk leitnant Aava meelest imelikult. Ta lükkas palatka pooleldi kõrvale, kummar-

das pea madalamale ja tardus paigale. Laskis siis lahti ning taganes onni keskele.

Samas kostsid kellegi kerged sammud, palatka liikus ja lävel seisis ei keegi muu kui Kirsti Sarapik.

Kirsti ootamatu ilmumine tundus Reinule paljutähendavana. Ta märkas Kirstit sel silmapilgul, kui ta palatka kõrvale lükkas. Kirsti seisis kümmekonna sammu kaugusel ja rääkis Viiesega. Jefreitor kõneles midagi kiirustades ja Kirsti kuulas.

«Küll on teil siin tore,» hüüdis Kirsti juba ukselt. «Männid. Liiv. Kanarbik. Tervist!»

Rein ulatas talle tummalt käe.

«Tõepoolest tore,» tõusis leitnant Aava püsti, surus kandu kokku lüües Kirsti kätt ja jätkas: «Nagu Eestimaal. Mulle meenutab see Paralepa metsa, Reinule Nõmmet. Teile arvatavasti Elva männikuid.»

«Elva mände ja Kuuste nõmmikut.»

Politruk silmitses külalist vaikides.

«Istuge, palun,» ütles Aava. «Ärge viige meie laste und ära.»

«Täna. Otsisin teie roodu tükk aega. Minu ilmumine ajas teie jefreitori niisugusesse segadusse, et ta mind vist peaaegu kosis.»

«Kust sa tead, et sind siin samasugune saatus ei taba,» ütles Rein Mänd. Kirsti silmad särasid kelmikalt. Vahejuhtum Viiesega oli ta väga lõbusasse tujju viinud.

Leitnant Aava vabandas end vajadusega midagi kontrollida ja lahkus.

«Mind saatis toimetaja,» muutus Kirsti nüüd asjalikuks. «Tal tekkis idee anda erilehekülge võitlejate sõnavõttudest, kes on juba lahingus käinud. Sina oled üks nendest.»

Rein tundis end jällegi ebakindlana. Kõnelda Kirstile sellest, mis ta tundis, näis võimatuks. Koguni rumalana. Tema juurde tullakse tööülesandega ja tema kukub armastust avaldama. Kah Romeo...

«Ma juhatan sind sobivama inimese juurde,» ütles ta pisut võõra häälega. «Meie rooduvanem Rünk. Patriootlikud sõnad on minu leib. Rooduvanem on iseasi.»

Rein rääkis Kirsti meelest rumalusi. Juba siia tulles oli ta kartnud, et Rein keeldub. Rein on nagu Martenson, kes ei kippunud maidemonstratsiooni ajal tribüü-

nile, vaid sammus koos oma vanade töökaaslastega punalippude all. Kuid Rein peaks kirjutama, sest Kirsti, kes oma ülesannet tõsiselt võttis, tahtis, et leheküljel kõneleksid ainult puhta ja suure hingega inimesed. Nii-sugused inimesed, kelle sõnad tulevad südamest. Kirsti rääkis Reinust juba toimetajale, kes temaga ühte nõusse jäi.

Kirsti katsus Reinu veenda.

«Sina oled nagu vana Martenson, kes ei armasta kunagi esile tükki. Kuid see pole esiletükkimine. Ära joni.»

Martenson. Vana Martenson...

Mänd kordas:

«Rünk on õigem mees.»

Rein keeldus kindlalt ja soovitas kogu aeg Rünka. Kirsti kõneles rooduvanemaga kaua. Kirstit ootav Rein kartis juba, et ka Rünk ära ütleb. Rooduvanem puikleski algul vastu. Kuid Kirsti meenutas talle Vilmat ja Vilma soove püüdis ta ikka täita. Viimaks ütles ta lausa õnnetult:

«Ma ei ole kirjamees. Müürinurga laon nagu püssiraua. Plaani loen. Matemaatikas ei vannu keskmisele insenerile alla. Sõnu ritta seada aga ei oska.»

Kui Kirsti tegi ettepaneku, et Rünk räägiks ja tema paneks paberile, vangutas Rünk pead:

«Nii ei lähe, seltsimees nooremleitnant. Teie kirjutaksite nii siledalt, et ma oma mõtteid ära ei tunneks. Ja mehed ei usuks. Võõrad ehk laseksid ennast petta, aga kuhu ma pärast oma roodu eest silmad peidaksin? Ärge pange pahaks, aga kõik, olgu ta punaväelane või ohvitser, kirjutavad meie ajalehes nii ilusti ja nii ühtemoodi, et ma tuttavat Jurit ega Jaani ära ei tunne... Las ma kritseldan ikka ise oma sõnad üles. Nii väga neid üle lihvida pole ka vaja. Olgu krobelisem, aga nõndaviisi, et lugejad usuksid.»

Kirsti lahkus rooduvanema juurest õhetavate põske-dega.

Mänd ootas teda.

«Ma saadan sind,» ütles ta Kirstile.

Kirsti sattus hetkeks segadusse.

«Leitnant Reinop ootab mind hobustega,» tunnistas ta varjamatult.

Politruk püüdis end valitseda.

«Head aega.»

«Nägemiseni.»

Kirsti kadus mändide vahele.

Rein oli ikka uskunud, et sotsialism muudab inimeste vahekorrad puhtaks ja selgeks. Teesklus, vale, variserlikkus — kõik kaob. Armukadedus, eraomanduslike majanduslike suhete vördjalik vastupeegeldus psüühikas, sureb välja. Ennast pidas niisugusest madalusest kõrgemal seisvaks. Kuidas aga nimetada seda, mida ta praegu tunneb?

4

Enn Kalm silmitses püssi nii, nagu hoiaks ta ei tea mis haruldast eset käte vahel. Vint ei olnud talle aga mingiks uudiseks. Sundaega teenides võis ta selle pimesi lahti võtta ja kokku panna. Kõik, täägist kuni luku pismate osadeni, oli talle tuttav. Vintraud, sihik, kirp, lukukoda, lukk, lukuputk, sulgur, vinn, löökraud, päästemehhanism, tõmmik — ta oleks võinud niisama hästi nagu Simul relva materjalosast rääkida. Suvistel kontrollkatsetel tabas ta kõigi kolme lasuga, pälvides isegi leitnant Aava tunnustuse. Täägeri võttis see heast meelest lausa ahhetama. Temal endal oli kaks tabamust. «Kuuest viis pole halb,» rääkis ta igäuhele, ja kes aru ei saanud, sellele seletas, et Ennu kolm ja tema kaks tabamust teevad kokku viis. Ka rooduvanem Rünk tunnustas tema laskeosavust. «Kui su kolu paremini vaaritaks, võiks sinu peale kindel olla.» Need Rünga Uraalides öeldud sõnad meenusid Kalmule nüüd, kui ta hakkas oma püssi puhastama. Tookord laskis ta võõrast püssist, nüüd puhastab oma relva.

Oma relva.

Talle kinnistatud vintpüssi nr. 489 753.

Tähendab neile, eestlastele, anti siiski relvad. Ja kui juba relvad kätte usaldati, siis saadetakse ka rindele.

Kalm silmitses vintovkat nagu maailma imet ja mõtles imelikke mõtteid. Viiesel oli püss ammu puhas ja ta rääkis mitmendat korda sellest, missuguse vägeva mulje ta Kirsti Sarapikule oli jätnud. Agur juba noris Kalmuga, et mis ta molutab, oleks teistki korda käratanud,

Enn Kalm silmitses püssi nii, nagu hoiaks ta ei tea mis haruldast eset käte vahel.

aga Rünk vaigistas teda. Las poiss mõtleb, kui ta mõtelda tahab. Sest mõtelda on tal vaja.

«Patারেile jõuavad torud pärale,» teadis Veski. «Hobused käsutati homseks jaama.»

Tääger oli oma kergekuulipilduja lahti võtnud ja takseeris iga osa tähelepanelikult.

«Vaata, Valter, vaata hoolega,» õhutas ta oma abilist. «Sa pead degtjarjovi niisama hästi tundma kui mina. Meil peab olema hea riistapuu. Praaki me vastu ei võta,» rääkis ta, nagu seisaks kaupluse leti ääres ja valiks mõnd tarbeeset. «Meie prits peab käima nagu kellavärk. Räbalat tööriista pole ma eluaeg kannatanud.»

«Vene vint on üle ilma,» ütles Veski. «Kas degtjarjov madsenist üle käib, seda ma ei tea.»

«Vint ja kuulipilduja on oma aja ära elanud,» arvas Tisler. «Tänapäeva sõjariistad on automaadid ja miinipildujad.»

«Inimene on tähtsam kui relv. Mehe käes teeb harilik püsski imet,» väitis Rünk.

«Ära agiteeri,» sõnas Veski. «Tukiga tankide vastu ei saa.»

«Lõpetage jama,» lausus Tääger. «Kõrvad huugavad.»

Äkki näis talle miski kahtlane. Märkas, et leitnant Aava seisis Simuliga siinsamas, ja pöördus familiaarselt esimese poole:

«Ole hea, komandör, tule ja vaata. Päästehoova vedru on vist nõrgavõitu. Järsku ei jää lukuraam vinna.»

«Seltsimees nooremseersant, kas te ei tea, kuidas pöördutakse komandöri poole?» küsis Simul teravalt.

Tääger heitis märkusetegijale altkulmu pahase pilgu. Ta ei teinud kuulmagi ja läks tagasi oma kohale.

«Seltsimees nooremseersant,» kõrgendas nooremleitnant häält, kuid Aava lõi käega, lõpetas jutu ja siirdus Täägeri poole. Riivatud enesetundega Simul põrnitises hulk aega mehi ja sammus Kalmu juurde.

«Punaväelane Kalm, mispärast te saadud ülesande — väljaantud relva puhastamise — täitmisega venitate?»

Kalm ärkas nagu unest. Ta ei taibanud otsekohe. Mõistis siis, värvus näost punaseks ja võttis aeglaselt luku püssist välja.

Rühmakomandöri sõnad mõjusid Kalmule kõrvalop-suna. Elevus kadus. Tuimalt puhastas ta püssi tavotist või kurat teab mis määrdest, õlitas luku ja raua ning asetas relva püramiidi.

489 753.

Püssinumber oli meelde jäänud.

Viies pakkus talle tubakat.

«Tead, Kirsti jääb mu unistuseks. Usu mind. See ei tähenda, et ma küla peal käin. Mind kisub eitede juurde ja see on mu õnnetus. Klavdia Stepanovna, tuline lesk, pole unistus, vaid patt. Ta on hea inimene, jumala eest. Ma pigistasin teda õlgadest. Elektrilöök sähvas läbi luude ja kontide. Ta võib põletada, see Klavdia. Ligi aasta oled naise ainult unes kaisutanud, nüüd võtab jalust nõrgaks. Suudelda ta ei lasknud, käe tõukas ära, kuid ma tunnen naise. Algul on nad kõik tõrksad, aga ka nemad on lihast ja verest. Armusin kõrvuni... Lähen täna hüppesse. Tulgu pärast, mis tuleb. Simul on loru, aga ma riskeerin. Tule kampa!»

Kalm ei kuulanudki Viiese lobisemist. Peas keerlesid vastukäivad mõtted. Neile, eestlastele, anti relvad. Politrukil on õigus... Ei, ei, ei! Ta ei lase end püssiga ära osta. Ta pole Simul, kes tööpataljonis suksutas laohoidjat ja spekulceris meestele määratud leivaga. Seal rääkis isamaa-armastusest, nüüd poeb politruki ja komisari ees kas või nahast välja.

Nende juurde tuli Rünk.

«Kas nüüd usud?»

Kalm pomises midagi ebamäärast vastu. Ta pidi juba oma tavalise kombe kohaselt pahvatama, et relva nad võivad talle ju anda, koguni frondile saata, aga kas ta seal võitlema hakkab, see on isejutt, kuid miski hoidis teda tagasi.

Rünk jätkas:

«Et me rindele läheme, see peaks praegu pimedalegi selge olema.»

«Fronddileminek mind ei rõõmusta,» ütles Kalm.

«Seal võib pihta saada. Sandiks jääda on kõige hirmsam,» sõnas Viies.

«Kõik ei saa pihta,» tähendas Rünk.

«Kõik ei tule tagasi,» väitis Viies. «Leski on külad

täis. Ühte ma õppisin tundma. Välgulöök. Armusin. Kõrvuni.»

«Vabadussõja ajal oleksin ma esimene rindelekippuja olnud,» ütles Kalm.

«Sõda on sõda,» kinnitas Viies. «Üks surm ja sandikstegemine kõik.»

«Ei, siis oli teine asi,» arvas Kalm.

Rünk tõsines.

«Mina olin sõjas, mida sa vabadussõjaks nimetad.»

Kalm vaatas teda üllatusega.

«Jah. Võtsin sellest osa. Mitte mobiliseerituna, nagu sina praegu. Vabatahtlikuna. Liinil jäin verisesse kõhutõppe. Hiljem kukkusin Tartu tagavarapataljoni. Kui seal iga kümnes mees rivist välja käsutati ja seina äärde seati, sain aru, et olin lollimast lollimini talitanud.»

«Mispärast mehi maha lasti?» küsis Kalm ärevalt.

«Mässasid. Ei ihanud pursuide Eestimaa eest surra. Ei tahtnud tööliste Eestimaa kaitsjate vastu minna.»

Kalm erutus.

«Sa ei valeta?»

«Miks ta peaks valetama?» küsis Viies. «Meie pere-mehe poeg sai vastuhakkajate mahakõmmutamise eest risti rinda. Joobnud peast kelkis sellega.»

Kalm vaikis. Ta jäi kogu õhtupooliku sõnaahtraks. Kuskilt sisemusest oli üles kerkinud küsimus: Mida peab tema, Enn Kalm, tegema, kui ta tahab oma rahvale truuks jääda? Püssi nurka viskama ja jalga laskma? Rindel ennast vangi andma? Lihtsalt nahka hoidma? Talitama nii, nagu varemgi oli talitatud: simuleerima mingit tõbe, või ise ennast haavama? Võitlema nii, nagu suudab? Kogu tahte ja jõuga? Rüngal on kõik selge, kuigi ta elutee on, nagu ilmnes, väga keeruline olnud. Rünk on praegu kindlalt venelaste poolel, hoolimata sellest, et ta nooruses nende vastu võitles. Süüdistuse peale, et ta ei armasta oma isamaad, vastas Rünk silmagi pilgutamata, et isamaa-armastus käsibki teda koos vene rahvaga saksa fašistide vastu sõdida.

Üha uued ja uued küsimused keerlesid Kalmul peas. Seepärast ta vaikiski.

Magamaheitmisel haigutas Tääger magusasti:

«Mul on väärt riist.»

Viies läks tema juurde ja kutsus sosinal hüppesse.

«Tola,» vihastas Tääger. «Mina kiidan oma pritsi.»

«Vaata, kurat, et sa vahele ei jää,» hoiatas Agur.
«Ma ei taha sinu kaeratera pärast pähe saada.»

«Poisid, ma ei saa teisiti,» kurtis Viies. «Ausõna. Mu hing kisendab... Teile ma halba ei tee.»

«Mis sa soiud. Jõlgu küla vahet, aga ära oiga,» käärtas Tääger.

«Ma laulan teile, sõbrad,» püüdis Viies seltsimeeste poolehoidu võita. Vastust ootamata algaski ta vaikselt:

«Kui teaksid sa, kuis oled mulle armas...»

Viiese vaikset laulu kuulis muldonnist mööduv leitnant Aava. Ta peatus ja läks edasi alles pärast seda, kui Viiese hääl kustus.

Leitnant Aava tundis täna vajadust kõnelda. Ta tegi ise Männaga juttu.

«Täna saadud relvad võitsid juba ühe lahingu. Lahingu nende meeste südames, kes vahepeal õige pinna jalge alt kaotasid. Ka minu südames.»

«Teie pole kunagi õiget pinda jalge alt kaotanud,» ütles politruk.

Leitnant Aava tunnistas uurivalt kaaslase nägu.

«Pagan võtaks, seda on hea kuulda,» ütles ta siis vaikselt.

Nende jutuaajamist segas nooremleitnant Simuli tulek.

«Seltsimees leitnant, kannan ette,» pöördus ta ametlikult Aava poole, «et jefreitor Viies on kadunud.»

«Seltsimees nooremleitnant,» vihastas Aava millegipärast, «jefreitor Viies pole arvatavasti mitte kadunud, vaid hüppes. Külas. Hommikul lahendame selle asja. Võite lahkuda.»

Oma südames kiitis politruk — mehed kutsusid Mända endiselt politrukiks — Aava praeguse käitumise heaks.

IV

1

Maantee oli tuisanud. Lumi ulatus üle säarikuserva. Vahel tõusid hanged rinnuni. Terve polk koos voriga ei suutnud teed kõvaks tampida. Tagumistel oli pisut kergem, aga ka nemad said vatti. Kolmandast pataljoni rääkimata, kes läbi hangede ja lumevallide teed rajas.

Iga tunniga muutus edasiliikumine aeglasemaks. Puhkepausid venisid ettenähtust pikemaks.

Pataljonikomandör Sauer kirus oma südames põrgu-põhja leitnant Reinopit, kes polgu staabi esindajana talle alatasa meelde tuletas, et nende pataljoni tempot oleneb kogu polgu rännakukiirus.

«Mehed on väsinud,» õigustas ta pataljoni. «Näete isegi, missugune tee.»

«Käsk jääb käsuks,» lausus leitnant Reinop kuivalt.

Käsk jääb käsuks, seda teadis kapten Sauer isegi. Kuid ka olusid peab arvestama. Roodud takerduvad hangedes nagu kanad takus. Eile marssisid nad öö jooksul maha kolmkümmend kaks kilomeetrit ja olid vähem väsinud kui nüüd, kus seljataha on jäänud vaevalt viisteist-kuusteist kilomeetrit.

Kapten Sauer, kes ise ratsutas noorel jõudu ja lusti täis täkul, nägi, mida sügav lumi inimestele tähendas. Pealegi oli tema pataljon niisama hästi kui söömata. Kuivikud ja teevesi olid kõik, mis meestele enne rännakuleasumist õhtul anti.

Kapten Sauer vandus lund, mis imes pataljoni jalga-dest jõu, diviisi doppi, mille autod jäid lumme kinni, polgu varustajaid, kes ainult käsi laiutasid, sakslasi,

kes olid taganemisel külad maha põletanud, mispärast mehed jäid sageli öösiti lageda taeva alla ega saanud end korralikult välja puhata, rindejuhatuse korraldusi, mille mõtet ta ei osanud tabada, kuid mis polku ühest asukohast teise pillutasid, kõige rohkem aga leitnant Reinopit, kes ei tea, mis tähendab front ja frondileminek, ega näe käskude ning korralduste tagant inimesi.

Eriti ränk oli raskekuulipilduja- ja miinipildujaroodul. Vedada järel ligi neljapuudast maksimit ja veelgi raskemat miinipildujat või kanda turjal nende mitmekümne kilogrammi raskusi üksikosi, see pole heagi teega naljaasi. Mehed aurasid nagu märjad, äraetud setukad.

Kapten ratsutas ühe roodu juurest teise juurde, kõnles komandöridega, õhutas naljatustega võitlejaid. Ent ta teadis niisama hästi kui komandörid, niisama hästi kui iga raskelt ja väsinult astuv sõdurgi, et kiiremini nad edasi liikuda ei jaksa. Hea, kui praegustki tempot hoida suudetakse.

Ümberringi laiusid põhjatud laaned. Maantee lookles metsa vahel ühest künkast üles, teisest alla. Järsud tõusud vaheldusid samasuguste langustega. Kõik see väsitas, väsitas hullupööra.

«Püss, padrunid, labidas, seljakott, gaasitorbik, kate-
lok, mida enam vaja ei lähe, kõik napad ja kodinad kokku — kui palju see kaalub,» arutles valjusti Viies, kes ähkis ja lõõtsutas.

«Kes sind, varest, käskis end Kirillovos nõnda ära ajada, et sa nüüd ei jaksa jalga jala ette tõsta,» tõgas Veski.

«Ma ei ole Jutat silmaga näinud, aga sinu juttude järgi tean, et Klavdia Stepanovna oli just nagu tema. Kuidas sa siis jätad, mõtle ise,» kaitses ennast Viies.

«Aga Kirsti?» küsis Veski.

«Kirsti on unistus. Ma jätsin talle vapustava mulje.»

«Sinusugune jääb ei oskagi unistada,» sõnas Veski sapiselt, sest talle meenus Rabaaugu Sass. Kui sellele sõnnile himu peale tuli, võttis ta naisi kas või vägivallaga. Ei, Sass tema Jutat ei püüa. Juta ootab teda puhtana, nagu ta oli peaaegu puutumatu enne nende sõpruse algust.

Tääger kandis kergekuulipildujat õlal.

«Anna oma püssitorts kah siia, puhka pisut,» ütles ta Viiesele. «Mitte ei saa aru, kust sa jaksu võtad eite-sid hullutada. Rusikas nagu tangutera niidi otsas, putked värisevad all, pea tudiseb otsas. Kudenud rai-mes, mitte mees.»

«Ma ei hullutagi,» kaebas Viies, andes relva Tääge-rile. «Ma ei jookse tühja ringi. Armun, ja Klavdiat hakkasin ma vist päriselt armastama.»

Viies ohkas südamepõhjast.

Kalm komistas ja langes kápuli.

«Anna ka sina oma ront siia,» pakkus Tääger oma abi.

«Jalg libises,» keeldus Kalm ennast püsti upitades.

«Kõik oleks hea, kui kõht ei koriseks,» ütles Tisler.

«Süüa tahaks tõepoolest,» sõnas ka Liias.

Agur ähkis:

«Rammusast suutäiest ei ütleks minagi ära.»

«Mis te hädaldate,» lausus Solovjov. «Meie ninaesine pole halb: hommikuks ei ole midagi, lõunaks seesama soendatult, õhtuks ülejäägid lõunast.»

Naerdi kurjalt.

«Praegu kuluks midagi hästi tahemat hinge alla,» unistas Veski. «Näiteks paras kamakas soolast sealiha. Või suitsusinki, munad peale löödud. Juta suitsetas nii-suguse singi, et silmist kiskus vee välja.»

«Peatus!» liikus käsklus mööda kolonni.

Kalm laskus lumme. Seljakott jäi halvasti abaluu alla, aga ta ei viitsinud ennast liigutada. Pea kohal kõrgusid lummemattunud kuused. Latvade vahelt mus-tendas vahepeal selgeks tõmbunud taevas. Tähed sirasid. Kalm otsis silmadega Väikest Vankrit ja Põhjanaela, kuid ei leidnud. Arvatavasti lamab ta näoga lõuna poole, sellepärast.

Külmenes. Värin läbis keha, aga Kalm ei hoolinud sellest. Vildid ja vatjovkad on väärt värgid, hüppas mõte tähtede juurest hoopis maisematele asjadele. Talle meenus, et esimest korda oli ta vattpükse näinud kolme-kümne üheksanda aasta lõpul või neljakümnenda algul. Soome sõja ajal. Täpselt, ajalehed kubisesid sõjateateist. Punaväelaste jalas, kes kaubajaamas vaguneid laadisid. Tookord ajasid vattriided teda naerma ja näisid Nõu-kogude Liidu mahajäämuse tõendeina. Ka lubjavilti-desse, mida nende rood hellitavalt tasasteks kutsus, oli

ta oma suhtumist muutnud. Soojad ja kerged jalanõud. Kes oleks siis, kolm aastat tagasi, uskuda võinud, et tema, vattpükstes ja lubjaviltides, Punaarmee sinelis ja läkiläkis, püss üle õla, katelok vööl, ükskord ääretu Venemaa lummetuisanud maanteedel astub? Ei keegi. Tema ise kõige vähem. Kuigi Nõukogude baasid asusid juba Eestis, tundus sõda kuskil kaugel olevat. Ta elas Soomele kaasa, vaidles isaga, kes hõimurahva valit-suse tegevust põhjas, aga et sõda ka tema oma keerisesse kisub, niisugune mõte ei mahtunud pähegi. Nüüd on aga temast endast saanud sõdur, talle on kinnistatud vint-püss nr. 489 753 ja nad marsivad rindele, mille kõma vahetevahel nõnda selgesti kuulda on. Ta on puna-armeelane. Üks miljoneist.

Veski rääkis ikka veel heast tahedast suutäiest. Siis kukkus Tisler siberi pelmeene kiitma. Mägi ülistas šaš-lõkki, Solovjov ahjus küpsetatud pirukaid, Agur suitsu-angerjaid, Liias mõtles lihtsale süldile, kuid ta häbes sellest kõnelda.

Korraga hüppas Tääger püsti, neelatas sülg ja kä-ratas:

«Lõuad, poisid! Ärge ajage hulluks. Kes veel singist, pelmeenidest või pirukatest suu paotab, sellele äigan vastu kolu. Ma ei salli enesepiinamist.»

Põrutas nii ja istus tagasi lumme.

Neist möödus majandusrühma ülem.

«Millal me korraliku kõhutäie saame?» küsis Kalm.

«Seltsimehed, teate, kohutav lumi...» püüdis see segajatest lahti saada.

Tääger sulges ta tee.

«Räägi. Sinu asi on toit kohale muretseda.»

«Seltsimehed, rahu. Minu hool on polgust tuua, aga polgus ei ole. Toiduaineid armee ladudes on, aga lumi, näete ise. Kohutav lumi.»

«Lumi ummistas teed,» toetas teda Mänd. Kuidas ta küll oleks tahtnud teisiti rääkida. Kas või nõnda, et Berjovkinos, kuhu nad hommiku kella viieks jõudma peaksid, antakse neile värsket leiba ja sinna on tulnud ka muu kraam. Aga Berjovkinos on olukord tõenäoli-selt niisamasugune nagu eelmises peatuspaigas. Iga sõduri kohta paarsada grammi kuivikuid ja lõunaks

*Maantee oli tuisanud. Terve polk koos vooriga ei suutnud teed
kõvaks tampida.*

kateloki põhja pisut hirsikõrti. Kokk poeb sõdurite eest peitu. Kõik on tigidad.

«Korralagedus,» viskas põlglikult Kalm. Ta tundis järsku teravat nälga ja vihasas.

«Jumala eest, diviisi ja korpuse majandusmeestel kuluks pükse tuulutada,» ütles Rünk niisamuti vihasdades.

«Seltsimees vanem, ärge üldistage... Lumi. Kõrvalised teed,» kaitses kõrgemaid tagalaülemusi majandusrühma komandör.

«Mispärast meid järjest ümber paigutatakse? Ja egas ainult suvel ning magistraalidel sõdita. Kõike oleks võinud ette näha,» sülitas rooduvanem.

«Kuulge, kuulge, seltsimees vanem,» tõstis majandusrühma komandör häält.

Kuigi ka Mänd oleks hea meelega mõne sapise sõna toitlusvarustuse ülemuste aadressil öelnud, ei pidanud ta sobivaks seda teha. Vastupidi, ta andis meestele lootust, et mõne päeva pärast peaks olukord paranema. Virisemine kõhtu ei täida.

Jälle marsitakse edasi. Roodude ja pataljonide kolonnid venivad järjest pikemaks. Polgu allüksused ulatuvad nüüd mitmele kilomeetrile. Igast roodust jääb maha mehi, kes ei jaksa sammu pidada. Rännak aga ei lõpe. Tee tõuseb ja langeb, keerleb paremale ja vasakule, lõputult, hingetapva üksluisuse ning lumerikkusega. Ähitakse, vannutakse, rühitakse samm-sammult edasi.

Möödutakse külast, millest on järele jäänud üksainus hoone. Selle ees puperdab hange sõitnud «Willis». Nooremleitnant Simuli rühm käsutatakse autot välja lükama. Sõdurid sõimavad kõigile kuuldavalt staabitegelasi, kelle enda asi oleks seda teha. Kiruvad, aga peagi on masin hangest väljas.

«Edasi ma ei sõida,» ütleb autojuht. «Mootor ei jõua.»

«Meie peame jõudma,» pilkab Solovjov.

Siis näevad mehed, kuidas neile tundmatu komandör ja Kirsti Sarapik, mõlemad lumivalgeis kohevais kasukais, uksest välja tulevad, autojuhiga vaidlevad ja uuesti majja kaovad.

«Sinu unistus sõidab polkovnikutega,» ütleb Kalm äkki toore mõistaandmisega.

Viies heidab tüdinenult käega.

Ainult Rünk seisab Kirsti eest.

«Naise asi. Peab ta siis meie moodi lumes rügama.»

Mänd põrnitseb enda ette.

Mida kilomeeter edasi, seda vaiksemaks mehed muutu-
vad. Tääger vahetab tihedamini õlgu, millel ta kuuli-
pildujat tassib. Ta imestab endamisi Viiest, kes jalgu
järel lohistab, aga maha ei jää. Kalm astub raskelt ja
ähhib kuuldavalt. Ta on sinelihõlmad vöörihma vahele
toppinud, et kergem käia oleks. Kuid püssi ta Täägeri
kanda ei anna, kuigi sõber on mitu korda oma abi pak-
kunud. Veski vimmas kogu rõhub lumes edasi paraja,
tugeva sammuga. Sitke vend, tunnistab Tääger mõttes.
Ta abiline, nobedate sõrmedega, kuid häbelik Liias, ei
jää temast maha. Liias ei kaeba ainsa sõnagagi, et ta on
väsinud, et ta kõige parema meelega enda hange pikali
sirutaks ja puhkaks, ainult puhkaks. Tisleri jalg väära-
tab tihti. Temagi väsis. Agur ja Solovjov rühivad nagu
härjad, visalt ning vihaga. Kõige rohkem imestab Tää-
ger rooduvanemat, kes täna öösi kolmekümne kilo-
meetri asemel vist küll viiskümmend maha vantsib.
Ta ei püsi oma kohal roodu lõpus, vaid sõelub edasi-
tagasi. Vahel kannab mõne äraväsinu relva, samas ka-
mandab tugevamaid nõrgemaid aitama.

Mets harveneb. Käänaku tagant mustab madalate,
lummeuppunud majade rida.

«Kui me ka siia peatuma ei jää,» pomiseb Viies,
«siis...»

Õnneks olidki nad jõudnud tänaõise rännaku siht-
kohta. Sedakorda oli suurem osa külahooneist säilinud.
Majutajad jooksid ringi. Kostis käsklusi.

Rooduvanem Rünk sattus sõnavahetusse leitnant
Reinopiga, kes ei tahtnud sõdureid majja lasta.

«See hoone on määratud...»

«Meile,» katkestas ta leitnandi sõnad. «Kolmanda
pataljoni seitsmendale roodule. Poisid, sisse!»

«Ma keelan teid,» karjus Reinop kileda häälega.

«Mina allun oma komandörile. Kapten Sauer määras
selle maja meile,» ei lasknud Rünk end kõigutada.

Leitnant Reinop ärritus veelgi rohkem. Sissekäigu
juurde troppi kogunenud punaväelaste hulgas trügis ka
Kalm. Talle ei meeldinud Mati käitumine. Ta ei kiidaks
seda heaks isegi siis, kui nende vanem oleks eksinud.

Ukse juurde tegi endale teed Mänd.

«Kutsuge oma mehed korrale, seltsimees roodukomandöri asetäitja poliitalal,» pöördus polgustaabi esindaja käskivalt tema poole.

Politruk tundis, et ta võib kaotada enesevalitsemise. Reinopi üleolev, käskiv toon, Reinopi ja Kirsti suhted, Kirsti ja polkovnik, väsimus — kõik see liitus nagu üheks.

«Leitnant Reinop, see maja on meie roodule määratud,» ütles ta väljakutsuvalt. «Rünk, paigutage mehed öökorterisse!»

Kõige ees Rünk, siis vihaselt nohisev Tääger, sisenesid sõdurid majja. Leitnant Reinop ruttas aga pataljoni-komandöri juurde ja nõudis, et see seitsmendat roodu käsiks hoone vabastada. Kuid kapten Sauer andis õiguse roodule. Kinnitas, et kuues maja küla servast on tõesti nende pataljonile määratud. Kinnitas sellest hoolimata, et ta täpselt ei teadnud, kas asi nii oli või mitte.

Seitsmes rood täitis maja kaks avarat tuba seinast seinani. Mehed seadsid end põrandale üksteise kõrvale magama. Kõigil oli kitsas, toriseti vastastikku, aga lõpuks oli igaüks endale külje alla koha leidnud. Keegi ei pannud tähele ahju juures, käed põlle all, istuvat eidekest. Alles siis, kui värvimata laual põlev tattnina suitsema hakkas ja eideke lauale ligi püüdis pääseda, märgati teda.

«Laske perenaine laua juurde,» ütles Rünk.

Mägi pomises midagi tülpinult.

«Ma ise,» kargas Agur lambi juurde ja keeras tahi parajaks.

Eideke istus tagasi ahju juurde pingile ja silmitses sõdureid. Enamik heitis otsekohe magama. Mõni järas Rünga poolt jaotatud kuivikuid. Perenaine pani teemasina üles. Ta pakkus Kalmule ja Liiasele ka külmi keedetud kartuleid, rääkides samal ajal midagi vene keeles.

«Mis ta pobiseb?» küsis Liias lapseliku naiivsusega. Kalm vihastas:

«Ole viisakam!»

Liias punastas ega taibanud, mis ta oli halba teinud.

«Perenaine kahetseb, et tal midagi pakkuda pole,» tõlkis Rünk. «Enne sõda oleks tal kõigi jaoks pirukaid jätkunud.»

Kalm, kes kavatses end söömata ahju kõrvale pikali visata, võttis suure kartuli, kooris selle ära ja hakkas sööma. Teemasin sumises ja ta jõi ka kruusitäie tuluksuuma teed. Alles siis seadis end magama.

Järgmisel hommikul teatati kõigis allüksustes, et pataljonikomandöri noor hall täkk murdis jala ja lasti maha. Kes tahab süüa hobuselihast keedetud rammusat suppi, võib katelokiga köögi juurde minna. Kelle süda setukat vastu ei võta, saab kulbitäie kaeraputru.

Tunni aja pärast rääkisid teadjamad hinged, et jutt selle kohta, nagu oleks kapteni täkk ise oma jala ära murdnud, ei vastavat tõele. Hobune kõmmutatud Saueri käsul enne maha ja siis alles murtud jalg. Kui seda jalga üldse murti.

2

Rindele lähenemine muutis vanemleitnant Reinopi — teade uuest auastmest saabus rännaku ajal — närviliseks. Ta oskas seda aga varjata. Oma ülesandeid täitis ta endise täpsuse ja aktiivsusega. Teenistuse alal ei võinud keegi talle midagi ette heita. Polgu staabiülema arvates oli Mati Reinop ideaalne staabitöötaja, kes ei unusta ainsatki korraldust ega ettekannet, kellel ei lähe ühtki, ka kõige tühisemat paberit kunagi kaduma ja kes oskab suurepärase loogika ning lakoonilisusega käskkirju ja aruandeid koostada. Määrustikupunkte ja ettekirjutusi mäletas ta eksimatult peast, nagu elupõline advokaat paragrahve. Staabis teati ka seda, et allüksustes leitnanti, nüüd juba vanemleitnanti, eriti ei sallitud. Staabiülem kandis kuuldu Reinopi nõudlikkuse arvele.

Jah, oma kasvavat närvilisust oskas vanemleitnant Reinop tõepoolest varjata. Niisugused juhused, kus ta tasakaalu kaotas ja ei suutnud ennast maksuma panna, nagu selles õnnetus nägeluses öökorterite pärast, jäid üksikuks. Õieti öelda polnudki see närvilisus, vaid rohkem ootuseärevus, alles veel ebamäärane aimus saabuvaist sündmustest, mille lõpu kohta selgus puudus. Ei, see polnud eesliini kartus, vaid pigem vastupidi. Muidugi, tal oli raske detailselt ette kujutada, missuguseks kujuneb ta enesetunne näiteks saksa kuueraudsete miinipildujate tule all, ent Reinop lootis, et ta säilitab

külma vere. Peaasi ongi just külm veri, rahulikkus, enesevalitsemine. Ta peab kõigest üle olema, ainult siis saab ta võita. Muidu aetakse ta luud-kondid kuhugi ühishauda, mille asukohtagi hiljem enam ei mäletata.

Kerged päevad teda rindel ei oota. Vanemleitnant sisendas endale lakkamatult, et ta raskuste ja hädaohtude ees ei tohi kohkuda. Kõige räälamaks võib olukorra muuta staabiülem. See omaaegne kümnenda rügemendi staabirot on uskumatu paberikoi, kes teda kätest ja jalgadest siduda võib. Reinop ei kavatsenud kuskil blindaažis või varjendis lahinguid maha magada. Oma võimalusi nägi ta eesliinil. Just seal, pataljonide ja roodude lahingukorras. Küllap ta juba asju nii korraldada oskab, et teda operatiivülesandega allüksustesse saadetakse. Kui staabiülem — missugune jõud küll leitnandikese, kes nüüd kannab majori tunnuseid, õigeusklikuks kommunistiks muutis, seda ei osanud Reinop arvata — oma totrate korraldustega tema kavadele vastu seisab, siis leiab ta abi polguülemalt. Polkovnik armastab, et staabiohvitserid viibiksid allüksustes.

Kahurimürina kõvenemine erutas Mati Reinopit. Ta ei olnud küll teadlik kõigist üksikasjust, aga oletas, et Velikije Luki juures hargneb üsna kaugele ulatava tähendusega võitlus. Homme jõuavad nad linna lähiste. Reinopit rõõmustas, et nende diviis saadetakse mitte äralõigatud saksa garnisoni vastupanu maha murdma, vaid lahtisele rindele. Kahtlemata paiskab Saksa väejuhatust siia täiendavaid jõudusid, et Punaarmee läbimurret riivistada ja oma vägesid piiramisrõngast vabastada. Seal, kuskil Velikije Luki ja Novosokolniki vahel, peaks toimuma lahing, mida vanemleitnant ootas.

Mati Reinop ei suutnud endale andeks anda kaht asja. Esiteks oma käitumist 1941. aasta algul. Veel mais kutsus teda kolonel Maimel Pärnumaale, vihjas eelolevaile suurtele sündmustele ja soovitas passiivse äraootamise asemel pisitasa tegutsema hakata. Tema — missugune lollpea ta siis küll oli! — hindas tollal jõudude vahetkorda valesti. Ta ei lootnud, et Saksamaa Nõukogude Liidu vastu nii kiiresti sõda alustab, ega tahtnud end kuskil Pärnumaa rabas NKVD-meeste poolt kinni lasta nabida. Ka ei uskunud ta, et puhkeva sõja korral Eesti-

maa nõnda ruttu okupeeritakse. Teiseks — ja see oli Reinopi meelest veelgi idiootlikum — laskis ta end otsekui hüpnotiseerida ning läks ei tea missuguse naiivse nõukogude patrioodi kombel mobilisatsioonipunkti. Ta oli teinud vea, ränga, õudse viltulöögi. Nüüd kas parandab selle või kärwab. Ta peab end rehabiliteerima sõprade ja seltskonna silmis, tõsimeelsete eestlaste silmis. Kolonel Maimel peab teda reeturiks, küllap isagi on tema pärast halliks läinud. Ent tema, Mati Reinop, näitab veel, missugune mees ta on. Ta paneb endast kogu eesti rahva kõnelema.

Mati Reinop ei hellitanud ennast illusioonidega. Ka sealpool frondijoont ei oota teda Sangpuu mesikoogid, millest Kirsti heldides lobiseda armastab, vaid samasugune rindeleib.

Mingisugusest erapooletusest unistab ainult Kalmu-taoline rööpaseadja poeg. Mati Reinop jagas politruk-kide vaateid selles, et praegune sõda ei ole mitte hari-lik sõda kahe suure rahvuse vahel, vaid kahe maailma-korra kokkupõrge. Selles on politrukkidel, ka Kirsti rüütli Männal, õigus. Reinop polnud kunagi teeselnud, kui ta seda mõtet tuliselt tunnustas. Iseasi on aga see, kumb eluvorm sobib paremini eestluse põhiolomusega. Kumb süsteem vastab lõppude lõpuks tema, Mati Rei-nopi taoliste inimeste huvidele ja ideaalidele. Siin läksid tema arusaamad järsult lahku kõigi nende tõekspidamis-test, kes neljakümnenda aasta suvel võimu juurde tulid. Lääs — see on kultuur, demokraatia, isiksuse vaba are-nemine, eestluse täielik eneseteostamine ja euroopastu-mine; ida aga — barbaarsus, massi prevaleerimine indi-viidi üle, eesti rahva asiatiseerumine. Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide liitumine Venemaaga ei häiri-nud Reinopit. Tema meelest oli see lihtsalt kaval ette-nägelikkus. Esimesel soodsal tingimusel võib pilt ümber-pöörduks osutada.

Sõja lõpu suhtes ei olnud tal kaksipidist arvamust. Reinop mõistis, et Saksamaal ei õnnestu Nõukogude Liitu purustada. Reihsveeri paigaltammumine Leni-ngradi all, pealetungi takerdumine lõunas vihjab sellele. Punaarmee omakorda pole aga suuteline Saksa vägede poolt okupeeritud territooriumi tagasi võitma — möö-dunud talve vastupealetung Moskva ruumis tõendas

seda tema arvates ülima selgusega. Vaherahu sõlmimisel seisab kolmanda riigi armee kuskil Narva—Pihkva—Minski—Kiievi—Odessa joonel. Rahutingimused dikteerivad Ameerika ja Inglismaa. Balti riigid säilitavad oma neljakümnenda aasta eelse suveräänsuse, nii on anglosaksi maailmale kasulikum. Poola on sunnitud oma läänealadest suure osa Saksamaale andma, võib-olla saab ta kompensatsioone Valgevenemaa arvel. Milliseks kujuneb olukord Ukraina osas, selle üle Reinop pead ei murdnud. Temale piisas eespool toodustki.

Mati Reinop pidas end isamaalaseks, tõsimeelseks eestlaseks. Eestluse põhitõdesid oli ta tuupinud pähe poistele skautmasterina ja sundajateenijatele rühmaülemana. Temasse endasse oli need hinge istutanud kogu see keskkond, milles ta elas. Isa, omal ajal kooliõpilaste-vabatahtlike üksuste organiseerija, sisendas talle maast-madalast oma vaateid. Koolidirektor tundis kolmekümnendate aastate algul kaasa vapside liikumisele ja säilitas kaua aega, kuni riiginõukokku määramiseni, opositsiooni Pätsi vastu. Kümneaastasele Matile asus Eestimaa esimene vaenlane idas — kommunistlik Venemaa, ja teine vaenlane läänes — balti mõisnikud ja landesveer. Meheikka jõudes tundus talle teine vaenlane järjest hädaohutumana ja pärast Hitleri võimule tulekut unustas ta üldse selle, et saksa mõisnikud olid aastasadu eesti rahvast rõhunud.

Üleminekut oli Mati Reinop kujutlenud mitut moodi. Jälgides tööpataljonidest tulnud meeste meeolusid, uskus ta, et see toimub tervete üksuste — roodude, pataljonide, võib-olla koguni polkude kaupa. Suuri lootusi pani ta territoriaalkorpuse ridadesse kuulunud ohvitseridele, samuti sõjakooliga evakueerunud komandeerivale koosseisule. Omaaegsed relvavennad valmis-tasid Reinopile aga masendava pettumuse. Kapten Sauer, samasugune Eesti kaitseväe rühmaülem nagu ta isegi, tundis muret ainult selle üle, et tema pataljon kujuneks tugevaks Punaarmee võitlusüksuseks. Ta võis küll vahel kiruda korraldusi, mis näisid asjatuina, kurta pikaksveninud õppeperioodi ja raskete rännakute üle, söimata majandusmehi, kes neid korralikult ei varustanud, siunata komissari põikpäisust, kuid Punaarmee ridades võitlemist pidas ta eesti ohvitseri jaoks endast-

mõistetavaks. Põhihoiakult oli ta nõukogudemeelne. Saueril oli üks kinnisidee. «Me ei tohi eesti rahva nime lahingus häbistada,» kõneles ta Reinopile. Reinop kuulas ega tihanud teisele oma veendumustest rääkida. Või nende polgu staabiülem, kes polnud küll ametlikult partei liige, aga oli niivõrd kohusetruu ja rääkis nii vaimustunult tarvidusest Saksamaad lüüa, et Reinopil mõnikord otse kõhe hakkas. Juba suveks sulasid ülemineku mastaabid kokku. Rühm, kõige rohkem rood, aga ka rood näis ebatõenäoline. Nüüd, kus tuul tõi kõrva kuulipildujate tärinat, ei kujutanud ta üldse enam endale ette, kuidas üleminek võib sündida. Ta teadis ainult ühte — ta peab enda iga hinna eest eesliinile sokutama. Edasi sõltub kõik olukorrast. Edukalt hargneva pealetungi puhul kujuneb üleminek tõenäoliselt äärmiselt raskeks. Taganemise korral on lugu hõlpsam. Satub aga mõni lahingukogemusteta üksus tugeva tule all segadusse, on asi lausa hiilgav. Ta tõmbab endaga kaasa terve rühma, mõne jao aga kindlasti. Ei, jagu on vähe. Rood, pataljon annaksid ta nimele laiema kõla.

Kuigi vanemleitnant Reinopi otsus sakslaste poole üle minna oli pikkade kuude jooksul vankumatuks kujunenud, olgugi et ta oli selleks väga mitmesuguseid plaane sepitsenud, paljusid olukordi ette näinud ja külma verd säilitada püüdnud, tundis ta end frondi lähenedes ebakindlalt. Tegu, mida ta oli alati kujutlenud kangelaslikkuse ülla aktina, näis nüüd, kui selle sooritamise aeg käegakatsutav oli, vähem heroilisena. Ajuti, näiteks vesteldes staabiülemaga, tundus ta endale tavalise sulina, kes kaaslaste usaldusele vastab nurjatusega. Ka Kirsti juuresolekul tabas ta end taolistelt mõtetelt.

Reinop oli lähenenud Kirstile külma kaalutlusega teda oma armukeseks teha. Ta ei hoolinud neiu ükskõiksusest, koguni umbusaldamisest, mida ta tundlikud meeled tajusid, vaid jätkas lähenemiskatseid. Ta meenutas Kirstile paljusid üksikasju Tartust, mida nad mõlemad tundsid, kõneles oliivrohelistest kleidist, mida Kirsti oli nende esimesel kohtumisel kandnud, ja imepisikeste valgete kividega kõrvarõngastest. Ei unustanud sõrmustki, ei unustanud midagi, mis ta oma mälu hästikorrastatud kurdudes talletanud oli. Taibates, et Kirstile meeldib ratsutada, hoolitses ta, et saduldatud

hobused alati käepärast oleksid. Tema üle visati naljagi, aga Mati Reinopit see ei heidutanud. Veelgi vähem pidurdas teda veendumusele jõudmine, et politruk Mänd Kirstit tõsiselt armastab.

Halb oli, et ta Kirstit lõpuni ei mõistnud. Kirsti poliitilised veendumused said talle varsti selgeks. Rätsepmeistri tütre peas olid kommunistlikud tõesed kindla peesapaiga leidnud. Aegamisi oskas ta Kirsti usalduse võita, mängides inimest, kes raskete katsumuste ja hingeliste heitluste tulemusel ümber on sündimas. Seda teha oli isegi vastik, kuid avameelsus oleks Kirsti temast eemale tõuganud. Tabamatuks jäi Kirstis aga paljugi. Ta lubas end paaril korral suudelda. Keset sülelust lükkas ta aga Mati eemale ja ütles:

«Sa ei armasta mind. Sa ei ole aus.»

Kolomnas, kus Kirsti elas erakorteris, kaotas Reinop enesevalitsemise. Ta ei hoolinud Kirsti vastupanust ja kuna naine häbenes karjuda, kasutas kogu oma jõudu, et teda võtta. Aga ka siis, kui miski enam ei lasknud kahelda, et ta on võitnud, eksis ta. Kirsti leidis veel sel silmapilgul jõudu end lahti rabelda ja Reinopil ei jäänud muud üle kui lööduna tagasi tõmbuda.

Alati, kui Reinop juhtunule mõtles, imestas ta Kirsti meelekindlust.

Tema, Mati Reinop, kaotas. Sealtpaale oli Kirsti talle mitte enam mäng, vaid kiindumus, mis jääb kummitama ja piinama ka teisel pool rinnet. Kirg Kirsti vastu haaras teda raske, järjest tugevneva painena. Kirsti aga vihkas teda. Ei, teda jälestati.

Võib-olla oli just Kirsti põhjuseks, mispärast ta viimasel ajal kippus tasakaalu kaotama. Võib-olla. Ent varsti oli see kõik tema elu möödunud etapiks. Ta raputab endalt maha teeskluste rüü, millega ta on oma tõelist mina varjanud, pettumused, mida ta on üle elanud, ja lunastab oma selgrootuse, mis teda neljakümne esimesel aastal kaasvõitlejaist lahutas. Ta saab jällegi suureks, uhkeks inimeseks.

Korraga valdas Mati Reinopit hirm. Mis siis, kui üleminek ei õnnestu? Kui teda lastakse maha nagu koera? Ta tahtis elada, soovis, et sõda oleks kus kurat, et kõik oleks lõppenud ja ta ei pruugiks enam tunda õudset, närivat rahunust.

V

1

Fronidile jõuti kuidagi äkki.

Viimase päeva rännak ei erinenud eelmistest. Niipalju vahest, et sedakorda liiguti päeval ja neile oli tugevamiini süüa antud. Hommikul jagati välja valged maskeerimisülikonnad. Polgu kolonn sulas kokku hangedega tee ääres, härmas puude ja põosastega. Madalad pilved puistasid kõik üle tiheda tuhkja lumega.

Õhtupoolikul jõuti metsadest välja. Siis kadus teeveertelt võsa. Küngastel kasvasid üksikud põõsad. Haruharva mööduti mõnest kuusejässist või kidurast kassist.

Kuuldus kuulipildujavalanguid ja mürsuplahvatusi.

Pimeduse tulekul anti käsk peatumiseks. Roodud paigutati lamedate kinkude nõlvadele. Saadeti välja julgustusrühmi. Tuld teha ei lubatud.

Õnneks oli öö võrdlemisi pehme. Kalm magas tiheidalt, külg külje kõrval Täägeri ja Liiasega. Nad olid laotanud lumele palatka, asetanud sellele Täägeri laiade hõlmadega sineli ja tõmmanud peale ülejäänud sinelid ning palatkad. Kalm ärkas ainult üks kord. Parevalt kostis lühikesi kuulipilduja- või automaadivalanguid, ta ei eraldanud neid veel nii täpselt nagu Rünk. Täristavad relvad tundusid asuvat väga lähedal, siinsamas teisel pool küngast. Seda konstateerides uinus ta uuesti. Esimene, mida ta hommikul tajus, oli terav külmatunne. Külmetasid ka teised. Nad tõusid üles, püüdsid liikumise ja kätevehkimisega sooja saada.

Siis kärgatas suurtükk. Üsna nende külje all, vaevalt paar-kolmkümmend meetrit eemal.

Nad olidki rindele jõudnud.

Kahur oli suurekaliibriline, pika jämeda valgeks värvitud toruga. Kalm hämmastus, et suurtükitoru oli rööbiti maapinnaga. Kuhu kahur laskis? Kas sakslased on siis nii lähedal? Tõepoolest, kaugel ei saanud vaenlane asuda, sest vastasel juhul oleks kahuritoru olnud üles suunatud. Korra vilksatas läbi pea, et rood on suurtükkidele liiga lähedale paigutatud ja viimastele määratud mürsud võivad ka neid tabada.

Jagati kuuma rasvast putru. See igapäevane toiming hajutas hädaohutunde, mille oli tekitanud tulistav kahur, eriti selle kummaliselt maad ligi asetsev toru.

«Kärutavad otsesihimisega,» tähendas kokk putru katelokkidesse tõstes. Ta oli oma tähtsuse tagasi saanud.

«Sina, pudruhunt, pea moka maas,» noris temaga Veski. «Igaüks näeb seda isegi. Ära tee ennast tähtsaks. Vaata, et sa meid uuesti nälga ei jäta.»

Pärast hommikusööki võeti roodud jälle rännakukolonnis ja nad hakkasid lääne poole liikuma. Maastik muutus veelgi künklikumaks, künkad kõledamaks. Kui metsades ulatus lumi vööni, siis kungaste harjad ja tuulepoolsed nõlvad olid peaaegu paljad. Õhukese jääkorra alt punetas külmunud savi. Lagedad, harvade põõsatuttidega seljandikud laiusid nii kaugele kui silm võttis.

Jõuti suurele maanteele.

«Velikije Luki jääb meile selja taha,» seletas roodukomandöri asetäitja poliitalal.

«Mispärast meid rindelt ära viiakse?» küsis Tääger.

«Ei viida. Lähme välisrindele. Velikije Luki on sisse piiratud. Sakslased püüavad suurte jõududega linna läbi murda. Meid suunatakse kaitsele. Tuleb valmis olla vastulöökideks.»

Õhtupoolikul asuski pataljon kaitsepositsioonile.

Anti korraldus viivitamatult kaevuda ja maskeeruda.

Tääger torises:

«Siin? Teiste selja taga.»

Eespool, nendest vasakule jäävale künkale, seati üles tankitõrjekahureid.

Hommikuks läks ilm sulale.

Leitnant Aava ja leitnant Mänd käisid roodu positsiooni läbi. Mehed tukkusid. Öö oli möödunud laskepesade kaevamisega. Ohvitseride tähelepanu äratas õrn, vaevaltmärgatav suitsuvine, mis tõusis palatkaga kaetud laskepessa kõrvalt. Palatka ääre alt ilmus nähtavale nõgine pea. Tahmast ja suitsust mustaks määrdunud näost paistsid ainult silmavalged.

«Viies?» usutles leitnant Aava.

«Veski,» vastas unine hääl.

«Sul on keskküte,» naeris Mänd.

«Suitsutare,» ümises Veski.

Tavalisest sügavamaks kaevatud püstlaskepessa seinasse oli uuristatud koobas, millest käsivarre-jämedune auk viis maapinnale. Koobas, milles hõõgusid söed, oli ahjuks ja auk korstnaks. Pesale laotatud palatka hoidis sooja kinni.

«Suitsutare,» kordas Veski, «silmad võtab kibedaks. Kuidas Stalingradi all lood on?»

Mänd seletas, et Punaarmee pealetung kestab seal raugematu hooga.

Veski kuulas tähelepanelikult ja lausus siis:

«Jumal tänatud. Südame alt võttis suvel kõhedaks. Muudkui ronisid Volga ja Kaukaasia poole. Sõda võib nii kurat teab kui kaua kesta. Kui ajaleht tuleb, siis ärge mind unustage.»

Jefreitor Viies polnud viitsinud oma pesa lõpuni kaevata. Ta kõssitas ebamäärase kujuga süvendis, pea sinelikrae vahele kistud, püss kõrval, ja norskas.

«Jefreitor Viies, kuhu te olete sattunud?» äratas teda leitnant Aava.

«Maa, teate, on nagu punane tsement,» ajas Viies end istukile ja haigutas magusasti. «Egas meil siin sõdida tule.»

Nagu tema sõnadele vastuseks kõmatasid kusagilt eestpoolt tumedad paugud, hetk hiljem kuuldus õhus undamist ja siis prahvatasid otse nende nina all asuvas orus kolm või neli mürsku.

Viies muutus ärevaks.

«Põrutavad siia,» imestas ta. «Tea mida nad otsivad.»

Kuulipildujapesast küünitas ülakeha välja Tääger. Tema kõrvale kerkis Liias roosatavate põskedega poisinägu.

«Kuramus, paugutavad nagu eile hommikul. Magada ei lase.»

Uuesti kõmatasid tumedad paugud, uuesti undas peade kohal ja uuesti prahvatasid mürsud. Nüüd langesid need selja taha, kus asus miinipildujate rood.

Viies, ikka veel imestus ja arusaamatus näol, võttis äkki sõjameheliku hoiaku.

«Seltsimees leitnant, ma kohe... Määrustepäraselt.»

Oma august ronis välja Kalm. Ringutas ja lonkis künkast alla.

«Kuhu nüüd?» küsis Mänd heatahtlikult.

«Asjale.»

Vintpüss, ilmselt alles täna hommikul korralikult üle puhastatud, asetseb pesa seina najal.

Ka nende lahingutegevus algas äkki, ootamatult. Nad olid mitu korda positsioone vahetanud, liikudes üha ettepoole. Eesliinil ägenes tulevahetus järjest. Kuulipildujate ja automaatide valangud, mürskude ja miinide lõhkemised segunesid lakkamatuks tüminaks. Veeti mööda haavatuid ja ka nende rood kandis esimesi ohvreid. Räägiti, et ees võitleb kaardiväediviis, kelle meeste arv on küll polgule kokku sulanud, kuid kes sellest hoolimata fritsude pidevad rünnakud visalt tagasi lööb. Mitu korda nägid võitlejad pataljonikomandöri, kes magamatusest punaste silmaäärtega roodude lahingukordades ringi liikus. Ka sõdurid polnud enam mitu ööd korralikult sõba silmale saanud. Nad ei olnud veel harjunud laskepesas või mürsuaugus, kõrvus vaibumatu mürin ja pärin, välja puhkama. Raske, sadu kilomeetreid kestnud rännak andis end tunda. Korduv positsioonide vahetamine ja alaline valvelolek väsitasid. Nad tukkusid, kuidas keegi oskas, pea kohal taevas.

Siis see algas.

Enne seda oli neid järjekordselt ettepoole nihutatud. Rood ei jõudnud korralikult kaevuda. Seda poleks viitsitudki enam teha, sest suust suhu liikusid jutud, et nad vahetavad öösi kaardiväediviisi välja. Mis lustiga sa külmunud maad tongid, kui tead, et pead oma äsja valmisaanud pesa samas maha jätma!

Uduatas.

Veski rääkis parajasti jõuludest, mis mõne päeva pärast kätte jõuavad. Juta küpsetatud verivorstidest, sea-

küljest ja hapukapsastest, mida nad viimati pühade ajal söönud olid, ning õllest, mis oli pehme, aga kange ja salakaval. Kalmule meenus, et ka nemad sõid jõuluõhtul verivorste. Isa pruulis pesuköögis väikese ankrutäie õlut. Ümmargune laud tõsteti keset tuba. Pühade ajal söödi ikka toas, ümmarguse laua ääres. ka siis, kui külalisi polnud. Kuusk säras akna kõrval. Isa armastas suuri, maast laeni ulatuvaid kaharaoksalisi puid. Kalm mäletas neid üliselgesti. Viimaseil aastail, kui ta koolijütsi east välja sirgus, muutusid kuused vähemaks, aga mehekõrguseks jäid need ikkagi. Möödunud jõuludel, ei, tunamullustel jõuludel tõi ta kuuse ise. Väikese, mille asetaski lauale. Isa vaatas veel teist ja ütles, et vanainimeste asi, käib ka niisugune. Enn aga mõistis, et ta oleks siiski pidanud suurema kuuse ostma.

Just sel silmapilgul, kui Kalm oli mõtetega tunamulluse enda ostetud jõulupuuni jõudnud, lõhkesid esimesed miinid. Algul ei pandud neid eriti tähele, sest sakslased kostitasid roodu positsioone iga päev mürskudega. Ka siis, kui nad alles mitu kilomeetrit eesliinist tagapool asusid.

Esimestele miinidele järgnesid teised. Miinide teravad, kiledad prahvatused vaheldusid suurtükimürskude raskete raksatustega. Ikka ja jälle lõikus kõrvu saksa kuueraudse miinipilduja võigas hääl, nagu kiristaks määratu suur metselajas oma koletuid hambaid, ja samas langesid kiiresti üksteise järel miinid.

Ei, need polnud enam juhuslikud kogupaugud. Siis hakkas tulistama otse nende roodu tiival asetsev raskekuulipilduja. Maksimi tärin ajas Kalmu segadusse. Keda see tulistab? Nende ees asuvad ju vene kaardiväelased. On's sakslased läbi murdnud?

Kalm tundis imelikku kõhedust, mis tekkis kuskil sisemuses ja levis üle kogu keha. Oli see hirm?

Ta kuulis vihinat, mis järsku katkes. Äkki oli ta õhust puudus, miski litsus teda vastu maad. Selga, õlgadele, pähe, jalgadele kukkus midagi. Mis see oli? mõtles ta kohkunult ja kaotas teadvuse. Kui Kalm uuesti mõistusele tuli, valitses ümberringi vaikus. Ei ühtegi pauku ega lõhkemist. Vaikus tundus ebamaiselt kummalise hauahääletusena. Ta oleks viibinud nagu võõras kohas. Silme ees viirastus küünaldest üleni särav kõrge, kahar

kuusk, mis kohe kustus ja kadus. Ta tahtis silmi pühkida, kuid miski hoidis käsi kammitsas. Haavatud, sähvatas läbi pea. Teine, otse eelmise kannul sündinud mõte ütles, et lahing on lõppenud. Samas välkus eespool, maa justkui avanes, ja selle põuest paiskus õhku tume mulla- ning suitsusammas. Veel teine ja kolmas kord nägi ta künkanõlvakul tuld ja maapinna avanemist.

Kalm taipas, et ta ei kuule.

Otse tema suunas jooksis küürakil kogu. Kes see on? Oma või sakslane? Silmad ei seletanud hästi. Enesekaitseinstinktist aetuna tegi ta käsi automaatse pingutuse püssi järele, kuid ei liikunud paigast.

Nüüd vahtisid teda kellegi ärevad, ehmunud silmad. Ärevate, ehmunud silmade vahelt jooksis alla tume-punane, peaaegu must looklev joon. Veel nägi ta liikuvaid huuli ja tundis ära politruki, kes kummardus tema üle.

Samal silmapilgul hakkas ümbrus paukuma, rägise-ma, kõmisema.

Ta kuulis uuesti.

«Ole rahulik, ma ajan mulla pealt ära.»

Kuigi ta politruki häält polnud kunagi armastanud, tundus see praegu ometi ütlemata lähedasena.

Varsti sai ta jälle ennast liigutada. Ettevaatlikult, maha surudes kartust, et ta avastab enda juures mõne õudse vigastuse, liigutas ta kõiki oma jäsemeid.

«Mürsk mattis mulla alla. Kuidas enesetunne on?»

Istukile tõusnud Kalm nägi, et üle politruki näo niri-ses peahaavast verd.

«Ma seon kinni,» ütles ta ja hakkas esmaabipakendit otsima.

Mänd ulatas talle oma pakendi.

«Kriimustus. Verd on rohkem kui tarvis.»

Lauset lõpetamata lükkas ta äkki Kalmu pikali ja viskus ka ise maha. Trah-trah-trah, käristasid õhku miinid. Killud vihisesid üle nende peade.

«Lehm, raisk,» sõimas Mänd saksa kuueraudset.

Nad lamasid teineteise vastas ja Kalm sidus politruki pea kinni.

«Püssi hoida jaksad?» küsis Mänd.

Kalm noogutas pead.

«Fritsud võivad iga hetk rünnata. Lähedalt ei ole nad nii hirmsad.»

Politruk hüppas püsti ja jooksis kiiresti järgmise mehe juurde.

Kalm vaatas talle järele, tõmbas kõvenevat vihinat kuuldes pea õlgade vahele ja liibus nii tugevasti vastu maad nagu suutis. Mürsk lendas kaugele üle pea. Ta puhastas kiirustades püssi mullast, proovis, kas lukk töötab, ja hakkas üksisilmi uttu vahtima.

Mõned mehed jooksid eespool.

Kõrvalt kostis Täägeri hääl.

«Enn!»

«Mis on?»

«Kolmanda rühma komandör sai pihta. Simul määrati sinna. Mägi on nüüd tema asemel. Kästi edasi öelda.»

Kalmu hüüdele Viies ei vastanud. Hirmu maha surudes roomas Kalm tema juurde. Viies kõssitas vanas mürsulehtris kõige parema tervise juures.

«On alles madin. Hullem kui põrgus,» ümises ta.

Kalmule näis, et seal augupõhjas ei kükita arglikult mitte Viies, vaid ta ise. Niisugusele äratundmisele jõudmine oli otse füüsiliselt vastik.

2

Kapten Sauerit ei aidanud kuigi palju ka binokkel. Udu, järjest tihenev udu mähkis kõik endasse. Telefoniside polgu staabiga katkes alatasa. Sauerit häiris olukorra ebamäärasus. Vaenlase pealetung algas enne, kui pataljon suutis kaitse sisse võtta. Kaardiväelased pidid neile öösi positsioonid üle andma, aga kõik kujunes teisiti. Hea veel, et on korraldatud side naaberväeosaga, niisamuti kaardiväelastega, kes juba kuu aega ägedaid lahinguid peavad. Kapten Sauer teadis, et ka see üksus on novembri lõpu läbimurde ajal ja praegusis kaitselahinguis rängasti kannatada saanud. Tema vastupanuvõime oli aga säilinud. Nõnda nagu naabrid, peaksid ka nemad võitlema. Sammugi taganemata. Seda polnud aga kerge teha. Sakslased olid siia koondanud rohkesti vägesid. Nad surusid peale järjest suuremate jõudu-

Kalm sidus politruki pea kinni.

dega. Eile õnnestus neil ees võitleva kaardiväediviisi kaitseesse kiiluda ning täna üritab vaenlane ilmselt läbi-murde süvendamist ning laiendamist. Suurtüki ja miini-pildujate järgi otsustas pataljoni komandör, et seda-korda tuleb nende polgul pealööb vastu võtta.

Kapten Sauer siunas mõttes künkaid, mis laiusid mingis metsikus segaduses niikaugemale kui silm võttis. Katsu siis orienteeruda. Pealegi uduga. Niisuguse maas-tiku ja niisuguse ilma puhul märkad fritsusid alles siis, kui need juba su nina all on.

Talle meenus soe, otse lämmatav augustipäev. Väl-jad, metsatukad, võsastikud. Tookord ootasid nad saks-lasi vasakult, kagust. Neid rünnati aga vastassuunast, loodest, mis tekitas kurbade tagajärgedega paanika. Vaevaga pääses nende pataljon ümberpiiramisest. Naa-berpataljoni kaks roodu sattusid aga kotti, pooled mees- test hävitati, pooled võeti vangi. Seepärast muretseski kapten Sauer side pärast ja nõudis roodukomandöri- delt, et need erilise hoolega üksuste liitekohti jälgiksid.

Pataljoni komandöri kartus polnud asjatu.

Nagu maa seest kerkisid seitsmenda roodu ette tan- kid. Algul üks, siis teine, kolmas. Tankide järel võis rohkem aimata kui näha vaenlase automaatureid, kes lähemale jõudes justkui muutsid oma suurust, paistes kord koletult hiiglaslikena, sealsamas väikeste tumedate täppidena. Leitnant Aava mõistis, et see tuleb udust, mis kattis künkaid ja orgu mitte ühtlase halli niiske vati- korruga, vaid voolas aeglaselt, vahel hõredamate, vahel tihedamate pilvekestena.

Vaenlase tankid paiskasid leitnant Aava mõtted sega- mini. Kõik see, mida ta oli omal ajal tuupinud sõja- koolis ja ise õpetanud sõdureile, õpetanud kevadel ja suvel Uraalides, korranud Kirillovos, meenutanud rän- naku vaheaegadel, oli järsku peast kadunud. Mida ette võtta, kuidas talitada? Ta sundis end rahulikuks. Aega- pidi hakkasid mõtted sõna kuulama. Mõistus ütles, et kui automaatureid tankidest lahutada õnnestub, on hädaoht märksa väiksem. Ta tahtis seda öelda seersant Mäele, kes pisut aega tagasi rühmakomandöriks mää- rati, aga juba tulistatigi kõikjal. Laskmine algas kor- ratult, püsside hõredate paukudena ja otsekui kobavate kuulipildujate valangutena, muutus aga järjest tiheda-

maks ning tugevamaks. Sakslasi see ei peatanud. Ja mis kõige imelikum — ta ei näinud ühtki vaenlase sõdurit kukkuvat, nagu oleksid ründajad tabamatud.

Leitnant Aava karjus Mäele, et mehed tulistaksid madalamalt, ja roomas kergekuulipilduja juurde. Ta nägi Täägeri ärritusest moondunud nägu, aga märkas otsekohe, et ei sihtur ega ka selle abi olnud enesevalitsemist kaotanud. Samas tabas silm sobiva lohu ja ta roomas sinna. Kiirustades võttis ta seni kaelas rippunud automaadi ja seadis end laskevalmis. Võib-olla oleks ta pidanud tegema midagi muud, kuid ta õigustas enast. Nad ei tohi vaenlase survele järele anda, maksu mis maksab. Tema koht on siin, just selles maapinnaõnaruses, mitte kuskil mujal. See peas vasardav mõte varjutas kõik muu, kogu õpitud ohvitseritarkuse.

Ta püüdis sihtida rahulikult. Õigem oleks vist tulistada tanki laskepiludesse, sest esimene teraselukas õõtsus juba kolme-neljakümne meetri kaugusel. Kuid nagu keegi teine temas suunas automaadi tanki tagant nähtavale ilmuvaile hitlerlastele. Esimene valang ei tabanud. Ta surus huuled kõvasti kokku ja püüdis värisema kippuvate kätega relva võimalikult kindlalt paigal hoida.

Ta ei jõudnud veel teist valangut lõpetada, kui üks jooksaist ettepoole kukkus. Ta poleks võinud öelda, kes seda tabas, kas tema või keegi teine. Käed kuulasid paremini sõna. Veel teine ja kolmas sakslane langesid. Heites uuesti pilgu tankile, imestas ta, mispärast see oli tagurpidi liikuma hakanud. Ka kaks ülejäänud soomusmasinat muutsid oma suunda. Nad ei lähenenud enam otse, vaid kaldusid poolpõiki paremale.

Siis ei näinud ta künkanõlvakul enam mitte ühtki vaenlase sõdurit, nagu oleks külmunud maa nad neelanud.

Kümmekond meetrit eespool lõhkesid kaks granaati. Siis veel kaks. Üle ta pea vilistasid kuulid. Tähendab, nende tuli oli pealetungijaid sundinud maha heitma.

Nüüd ärkas temas komandör.

Aju hakkas ette ütleva, kuidas ta peaks tegutsema.

Kõigepealt oli tarvis asukohta vahetada. Siit nägi ta halvasti. Leitnant Aava roomas pisut ettepoole ja vasakule.

«Leitnant,» kuulis ta tagantpoolt kähisevat häält. «Kapten kutsub teid roodukomandöri asukohta. Vaneinleitnant Naarits on langenud.»

Viimane, mida Aava siin nägi, oli vaenlase taandumine. Kümnekond fritsu kalpsasid siia-sinna põigeldes nõlvakust alla ja kadusid uttu.

Pagejaid märkas ka Tääger. Ta suunas oma kuulipilduja nende pihta. Valang katkes paari lasu järel.

«Anna täis magasin,» nõudis ta Liiaselt. «Jalga lasevad, kuradid.»

«Padrunid on otsas.»

«Jalga lasevad,» kirus Tääger. «Pääsesid, raipenahad. Miks sa enne ei öelnud, et otsas? Sinu hool.»

«Lähen toon uusi,» tõusis Liias kükakile.

Trah-trah-trah, lõhkesid nende ümber jällegi miinid. Mõlemad liibusid vastu maad.

Üha uute miinide plahvatused käristasid õhku.

«Ootame, kuni vaiksemaks jääb,» sosistas Liias.

Tääger vandus vihaselt.

«Tead, Valter, ma lähen ise,» asetaski ta käe viimaks abilise õlale. «Valva siin. Ole mees. Kui plehku paned, löön su maha. Roodu ees. Jumala eest.»

Pea õlgade vahel, hüppas ta pooleldi valminud pesast välja ja jooksis küürakil üle künkaharja.

«Padruneid on?» küsis ta Rüngalt.

«On. Võta või kaks kasti. Tee suitsu.»

«Mis sest plärust üksi. Hea lõuatäis kuluks praegu marjaks ära.»

Rooduvanem ulatas talle alumiiniumist topsiku.

«Viska.»

Täägeri näost libises üle naeruvine. Mõne lonksuga jõi ta topsiku tühjaks, pühkis käeseljaga huuled puh-taks, haaras sülle kolme ja poole puudase padrunikasti ja kiirustas tagasi. Seda vilkat ja viinalonksu kahetses ta hiljem korduvalt.

Madal künigas, kus asus nende rühm, mattus suitsu. Vahetpidamata lõhkesid seal miinid. Tääger pidi roo-mama.

Udust kuuldus väga selgesti mootorite pahaendelist urinat. Uus rünnak, mõistis Tääger. Tõepoolest, miinid langesid tahapoole, vaenlane kandis tule kaitse süga-vusse.

Tääger ei leidnud otsekohe oma pesa. Ta oli pisut kõrvale sattunud. See oli esimene kord, kui ta äsja-joodud topsikutäit vandus. Söömata inimene, pea ajab segi. Ennast sõimates tõusis Tääger püsti ja ruttas paremale. Jõudnud lohku, kus pool tundi tagasi leitnant Aava mehekombel fritsudele pihta oli andnud, nägi ta korraga kahte asja. Kuulipildujapesa, milles vaikiva relva kõrval lamas Valter, pea käte vahel, ja tanki, mis pesale lähenes. Neid lahutas vaevalt paarkümmend meetrit.

Tääger tardus paigale. Ta sai aru, et tank jõuab temast enne seltsimeheni. Süda suruti otsekui tangide vahele. Veel paar silmapilku, ja roomikud lõmastavad Valteri. Kõige hirmsam oli see, et Valter nagu ootas surma, mis talle lähenes. Täägerile meenusid abimehele öeldud sõnad. Miks ta ähvardas Valterit, häbelikku poissi, kel oli ometi mehe süda. Ta tõusis täies pikkuses püsti ja hakkas tankile vastu jooksmas, raske padrunikast ikka veel käte vahel.

Ta komistas millelegi ja kukkus. Jällegi märkas ta korraga kahte asja. Esiteks seda, et ta oli langenud laibale, ja teiseks padrunikasti, mis lumelörtsi ja jäätisega kaetud künkarinnakust alla libises. Ta kartis ettepoole vaadata, aga ei saanud ega võinud oma silmi keelata. Hitlerlaste tank õõtsus nende pesa kohal. Selle parempoolne roomik oli sügavale vajunud ja roomiku all...

Tääger ei suutnud edasi mõelda.

«Heida maha!» karjus talle keegi.

Käpuli tõusnud kuulipildur ei kuulnud hüüdu.

«Heida maha!» hõigati uuesti.

Tääger laskus miinidest ülestuhnitud lumelögasele maale.

«Võta Heino automaat ja püüa tabada laskeavadesse.»

Tääger kiskus seltsimehe kangestunud käest automaadi ja tegi, mida seersant Agur käskis. Üle ta näo veeresid suured mehepisarad. Ta ei märganud ise, et nuttis. Ka jaoülemal polnud mahti Täägeri pisaraid jälgida. Ta seadis närvitsedes süstikut, tõmbas kaitse-splindi välja ja heitis granaadi tanki pihta. Tankihävitusgranaat lõhkes, kuid roomikelajas ei võppunudki, nii vähemalt näis seersandile. Ühtaegu kostsid 45-millimeetrise kahuri kiired lasud. Tankitõrjesuurtükid olid

kohale jõudnud. Nende tuli sundis vaenlase soomusmasinad ka sedakorda tagasi tõmbuma. Üks tank hakkas paigal tiirlema ja suitsema, selle mootoriosast löid leegid välja.

Tääger ruttas hetkegi kaotamata Valteri juurde. Rasked roomikud olid pesa segamini tampinud ja poisi lõmastanud. Kuulipilduja asetseis aga imekombel terve sealsamas. Tääger põlvitas oma abilise õudselt moonutatud laiba juurde, haaras kuulipilduja käte vahele ja hakkas mõttes issameiet lugema. Ta polnud pärast leeriskäimist jalgagi kirikusse tõstnud ja rohkem kui esimene rida ei tulnud palvest meelde. Ta kordas sedasama esimest rida mitu korda ja jättis siis järele. Egas ta mõni palvevend ole. Talle tundus, et mitte fašistide tank, vaid tema ise oli Valteri surmas süüdi. Kas ta ei ähvardanud? Mispärast ta seda tegi? Valter oli hea poiss, julge poiss, ausa südamega poiss. Miks ma küll Rünga juures suitsetasin ja põrgujooki kurku kummutasin! Sest ilma selle tuhat korda neetud viinasuutäieta poleks ma algul viltu läinud. Kas ta oma kuulipilduja tulega oleks tanki peatada suutnud, sellele Tääger ei mõelnud. Ta teadis ainult üht — kui ta õigel silmapilgul oleks tagasi jõudnud, siis ei lamaks Valter praegu veriseks lihatombuks tambituna tema ees.

Täägeri ja tema kuulipilduja uueks asukohaks sai lohk, kust ta oli näinud Valteri hukkumist. See näis talle sobiva paigana. Ning kui algab fritsude uus rünnak, siis jääb ta siia, Valteri kõrvale.

3

Pimeda tulekuga muutus pataljoni seisukord kriitilisemaks. Kapten Sauer mõistis seda ülihästi. Vaenlase rünnaku teravik kaldus küll paremale, teise pataljoni löiku, aga neil ei läinud sellest kergemaks. Sest sakslastel oli seal õnnestunud polgu kaitseks kiiluda. Pataljoni parem tiib jäi lahtiseks ja see tegigi olukorra keeruliseks. Kapten Sauer andis leitnant Aavale käsu valmistuda võimaliku tiiblöögi tagasitõrjumiseks ja saatis seitsmenda roodu kolmanda rühma, mida nüüd juhtis nooremleitnant Simul, tiivale, rindegas itta, et vältida

ootamatusi. Varsti pärast seda kandis Simul talle telefoni teel erutatult ette, et kümme-kond vaenlase tanki ja suur hulk jalaväge on läbi murdnud ja kui pataljon oma positsioone maha ei jäta, siis piiratakse ta ümber.

Kapten Sauer vihastas.

«Nooremleitnant Simul,» kähistas ta telefonisse, «lõpetage paanika. Omavolilise taganemise eest vastutate eluga. Selge?»

«Selge,» pinises kuuldetorust ebakindel hääl.

Pärast nõupidamist poliitasetäitjaga otsustati kolmandasse rühma Mänd saata.

«Simulil on tuge vaja,» ütles Sauer avameelselt Mändale. «Ta püksid sõeluvad praegu püüli.»

Mänd leidis rühmakomandöri varisenud maja keldri-august. Hoonest põlnud rohkem säilinud kui mürskudest segipaisatud vundamendisüvend alusmüüri jäänustega. Kaardi järgi algas siit küla, aga pimeduses ja udus ei näinud ta ühtki märki, mis oleks sellest tunnistust andnud. Päevasest vaatlusest mäletas Mänd, et külast ei olnud enam suurt järel. Vahest kahel-kolmel elamul seisid veel seinad püsti. Nüüd on võib-olla needki kokku varisenud. Hommikul asus külas teine pataljon, praegu aga kostis sealt saksa tankide mootorite mürinat.

«Helistage Sauerile, et ta aru pähe võtaks ja pataljoni lõksust välja viiks,» hakkas Simul otsekohe Mändale veenma. «Kuulete, nende tankid on juba Malešeikovos.»

«Fritsude olukord pole meie omast ohutum,» rahustas teda Mänd. «Ka meie võime nende läbimurdnud grupi peajõududest ära lõigata. Usun, et me saame veel enne hommikut käsu vasturünnakuks.»

Simul naeratas irooniliselt.

«Kus on meie tankid?» küsis ta skeptiliselt.

«Arvatavasti seal, kus me peale tungime,» vastas Mänd nii enesekindlalt ja ükskõikselt kui suutis. Ta mõistis ise oma sõnade naiivsust, aga praegu põlnud tähtsust mitte niivõrd sõnade sisul kui meelegendluse, sisemisel veendumusel.

Õhus kuuldus tugevnevat vingumist. Nagu kaitset otsides litsus nooremleitnant end tihedalt keldrinurka. Ka Mänd oleks teises olukorras sedasama teinud, võib-olla koguni süvendi põhja pikali viskunud, kuid praegu

sundis ta ennast endisesse asendisse jääma. Samas vap-
pus maapind. Lõhkemiste ragin kurdistas kõrvu. Killud
vihisesid üle augu.

«Kõik ei lõhke,» ütles äkki telefoni juures istuv side-
mees. Ilmselt tundis ta lihtsalt vajadust rääkida.

«Suurtükimürskudest ei lõhke iga kolmas-neljas,»
sõnas Mänd. Ta tahtis lisada, et see on omamoodi tun-
nistus saksa töölisklassi vastupanust fašismile, kuid
Simul haaras pea käte vahele, oigas valjusti ja hakkas
siis öökima.

«Põrutus,» nentis sidemees. «Pead poleks tohtinud
müüri vastas hoida.»

Simul katsus end püsti ajada, aga langes seina najale
tagasi.

«Pea... Tasakaal... Ei jõua...»

Samas vajus ta käpuli.

Millegipärast ei äratanud Simuli käitumine Männas
kaastunnet.

«Põrutus,» kordas sidemees vaikselt. «Miin potsatas
otse müüri taha. Ma hüüan sanitari.»

«Oodake,» peatas teda Mänd. «Mõnikord läheb see
kergesti üle.»

Tal oli meeles vahejuhtum Kalmuga.

Simul hakkas uuesti oigama.

«Põrutus,» kordas sidemees juba ei tea mitmendat
korda.

Mänd laskis end ühendada leitnant Aavaga ja teatas
juhtunust. Ühtlasi palus ta jätta temale kuni hommi-
kuni rühmaülemade kohused.

«Ma... ei lähe... kuhugi,» ümises Simul, kui teda
hakati ära talutama.

«Teist ei ole praegu asja,» lausus Mänd talle kuivalt.
«Hommiikuks toibute.»

Kui nooremleitnant oli lahkunud, sülitas sidemees.
Sülitas ja konstateeris:

«Aravõitu inimene.»

Männale tundus, nagu oleks Simul teda rängalt
petnud.

Ta püüdis rühma positsiooniga tutvuda. Eeljulgestus
lamas sadakond meetrit kaugemal, künkanõlval. Ühek-
sast võitlejast oli järele jäänud kuus. Need vaikisid
või siis kirusid ilma ja panid talle südamele, et homi-

mikusöök termosega õigel ajal kohale toimetatakse. Mänd lubas selle eest hoolt kanda. Kolm ülejäänud jagu paiknesid korratult künkajalamil. Mõni mees püüdis kaevuda, aga töö edenes visalt. Pärast lumelõrtsi ja sulanud savilõga eemaldamist tuli külmunud maa, millest väikeste labidatega polnud kerge jagu saada.

Vaevalt jõudis ta tagasi vundamendiauku, kui sinna hüppas ei keegi muu kui vanemleitnant Reinop.

«Kuidas olukord on?» küsis ta Männa arvates kuidagi ahnelt.

«Rahulik.»

«Kaotused on suured?»

«Mitte eriti,» jäi Mänd napolisõnaliseks.

«Polkovnik saatis mind olukorraga tutvuma,» selatas Reinop. «Asi on tõsine. Tankidega tugevdatud sakslaste polk murdis läbi. Käsk on mitte taganeda. Käsü mittetäitmine toob kaasa mahalaskmise.» Ta tegi pausi ja lisas imeliku häälekõlaga: «On oodata veelgi tugevamaid rünnakuid.»

Mänd jälgis Reinopit segaste tunnetega ega lausunud sõnakestki.

«Juhatage mind leitnant Aava juurde,» nõudis Reinop, kui Mänd endiselt vaikis. Pärast vanemleitnandi pimedusse kadumist ütles sidemees:

«Maailmas on palju veidraid inimesi.»

Jällegi kuuldus õhus vingumist. Seekord lõhkesid miinid neist kaugemal, samas suunas, kuhu oli läinud Reinop. Mänd ei eksinud. Miinid langesid üsna vanemleitnandi lähedusse. Iga kord, kui Reinop kuulis vingumist õhus, viskus ta aegsasti pikali. Ta vandus endamisi savilõga, millega ta lambanahkne kasukas oli üleni koos, veel rohkem oma argust, kuid möönis samas, et ettevaatus on tarkuse ema. Narr oleks pihta saada nüüd, kus ta on oma eesmärgile nõnda lähedale jõudnud.

Kogu hommikupoole oli ta varitsenud soodsat juhust, mis avanes alles pärast Malešeikovo mahajätmist. Staabiülem ise saatis teda esimesse pataljoni. Siia, kolmandasse, tuli ta juba omal algatusel. Ta ei teadnud ikkagi veel, kuidas toimida. Juba mitu korda oli ta otsustanud hakata sakslaste poole roomama. Sompus ilm ja pimedus soodustasid üleminekut. Kuuli-

pildujate ja automaatide tulistamine pani teda aga kõhklema. Sakslaste kuulid ei tee vahet tema ega teiste vahel. Meeled olid nii pingul, et Männa käitumine oleks ta peaaegu rööpast välja viinud.

«Kes siin . . . kooberdab?» kuulis ta ööpimedusest tuttavat häält.

«Kas sina, Enn?» küsis ta erutatult vastu, mõistes, et oli alateadlikult Kalmu otsinudki. Enn Kalm, tema malleva skaut, eestlane üdini, isamaalane nagu ta isegi, jagab ta mõtteid ja riski.

Kalm lamas madalas, tema enda poolt künkaselja jäätunud pinnasesse uuristatud augus. Püss asetses pesa rinnakul laskevalmis. Ta suitsetas, varjates plotski hõõguvat otsa labakindas.

«Otsisin sind,» algas Mati Reinop aega kaotamata.

«Mispärast?» imestas Kalm.

Endagi üllatuseks ei leidnud Reinop nüüd parajaid sõnu.

«Sa ei taha end maha tappa lasta,» jätkas ta erutatud sosinaga kobavalt. «Ka mina ei soovi venelaste ja kommunistide eest surra. Sellepärast ma sind otsisingi.»

Kalm vaikis. Kohisedes nagu suur lind lendas kõrgelt üle mürsk. Kuulipildujate ja automaatide lühikeste valangute sekka kostis maksimi rasket pobinat. Üksikud, justkui äraeksinud püssilasud lajatasid heledalt. Kõike seda kuulis Kalm nüüd eriti selgesti. Teda ei röömustanud Mati siiatulek. Mõtted, millest Reinop praegu kõneles, polnud talle lahingu vältel pähegi tulnud. Alates sellest momendist, kui mürsk ta mulla alla mattis, oli ta mõelnud hoopis teistest asjadest, kui ta üldsegi oli mõelnud. Politrukist, kes ta mulla alt päästis ja kelle pea ta kinni sidus. Mürsulehtris kõssitavast Viiesest, kes õhtupoolikul juba usaldas august välja piiluda. Täägeri padrunikastist, mille künkast allalibisemist ta oli näinud, ja tankist, millele Tääger hullumeelsena vastu jooksis. Ta oli miinidesajus hinge kinni hoidnud ja udust esilekerkinud sakslasi tardunud pilgul põrnitsenud. Tankitõrjekahurite tabav tuli otse vaimustas teda. Erutas nii, et ta lapsikult mitu lasku soomusmasinaile järele kihutas. Siitpeale kartis ta neid vähem. Lähedalt pole vaenlane tõepoolest nõnda hirmus. Politrukil oli õigus.

Politruk... Imelik, ta on hakanud politruki sõnu heaks kiitma.

Mida tahab temalt Mati? Ta aimas ebamääraselt, mis pärast Reinop oli tulnud, ega tundnud sellest põrmugi rõõmu.

Reinop laskus Kalmu kõrvale. Rääkides puudutas ta hingeõhk Kalmu nägu.

«Praegu on paras juhus. Meid võetakse avasüli vastu. Paari päeva pärast oleme Tallinnas. Mäletad, ma rääkisin sulle — me võime varem koju jõuda, kui arvatagi oskame. Nüüd on sobiv silmapilk käes.»

Kalm ei vastanud ikka veel. Miski ta sisemuses ei nõustunud Reinopi ettepanekuga. Uuesti sidus ta politruki pead, inimese pead, kes kaevas ta mulla alt välja, uuesti nägi ta Täägerit, padrunikast kaenlas, tanki poole jooksmas. Koju tahaks ta tõepoolest. Matil on vist õigus. Milleks end lasta miinidest tükkideks kiskuda.

Ometi ei lausunud ta sõnakestki.

«Kardad?» tõlgendas Reinop Kalmu vaikimist oma-moodi. «Risk on, ma ei varja. Kuid kas siin pole riski? Siin on hukkimisevõimalused tuhat korda suuremad. Pealegi — mäletad, mis ma sulle rongis rääkisin? Sind kui ausat eestlast ei usaldata. Varem või hiljem areteeritakse. On's vangilaagris kergem surra?»

Kalmule näis, nagu oleks rinne vahepeal vaiksemaks jäänud. Ta ei kuulnud enam mürskude ja miinide undamist. Ainult maksim, nende pataljoni raskekuulipilduja, tulistas närviliselt lühikeste valangutega.

Korruga kostis vali eestikeelne kõne. Hääl tuli sealt, kust päeval ilmusid ähvardavalt õõtsudes tankid. Tundus, nagu räägiksid madalad pilved, öö ise nendega.

«Eesti poisid, tulge üle! Saate leiba ja süüa, jõuate jõuluõhtuks koju!»

Valjuhääldaja metalne kõla vaikis ja kordas siis uuesti neidsamu sõnu.

«Kuulsid!» kähistas Reinop. «Meid, eestlasi, oodatakse!»

Kalmu meelekohtades vasardas. Peas keerlesid üksikud katkendlikud mõtted. Ta ei jõua oma käsi liigutada. Ema. Tööpataljoni supilake. Tääger jookseb. Siis korruga vaatab talle otsa Kirsti. Viies väriseb mürsul-lehtris. «Eesti poisid, tulge üle!»

Reinop hüppas püsti.

«Lähme! Kutsu oma sõbrad kaasa.»

Korruga hakkas kuulipilduja vihaselt haukuma. Kalm taipas, et see oli Tääger, kes tulistas.

«Sa ei tule? Reetur!»

Reetur! Tema, Kalm, on reetur? Keda ta reedab? Kas üleminek pole reetmine? Aga siiajäämine? Kas ka see pole reetmine? Teda peavad kõik reeturiks. Nii Mati kui ka Kirsti. Mispärast?

«Reetur!» sisistas Reinop uuesti.

Kalmu käed haarasid püssi järele. Milleks, seda ei osanud ta endale nüüd ega hiljemgi seletada. Ta tundis ainult, et Matil pole õigust teda nii nimetada, et ei tema ega Mati ei tea, et keegi ei tea, ka see hääl mitte, mis kutsub neid koju, kes eestlastest on äraandja, kes mitte. Ja ta tahtis seda öelda ka Matile. Pööras end ümber, aga sealt, kus seisis sõber, sähvatas äkki pimestav valgus ja ta langes tagurpidi auku, mille oli ise külmunud maasse kraapinud. Ta ei tundnud kukkumisevalu, nii nagu polnud tundnud ka kuuli tungimist rinda. Ta püüdis end üles upitada, Matile midagi öelda, kuid sõnade asemel purskas suust veri ja ta kaotas teadvuse.

VI

1

Õo muutis järjest oma nägu. Diviisi lehe kirjanduslik kaastööline Kirsti Sarapik ei osanud endale seletada, mispärast ta nägi kõike nagu uues valguses. Polgu komandopunkti ümbruses lõhkesid endiselt mürsud. Automaadid ja kuulipildujad tärisesid nagu varemgi. Ragin ja kõmin paisus kord tugevaks, tuhandehäälseks kooriks, vaibus samas üksikute relvade selgesti eraldatavaks valanguiks ning laskudeks. Ainult siis, kui rääkis fašistide valjuhääldaja, valitses mõni hetk vaikus.

Kas mõjus talle komandopunkti närvilisus? Arvata-vasti. Polgukomandör nõudis pataljonidest informatsiooni, diviisi staap päris sedasama polgukomandöri käest.

Kirsti taipas, et polkovnik Rattal polnud endalgi täit selgust pataljonide positsioonide kohta. Olukorra ebamäärasus andiski ööle uue värvi, mõistis Kirsti.

Kõige vastukäivamad teated saabusid teisest pataljonist. Siis katkes side kolmanda pataljoniga ja äkki tekkis kuuldus, et kapten Sauer on koos kogu oma üksusega vaenlase poole üle läinud. Varsti aga kandis Sauer raadio kaudu ette, et pataljon asub selsamal joonel, kus ta asus kell 19.00, ja kuulujutt suri. Teise pataljoni ülem nõudis visalt abijõudu, nende kaotused olevat väga suured. Polgukomandör läks ise sinna ja varsti andis ta korralduse saata varus seisev automaatrite rood teisele pataljonile toetuseks.

Tund aega hiljem kohtas Kirsti polkovnik Ratast.

«Kirsti, minge otsekohe toimetusse,» andis polgukomandör talle nõu. «Siin võib kurat teab mida oodata.»

Kirsti ei läinud. Ta kohtas polkovnikut veel teist korda, pärast seda kui polgu vasturünnak oli ebaõnnestunud.

Ratas naeratas väsinult.

«Nooremleitnant Sarapik,» püüdis ta naljatada, «ma käsin teid viibimata lahkuda.» Lõi siis aga käega ja kadus staabi muldonni, kus diviisikomandör teda ootas.

Polkovnik Ratta väsinud naeratus, kühmus selg ja mure, mis teda rõhus, äratasid Kirstis naiseliku kaastunde. Ka Kirsti teadis, et polgu olukord on kriitiline. Malešeikovos, mis hommikul oli veel nende käes, viibisid sakslased. Kapten Saueri pataljon, kes kuni öise vasturünnakuni polnud vaenlasele jalatäitki maad loovutanud ning kontralöögil peajõu moodustas, oli sunnitud suurte kaotuste tõttu tagasi tõmbuma. Teisest pataljonist langes sadakond meest vangi. Hommikul võis oodata sakslaste pealetungi uut aktiveerumist. Selle kõige pärast vaevaski polkovnik Ratast mure ja sellepärast Kirsti talle kaasa tundiski.

Ka Kirsti oli väsinud. Temagi oli magamata. Kogu päeva ja pool ööd oli ta mööda üksusi ringi käinud. Toimetaja ootas temalt kangelastegude värvikaid kirjeldusi. Ta kõneles komandöride ja poliitöölistega, kirjutas üles paljude võitlejate nimed, kelle kohta räägiti tunnustavaid sõnu, aga materjali, mida soovis toimetaja, tal veel polnud.

Kui ta teise pataljoni vaatluspunkti juures saksa kuueraudsete miinipildujate tulelöögi alla sattus, siis näis talle kangelaslikkusena juba see, et inimesed lumega segatud pruunikas savilögas lamades suudavad enesevalitsemist säilitada ega jookse eesliinilt pakku. Nii mõeldes lamas ta ise künkanõlvakul ja ootas väri-seva südamega uute miinide ähvardavat undamist. Veelgi eespool, roodude lahingukordades polnud aga miinide lõhkemisel üldse vahet. Ka temani kandus vaenlase tankide mürin, ja ta poleks kõhelnud kangelaseks nimetamast igauht, kes hoolimata ümberringi prahvatavaist mürskudest ja vihisevaist kuulidest tulistab tanki või ründavaid vaenlase soldateid. Mõte ümberringi lõhkevaist mürskudest ja üle pea vihisevaist kuulidest tundus talle küll šabloonilisena, kuid ta ei osanud

teisiti väljenduda, kui tuhanded rindereporterid enne teda olid teinud.

Kirstile tundus, et ka siis, kui ta kirjutaks sellest, mida ta praegu peab kangelaslikkuseks, ja kui ta ka leiaks uued, head ning tabavad sõnad, ka siis ei rahuldaks see toimetajat. Toimetajale — ei, mispärast ainult toimetajale, vaid ka temale endale, paljudele teistele ajakirjanikele ja lugejatele tähendab mõiste kangelaslikkus midagi erilist, kordumatut. Granaadikimbuga vaenlase tanki alla viskumist. Põleva lennuki juhtimist sakslaste laskemoonakolonni. Rünnaikul esimesena vastase kaevikusse jõudmist ja kümnekonna fašisti täägiga läbitorkamist. Ja palju muud erakordset, iseäralikku, seni olematut. Kuid kas lihtsas, mehises vastupidamises, oma sõdurikohuste endastmõistetavas täitmisel ei peitu kangelaslikkus?

Kirsti arvas, et peitub. See aga ei takistanud teda otsimast fakte niisuguse sangariteo kirjeldamiseks, milleks toimetaja teda allüksustesse oli saatnud.

Pärast vasturünnaku nurjumist sai Kirsti aru, et tema polkujäämisel pole enam mõtet. Ta ei kahelnud, et ka sel tühjajooksunud pealetungil olid oma esimesed püstitõusjad, ent neist kõneldakse ja kirjutatakse hiljem, mitte praegu, kus kõik on ebaõnnestumisest kibestunud. Või ei kõnelda ega kirjutata mitte iialgi.

Ta otsustas minna diviisi staapi ja sealt edasi toimetusse. Öö oli kottpime, tee võõras, künkad uskumatult sarnased. Siia-sinna ekseldes sattus ta võõrastesse väeosadesse. Hinge tükkis vägisi hirm. Mida tunneb aga sõdur, kes peab sellessamas pimeduses ja sombus, pealegi tule all, ründama? Iga hetk võib teda kuul tabada või miin puruks rebida. Ometi rühib ta edasi, enesest hoolimata. Miski, mis on suurem enesealalhoiuinstinktist, tõukab teda tagant. Kas pole see kangelaslikkus? On. Isegi siis, kui lahing tagajärgi ei anna.

Viimaks leidis Kirsti end sanitaarpataljoni telkide juurest. Pooleldi kokkuvarisenud hoone seinapragude vahelt nõrises öösse valgust. Sinna oli sisse seatud vastuvõtupunkt, kus haavatuid ümber seoti ja edasilükkamatuid operatsioone tehti. Kõrval asuvast telgist kanti haavatuid autosse, mis transportis neid tagalasse.

Maiast väljus Tatjana Gavrilovna, tundis Kirsti ära ja hakkas erutatult rääkima:

«Me ei tea, mis siin sünnib. Jüri Antonovitš opereeris praegu üht punaväelast. Abaluu juurest võttis ta välja näete selle kuuli.»

Noor naisarst surus Kirsti pihku väikese metallitüki. Kirsti tõstis käe hästi silmade ligi. Peopesal paistis ebamäärase kujuga tuhm tombuke.

Ta ei taibanud.

«See on meie kuul. Meie püstolkuulipilduja või TT kuul, Kirsti Karlovna. Kas te saate aru?»

Kirsti taipas.

«Vabanda mind,» ütles Tatjana Gavrilovna. «Ma olen väsinud.»

Teda hüüti ja ta ruttas tagasi majja.

Hoonest kanti haavatut välja. Avatud uksest langes raamil lamavale sõdurile valgust. Sissevajunud põske-dega ja suletud silmadega nägu näis Kirstile tuttavana.

«Kas teda opereeriti nüüdsama? Kopsuhaav?» küsis Kirsti sanitaridelt.

«Sedasama,» vastati talle.

«Elab?»

«Praegu küll.»

Miski sundis Kirstit telki minema ja opereeritud tähelepanelikult silmitsema.

Nüüd tundis ta ära sõduri, kes lamas teadvusetult kanderaamil. Todasama punaväelast oli ta kohanud ühes jaamas. Mees oli nimetanud teda Urvakeseks ja rääkinud sellest, et ta ei tunne kutsumust sõdida.

Öö muutis Kirsti silmis veel kord oma nägu. Alles nüüd sai ta arsti erutusest lõpuni aru. Tööpoolest, mis siin küngaste vahel küll juhtub... Omad tapavad oma-sid... Talle meenus üksikasjadeni kõnelus jaamaper-roonil. Arvatavasti tahtis Enn Kalm — Kirsti polnud tema nime unustanud — üle minna. Keegi, võib-olla koguni Rein — Kalm teenis ju Reinu roodus, nad olid Reinuga Kalmust kõnelnudki —, tulistas talle järele. Mõelda reetmisele oli raske, väga raske. Seepärast kaotas ka vapper Tanja enesevalitsemise, mõistis Kirsti.

Roodus ei kahelnud keegi, et Kalm sai haavata sakslaste kuulist. Õieti öelda ükski ei juurelnudki selle üle. Ta ei olnud esimene, kelle kops läbi lasti, ega jäänud ka viimaseks. Keda tabas kuul, kelle sisikonna keeras segamini miinikild, kelle rebis tükkideks suurtükimürsk. Mispärast siis Kalmu üle pidi eriliselt pead murtama? Kalmule asus kõige lähemal Viies. Tema leidiski Kalmu verelombist. Ja kui oleks küsitud, kas ta midagi kahtlast ei märganud, siis oleks ta vastanud eitavalt. Kuid keegi ei usutlenud teda ja ta ise ei kahelnud milleski.

Võib-olla oleks ta revolvripauku kuulnud siis, kui Tääger poleks oma pritsi nõnda ägedalt hüüdma pannud. Kuid Tääger ei saanud teisiti, ta pidi tulistama. Täägerit ajasid marru sakslaste poolt tulevad sõnad. Kuidas sa saad rahulikuks jääda, kui seesama, kes nüüd mesimagusat juttu puhub, paar tundi tagasi Valteri roomikute all lõmastas? Ja mis inimene see oleks, kes leivapätsi pärast seltsimehed maha jätaks. Endastmõistetavalt tahtis ta kiiresti Tallinna tagasi jõuda, aga mitte nii, kurjategija kombel, vaid ausa mehe viisil, kes oma töö eest ustavalt on seisnud ja katsumused lõpuni kandnud. Seepärast ta tulistaski. Laskis huupi pimedusse, vihane, et teda narriks ja tolaks püütakse teha.

Viiese ajasid Kalmu juurde sõnad, mis kutsusid eesti poisse üle tulema. Kuuldes pimedusest kostvat eestikeelset kõnet, ehmus ta esialgu. Oleks ta neid sõnu kuulnud muudes tingimustes, siis oleks ta naerma hakanud. Nii vähemalt kõneles ta hiljem Veskile. Ja kui tal oleks käepärast olnud samasugune toru, mis üürgas teisel pool rinnet, siis oleks ta vastanud, et kurgi ei püüta kirvega. Ka nõnda rääkis ta Veskile. Seda tahtnud ta ka Kalmu-poisile ütleva minna, kuid viimasest polevat enam olnud jutumeest.

Veski ei pannud Viiese lobisemist miskiks. Ta ei kukkunud poisikese moel vadistama sellest, mida oli tundnud või mõelnud. Veski praktiline maamehemõistus oli aga palju põhjalikumalt asja üle juurelnud. Ta küsis endalt, kust sakslased võtsid eestlase, kes seal

Sealt, kus seisis Reinop, sähvatas äkki pimestav valgus.

kõneles? Ja kust need vaenlasehinged teadsid, et neil rännakute ajal kõht tihti nurisema kippus? Kojuigatsust, seda jah, võidi niisama oletada. Seda tunnevad fritsud isegi, kuigi nad nagu kurjast vaimust vaevatud vöörast maast küünte ja hammastega kinni hoiavad. Korraks sähvatas Veski peas mõte, mis näo küll Raba-augu Sass teeks, kui ta kas jõuluõhtul või uusaastal äkki koju ilmuks. Rindelt võiks ta ju terve nahaga minema pääseda, kuid Sass saadaks kinnivõtjad varsti kukile. Või rõhuks oma sulaseks. Kumbki väljavaade Veskit ei ahvatlenud. Tema läheb koju tagasi siis, kui ta viib kaasa õiguse neile kaheteistkümnenele hektarile, mis neljakümnenda aasta sügisel tema nimele kirjutati ja kuhu ta kaskede alla maja üles lõi. Jah, kojuigatsuse sööda võis ka puhastverd saksa soost hitlerlane välja nuputada. Seda aga, et neil rännakul söögiasjad räbalad olid, teab kõige paremini inimene, kes ise tühja vöövahega on kümneid kilomeetreid pidanud maha vantsima. Nõndaviisi, et seal valjuhääldaja taga istub kas mõni rääkima sunnitud vang või ülejoosik, igal juhul nurjatu hing, kes oma naha päästmiseks on valmis seltsimeeste kaela ümber köit keerutama. Egas ta palju viltu lööks ka siis, kui oletaks, et mõni eesti soost, saksa mundris fašist seal oma suud pruukis. Müüdav nahk on ka see.

Aidates sanitaril Kalmu ära kanda — Viiesest polnud asja, see rohkem hädaldas ja segas —, mõtles Veski, kes küll teda kord nõnda kandma peaks? Või pole talle enam kandjat vajagi? Millegipärast tahtis ta, et see oleks mõni tubli mees. Niisugune nagu Tääger, kes vastuseks fritsude juudajuttudele kuulipildujale valu andis, või Tisler, kellel on ehtne põllumehe süda rinnas. Siis oleks nagu parem. Aga lõppude lõpuks on see ükstaskõik. Peaasi, kui õigel ajal märgatakse, et mehest pole enam enda eest hoolitsejat. Ka surnuna ei tahaks ta kuskile künkanõlvale pleekima jääda. Kas või labidatäis mulda peal, ikkagi sündsam.

Surma Veski ei kartnud, kuigi sellest mõtlemine võttis südame alt pisut kõhedaks. Lahingu algul sattus ta segadusse ega teadnud, mida teha või kuidas olla. Kündä ja külvata ta oskas, heinamaal või rukkipõllul oli hinnatud mees, tundis kivilõhkumist ja kraavikaeva-

mist, tal oli õnnelik käsi mesilastega ja õunapuid pookis ta mitte halvemini aednikust. Ta võis palgi seina panna ja oli rohkem kui kord seisnud alasi ees, ühes käes pihid ja teises vasar. Jutagi kinnitas, et tal on üheksa ametit ja kümnes nälg, aga see viimane oli niisama suusoojaks öeldud. Mida ette võtta aga siin, kus kungaste tagant tulevad vingudes ja unnates miinid, seda ta pea korraga ei võtnud, kuigi ta õppustel polnud teistest tõlbim. Lamas tükk aega kõhuli madalas laskepesas ja arutles endamisi, et väikese külmaga oleks palju etem. Sula tegi künkanõlva ligaseks ja kuhu sa ka pikali ei viska, igal pool lirtsu külje all. Viimaks hakkas ta pesa sügavamaks kaevama, laskmata end mürskudest segada. Tegevus muutis meeoleu rahulikumaks. Nahk auras seljas, aga selleks ajaks, kui tankid udust nähtavale ilmusid, oli tal korralik püstpesa valmis. Nüüd tundis ta end palju kindlamini. Hoolikalt sihtides tulistas ta kolm-neli korda, endamisi pahane Kalmule, kes ülepeakaela kärtsutas, veel rohkem aga Viiesele, kes pead mürsuaugust välja ei pistnud.

Vahetevahel, kui mõni miin ligidale potsatas, mõtles Veski, et kümme meetrit siia poole, ja teda poleks enam olnud. Neil puhkudel tulid ikka meelde Juta ja Rabaaugu Sass. Ning kaksteist hektarit, mida Juta ei tohiks Sassile jätta, sest nende tööd on Rabaaugu põldudel rohkem kui Sassi tööd. Veski kandis rinnataskus kirja, mille harilikust ruudulisest vihupaberist kokkukeeratud kolmnurksel ümbrikul oli Juta aadress, ja samasugusel ruudulisel paberil seisis mustvalgel mõte, mida ta ikka mõtles, kui miin või mürsk läheduses lõhkes. Kiri lõppes sõnadega: «Jää terveks. Sind surmani meeles kandnud Jüri.» Tisler, keda Veski usaldama oli hakanud, sest viimane kõneles nõnda tõsiselt Siberi kolhoosist nagu tema ise Rabaaugu kahesteistkümnest hektarist ja oma majast, arvas küll tagasihoidlikult, et niisugust kirja taskus hoida oleks nagu veidi pentsik. Mitte sisu pärast, mis on õige, kuid ta on ju alles elavate kirjas. Iseendale pole mõtet puusärki kokku kopsida. Veski vastas, et kui puusärk ma huks rinnataskusse, hõõveldaks sellegi valmis. Mõte kirjast ja Jutast kippus südant haledaks tegema, aga see oli niisugune haledus, mis justkui jõudu andis.

Kui anti käsk vasturünnakuks valmistuda, kurtis Veski Tislerile, et tal on kahju heast laskepesast, mille peab maha jätma. Aguri komandohüüde peale hüppas ta august välja ja hakkas püssi tugevasti käte vahel hoides asjalikult künkast alla minema. Tema kõrval sammus Tääger, kes endamisi urises, et tulistada ei lubatud. Nad ei teadnud, kui kaugele nad jõudsid, pimeduses oli raske orienteeruda. Arvatavasti jäi sakslaste positsioonideni viis-kuuskümmend meetrit. Siis hakkas pimedus äkki elama. Kümnetes kohtades välkus tule-silmi ja nende ümber vihisesid kuulid.

Tääger vandus, liikus aga edasi. Veski tõmbus küüru, kuid jätkas samuti edasiminekut. Nende kõrval sörkis kümnekond meest, tagant tuli kogu rood. Valgusrakett sundis neid pikali viskuma. Selle kustudes tõusid nad mõlemad ja nüüd juba jooksid edasi. Kaugele nad enam ei jõudnud. Äge, järjest tihenev tuli ei lasknud peadki tõsta.

Veski oli sattunud mingisse kleepuvasse sogasse. Savi ja lumelöga, mõtles ta ja püüdis edasi roomata.

«Villu,» tõusis ta põlvedele ja pöördus sinnapoole, kus tema arvates pidi lamama Tääger.

«Villu...»

Jätkata ta ei saanud. Keegi nagu oleks talle kaikaga vastu pead virutanud.

Nii nagu Veski oli soovinud, nõnda ka sündis. Teda kandis tükk aega Tääger. Algul lohistas endaga ühes, sest pidi roomama. Alles hiljem, kui madal künkaseljandik neid varjas, sai ta seltsimehe oma kätele võtta.

3

Polgu sanitaarroodust ei pääsenud nooremleitnant Simul niipea edasi. Võib-olla oleks teda juba ära viidudki, kui punaväelane Solovjov poleks öelnud, et nemad nooremleitnandiga võivad veel oodata. Raskemad haavatud ikka enne, rääkis Solovjov, ja teda kuulati, nagu oleksid tal kindralitärnid küljes. Põrutus on küll hull asi, patras Solovjov. Tema teadvat. Nende külas elanud üks Esimese maailmasõja ajal Karpaatides põrutada saanud soldat, kes polevat enam jõudnud kust

kinni pidada, kuid kõhu- või kopsuhaav on elukardetavam ja seepärast olgu eesõigus neil meestel, kel on niisugused haavad.

Solovjovil endal oli reis läbi lastud.

Nooremleitnant Simul lamas lõkke juures ja püüdis naeratada, kuigi ta oleks kõige parema meelega Solovjovi läbi sõimanud.

Siia oli toodud viis-kuus haavatut. Üks neist nõudis kogu aeg vett.

«Põleb,» kähistas see veretute huulte vahelt. Lõkkekuma andis ta lubivalgele, valuliselt viltukiskunud näole tontliku ilme.

Juua talle ei antud.

«Vett, andke vett,» palus ta ikka nõrgemaks jääva häälega. «Varsti õgivad mind... nangunii... tõugud.» Haavatu käsi kobas maapinda enda ümber. Ta sõrmede vahele jäi küll mudast lumelörtsi, aga ta ei suutnud kätt suu juurde tõsta. Siis katsus ta end kummuli pöörata, kuid selleks jätkus veelgi vähem jõudu.

«Mispärast talle juua ei anta?» sosistas Simul.

«Kõhuhaav,» arvas Solovjov ja ütles valjusti: «Pea vastu, vennas. Janu ei tapa.»

Haavatu huuled liikusid, kuid häält enam ei kostnud.

Simul kartis, et maohaavaga vanemseersant tõepoolest sureb. Ta ei tundnud seda meest ja kinnitas endale, et on ükskõik, kas vanemseersant heidab hinge või mitte. Ometigi häiris see teda.

Lähedusse langes kaks-kolm mürsku. Simul väristas õlgu. Kõige vastikum oli, et ta ei suutnud hirmu maha suruda.

Rinne asus käe-jala ulatuses. Sakslased võivad iga minut siiagi jõuda. Järsku ongi tee ära lõigatud: regi, mis juba ammu pidi medsanpatist tagasi jõudma, pole ikkagi veel tulnud. Kuidas sakslased temaga käituksid? Nad peaksid aru saama, et ta on mobiliseeritud, mitte vabatahtlik. Reservlipnikuna ei saanud ta käsku täitmata jätta. Sakslased arvestavad seda, rahustas ta enast. Jumala pärast, nad ei tohi teda maha lasta.

Toodi uus haavatu. Õieti öelda tuli see omal jalal. Ta mõlemad käed olid kohmakalt seotud, samuti pea. Kiirustades hakkas velsker teda ümber siduma,

«Kuradid,» vandus uus haavatu, tunnuste järgi reamees. «Tainapead! Nagu hanekari. Oleksid mu käed terved olnud... Rühmaülem sattus esimesena pabinasse. Ajasid sõrad püsti, nahahoidjad... Küllap nad seda kord kahetsevad, ausõna.»

Poleks velsker teda toetanud, oleks ta kukkunud.

«Rahu,» manitses sanitaarrühma ülem.

«Oleksid mu käed terved olnud...»

Minestus katkestas ta sõnad.

Simul kuulas teda ahnelt. Kes ajasid käpad püsti? Kus? Millal? Nähtavasti nüüdsama. Mida küll vangilangenutega tehakse? Saadetakse laagrisse? Lastakse koju? Ega vangilaager olekski hullem kui rinne. Siiski... Üleminek oleks olnud hullumeelsus. Nendegi roodus oli rohkesti niisuguseid tormveendunuid nagu seesama punaväelane. Vangiandmise katse puhul oleks talle lihtsalt kuul kuklasse kihutatud. Simul tundis oma uue rühma sõdureid vähem, aga sealgi polnud puudu Täägeri- või Rünga-taolistest meestest, kes millegi ees risti ette ei löö. Pealegi tuli nende juurde Mänd. Selle käsi poleks juba vääranud. Nooremleitnant Simul oleks tahtnud juhtunust rohkem kuulda saada, kuid verekaotusest minestanud punaväelane ei toibunud.

«Vapper patrioot,» sosistas ta värisevate huultega.

«Kindlameelne mees,» nõustus Solovjov.

«Sureb?»

Simul hammustas endale huulde. Loll, mõtlematu küsimus.

«Kes teab,» ütles velsker. «Tema saadame edasi esimeses järjekorras.»

«Neile... kes... lasksid... ennast... vangid... võtta... oleks... pidanud... tina... andma...»

Simul ehmus. Kas kuskil ei lõigisunud automaadi lukk? Kes nii ütles? Kõhuhaavaga vanemseersant. Kas ta ei kärvagi? Nähtavasti kommunist. Temagi rühmas oli kaks partei liiget ja kuus komnoort. Mu jumal, mispä-rast ma nii mõtlen? Ma pole ju teinud sammugi vaenlase poole. Simul hakkas vaikselt, läbi hammaste oigama.

Regi jõudis kohale.

Simul oigas valjemini.

«Raskemalt haavatud kõigepealt,» kostis Solovjovi hääl.

«Te suudate veel kannatada?» küsis nooremleitnandilt sanitaarrühma komandör.

«Suudan,» pobises Simul, kuigi kogu ta olemus kisen-
das vastupidise otsuse järele. Saatana Solovjov...

Kolmekesi, velsker, Solovjov ja tema, jäid nad
siia telkmantlitega kolmest küljest varjatud lõkke
äärde.

Eesliin ragises, tärises, kõmises, raksus ja paukus.

«Raske öö,» ümises velsker.

«Me ei tagane,» sosistas Simul ja oigas jällegi läbi
hammaste.

«Saadame teid järgmise vooriga edasi,» rahustas teda
velsker.

«Raskesti haavatuil on eesõigus,» tähendas Simuli
meelest nagu kiuste Solovjov.

«Ma ei lähe kuhugi,» ütles Simul. «Ma ei saa minna.
Minu rühm...»

Tema viimased sõnad kustusid raskelt arusaadavaks
pominaks.

Vastu hommikut saadeti ta sanitaarpataljoni. Kogu
tee oigas Simul kuuldavalt. Otse enne sidumispunkti
ärasõitmist toodud Veski lamas pooleldi tema peal.
Simul tundis, kuidas läbi vatipükste midagi märga vastu
puusa imbus. Veri, oletas ta ja vabistas vastikustun-
dest õlgu. Kui Veski sureks, kaalutles ta endamisi, siis
võiks ta reelt maha tõsta. Ei, mahatõstmist nõuda ei
tohiks. See ärataks kahtlust.

Reejalased krigisesid lumevaestel, liivastel künka-
nõlvadel. Veok vappus, haavatud oigasid. Veski küü-
narnukk soonis talle kubemesse. Rindelt kostis vaibu-
matut tulistamist.

«Teie,» ehmus Tatjana Gavrilovna Simulit haavatute
vastuvõtutelgis nähes.

Simul püüdis end püsti ajada, kuid taarus vastu telgi
kandetuge. Ta naeratas süüdlaslikult.

«Pole midagi erilist. Tühine põrutus.» Oigas vaevalt-
kuuldavalt läbi hammaste ja täiendas: «Vastu tahtmist
saadeti siia. Ma ei lase end enam sammugi kaugemale
viia.» Sulges silmad ja lamades nii, kinniste laugudega,
haaras arsti käe järele.

Kokkuvarisemiseni väsinud Tanja silitas Simuli sõrmi, mis jõuetult ta randmest kinni hoidsid. Kõige parema meelega oleks ta Agu Robertovitši kõrvale istunud, kuid haavatute juurdevedu ei lõppenud. Ta vastas õrnalt käe, vaatas julgustava pilguga veel kord Simuli kahvatusse näkku ja lahkus.

Haiglasse sõidutati Simul järgmise päeva keskpaiku. Sanitaarpataljoni komandör, kelle nooremleitnant enda juurde laskis kutsuda, oli valmis Simuli palvele vastu tulema ja teda mitte evakueerima, kuid Tatjana Gavrilovna veenis kutsutut vastupidises. Simul jälgis nende vaikset, temale paljuski arusaamatuks jäävat arutlust valvsalt. Vaevaga suutis ta oma head meelt rahulolematuse maski taha peita, kui naisarsti tahe võitis.

«Pole viga,» rahustas teda meditsiiniteenistuse major. «Tulete peagi tagasi. Võimalusi oma rühma juhtimiseks jätkub.»

Tatjana Gavrilovna heldis. Kui poleks olnud majorit, siis oleks ta kõikide nähes suudelnud Simulit, mehiste meest, kes mõtleb ainult oma kohustustele. Ferdinand Mihhailovitš võib aga seda tõlgitseda omamoodi, ja seda noor naisarst ei tahtnud.

VII

1

Päevad ja ööd sulasid rindel kokku ühte värvi kangaks, mille triipe oli raske eraldada.

Kaitselahingud kestsid veel kaks päeva. Hommikul tugevdasid sakslased uuesti survet. Kapten Sauer nihutas oma komandopunkti võimalikult ette, seitsmenda ja kaheksanda laskuroodu joonele. Pataljoni kaitse eeserv jäi siit paarisaja meetri kaugusele. Üheksas rood paiknes tagapool, kaitse sügavuses. Valitud koht asus künkaharjal, mida lakkamatult pommitati. Selge ilma puhul oli see väga raskelt ligipääsetav: komandopunkti ümbrus oli lage ja siia ulatus ka saksa kuulipildujate tuli. Kuid ka päikesepaistelisel päeval oleks kapten Sauer oma asukohaks valinud sellesama künkaharja. Sest siit võis ta kogu pataljoni löigus oma silmadega lahingu käiku jälgida. Kahju ainult, et ilm jäi sombuseks. Halb nähtavus soodustas pealetungijat. Nagu varemgi ilmusid sakslaste tankid otsekui maa alt roodude lahingukordade ette. Läbi binokli paistsid need hirmuäratavalt suurtena. Künkajalg, kus asus leitnant Aava rood, hakkas ärritatult ragisema. Käigult tulistavaid tanke see aga ei peatanud. Kapten Sauer nõudis, et teda ühendataks tankitõrjepatarei ülemaga, aga side-liin oli jällegi lõhutatud. Samas tabas kõrv 45-millimeetriste kahurite teravaid haugatusi ja ta rahunes.

Polkovnik Ratas küsis raadio kaudu olukorra kohta informatsiooni ja kordas ei tea juba mitmendat puhku, et ilma tema korralduseta ei tohi pataljon sammugi taganeda. Lõpetanud kõneluse, mõtles kapten, et polgukomandör närvitseb nagu ta isegi.

Pataljoni edasiliikumist takistas suur, hambuliseks ja auklikuks lastud kivihoone.

Vaevalt on diviisikomandörgi praegu rahulik. Kas üldsegi leidub sõdurit või ohvitseri, kelle süda vaenlase kallaletungi ajal pekslema ei hakkaks?

Seitsmes rood pidas survele vastu.

Paar tundi hiljem sooritasid sakslased uue rünnaku. Enne seda külvasid nad pataljoni üle tiheda miinisajuga. Oli hetk, kus kapten Sauer alateadlikult tajus, et tema väeosa võngub pillikeelena. Ta ei suutnud vaatluspunktis püsida, jättis sinna asetäitja ja otsustas minna seitsmendasse roodu, mille vastu ka sedakorda oli suunatud vaenlase tulelöögi teravik. Ta püüdis paari-kolmesajameetrise vahemaa püstijalu läbi käia, kuid vahetpidamata lõhkevad miinid sundisid teda pikali viskuma. Tõusis otsekohe, jooksis küürutõmbunult paar-kümmend sammu, pidi uuesti maha heitma, jällegi üles hüppama ja edasi kiirustama. Jõudnud pärale, taipas pataljonikomandör, et ta kartus oli asjatu. Rood polnud pead kaotanud. Mehed lamasid mürsulehtrites, maapinna lohkudes, aukudes. Mõni oli proovinud endale kõrralikku pesa kaevata, aga jäätunud pinnas polnud ilmselt sõna kuulanud. Leitnant Aava silmitses tähelepanelikult kahe künka vahelist orgu, kust eelmise rünnaku ajal olid tankid nähtavale ilmunud.

«Padruneid jätkub?» kükitas kapten roodukomandöri kõrvale.

«Praegu küll,» vastas leitnant Aava ja hakkas uuesti eespool olevat maastikku uurima.

«Peame vastu pidama,» ütles kapten Sauer. «Iga hinna eest.» Ta oli algul kavatsenud hoopis resolutselt kõnelda, kuid nähes, millise enesevalitsemisega Aava tegutses, mõistis, et suured sõnad on praegu üleliigsed. Mis see oleks andnud, kui ta oleks rõhutanud, et roodu taganemise eest vastutab leitnant oma eluga. Niisugune ähvardus oleks Aavat ainult solvanud, nagu teda ennast vihastas polgukomandöri samasugune hoiatus. Hirmutamine ei tee argpüksist sõjameest. Leitnant Aava, mees, kes osutus tugevamaks, kui ta uskus, mõistab niigi ülihästi, et nad ei tohi taganeda. Aava-taolise mehe süda ei luba seda teha.

«Mul on teile üks palve,» sõnas leitnant Aava, kui pataljonikomandör lahkuma valmistus. «Andke majandusrühma ülemale käsk, et ta pimenedes otsekohe ter-

mostega sooja suppi saadaks. Ma ei või ühtki oma meest lasta toidu järele minna. Õhtuks pole meid enam kuigi palju.»

Kapten Sauer oleks nende sõnade eest leitnanti kaisutanud. Mitte sellepärast, et vaenlase tuli otse õgib sõdureid, vaid selle tõttu, et Aava peab endastmõistetavaks roodu positsioone mitte vaenlasele loovutada.

Miinipildujate tulelöögile järgnes tankirünnak.

Seekord vankus pataljon tõepoolest.

Tankid kiilusid seitsmenda ja kaheksanda roodu vahele. Nad jõudsid peaaegu künkaharjale. Siin peatas neid tankitõrjekahurite tuli. Kaks soomuselukat süttisid põlema. Ülejäänud kolm tõmbusid tagasi. Tankide kaitsel künkajalamile tunginud sakslased hävitati.

Õösi püüdis vaenlane veel kord läbi murda.

Pataljon suutis ka sedakorda ülekaalukate jõudude survele vastu seista.

Edasi muutus nende lõigus rahulikumaks. Sakslaste rünnakute raskuspunkt kaldus naaberdiviisi vastu. Üldse näis lahingu ägedus pisut vaibuvat.

Õhtul sai pataljon käsu oma positsioonid teisele üksusele üle anda.

Kapten Saueri ajas saadud käsk marru. Mis see siis on? Iga päev vaheta positsioone. See pole sõda, vaid lapsemäng. Pataljonist ei saagi niiviisi korralikku võitlusüksust, kui neid ühest kohast teise pillutatakse. Ta ütles seda ka polgukomandörile ja sai sõimata. Polkovnik Ratas meenutas talle, et käsk on käsk ja nende kohuseks on käsku täita. Front pole tõepoolest liivakast ja siin ei targutata, vaid tegutsetakse. Seda esiteks. Ja teiseks — ülesanne, milleks nende diviis siia saadeti, on täidetud. Kuni sakslased uusi täiendusi ei saa, ei jõua nad enam edasi tungida, mida tõendas eilne päev. Kolmandaks — kas ta siis ei taipa, et Velikije Lukis sissepiiratud vaenlase vägede hävitamisega likvideerivad nad põhjuse, mis ajendab hitlerlasi läbimurdekatsed uuen dama? Polkovniku väiteil ei puudunud veenvus, kapten Sauer rahunes, aga mitte täiesti. Talle näis, et just siin, kus sakslaste löögid on kõige rängemad, kus olukord võib uuesti muutuda kriitiliseks, peaksid võitlema ka nemad.

Juba esimesed pealetungipäevad linna lähistel tõendasid kapten Sauerile, et ta oli eksinud. Uus ülesanne polnud kergem. Ta koges seda eriti selgesti pärast nädal aega kestnud pealetungi, mille jooksul nad olid ainult kaks ja pool kilomeetrit edasi tunginud ja nüüd juba mitmendat päeva paigal tammusid.

Pataljoni edasiliikumist takistas suur, hambuliseks ja auklikuks lastud kivihoone. Maja katus oli ära põlenud, pooled vaheseinad ja laed sisse langenud, välismüürides haigutasid tohutud avad, kuid endiselt paiskus sealt tinarahet. Hoone asus pisut kõrgemal tõusangul, tänavate ristumiskohas. Selle ümbrus oli lage. Kunagi seisid siin väikesed, ühekordsed puumajad, aga need olid nüüd maapinnalt otsekui ära pühitud. Seda polnud teinud mitte ainult suurtükitali. Puuhooneid olid sakslased ise laiali kiskunud, kasutades palke keldrite ja blindaažide ehitamiseks, dzottide lagedeks ja kütteks. Seal, kus kaardi järgi pidid kulgema tänavad, nägi kapten Sauer üksnes täistuisanud vundamendiauke, mürskudest ülesküntud kaevikuid, okastraataedu, tulepunkte, mis näisid purukstambituina, kuid rünnakute puhul ärkasid ikka ja jälle ellu.

Ka sedakorda valis kapten Sauer komandopunkti asukohaks laskurroodude joone. Siit, mingi hoone varemete vahelt, oli ta oma meeste nurjunud rünnakuid jälginud, jõuetustunne südames. Ta oli koos sõduritega üle lageda väljaku jooksnud, kuid kaugemale traataiast polnud temagi jõudnud. Põrgulik tuli ei lasknud neid enam nina tõsta ja nad pidid pimedust ootama, et tagasi tõmbuda. Tule ääres soojendades hakkas ta end äkki kiruma. Ta ei oleks pidanud andma käsku mitte tagasitõmbumiseks, vaid edasitungimiseks. Nüüd külmetasid nad neli tundi asja ees, teist taga lumel. Kas ei oleks nad praegu võinud fritsude kaevikuis olla? Need neli-viiskümmend meetrit, mis neid vastase tranšeest lahutasid, oleksid nad ületanud kahe-kolme minutiga, ootamatus abimeheks.

See mõte ei andnud talle enam rahu.

Ta laskis mehi puhata, sai polkovnikult nõusoleku, käis ise roodud läbi ja viis hommikul kell kuus pataljoni rünnakule, kus edu pidi otsustama ootamatus. Vaenla-

sele märkamatul jõudsidki nad roomates sinna, kust päeval enam sammugi edasi ei saanud.

Kapten Sauer rõõmustas.

Ta andis käsu rünnakuks.

Kapten Sauer ei näinud enam, kuidas seitsmes rood tööpoolest kaevikusse jõudis ja selle vaenlase soldateist puhastas. Leitnant Aava korraldas kaitse ja läks otsima pataljoni komandöri, et edasist tegevust kooskõlastada. Ta püüdis küll omal algatusel hooneni tungida, kuid erilase pesana ülesärritatud sakslased võtsid neid vastu vihase, tapva tulega. Nad ei hoidnud kokku rakette, maja ümbrus säras sinavas kooljavalguses. Nende rood ei olnud praegu suuteline rohkemaks. Leitnant Aava otsis pataljoni komandöri, pooleldi rõõmus, pooleldi pettunud. Rõõmus, et ettevõtte tühja ei jooksnud, pettunud, et nende käed valge majani ei küündinud. Otsis kapteni, kuid ei leidnud. Kaevikusse polnud teda ilmunud. Mitte keegi — ei Mänd, ei Rünk, ei Agur ega ükski teine — polnud teda siin näinud. Leitnant Aava saatis Tisleri vanasse komandopunkti. Seal arvati, et Sauer on ees, kaevikus. Kui teda pole seitsmenda roodu juures, siis on võib-olla kaheksandas, sest kaheksaski rood võttis rünnakust osa. Tisler tuli tagasi siis, kui juba valgenes, ning tal oli tegu, et üle lagendiku pääseda. Saksa snaiperid hoidsid maa-ala, mis kaevikuteni jõudmiseks tuli läbida, tule all.

Kapten Sauer leiti sealt, kust teda keegi ei osanud otsida.

Ta lamas kummuli lumel, nelikümmend-viiskümmend meetrit kaevikuist eemal. Kõigile oli arusaamatu, kuidas nad komandöri pihtasaamist polnud märganud. Silkasime elu eest kaitsekraavide poole, sellepärast, arvas Tääger.

Leitnant Aava saatis mehed Sauerit ära tooma. Need ei jõudnud temani. Neli-viis sammu enne seda, kus lamas raskesti haavatud või surnud kapten, kukkusid nad mõlemad, tabatud vaenlase snaiperite kuulist.

See oli üks raskemaid päevi leitnant Aavale.

Kapten Sauer lamas endises asendis lumel. Keegi ei teadnud, kas ta oli surnud või tuksus tema kehas veel elu.

Keegi ei pääsenud talle ligi.

Vahetevahel näis, nagu oleks ta end liigutanud.

«Silmapete,» sosistas Mänd.

Siis liigutas ta end tõesti. Kõik märkasid seda.

«Elab,» liikusid leitnant Aava huuled vaevaltkuuldavalt.

Neil ei õnnestunud avastada snaiperite asukohta, kes valvasid maalappi, kus kapten Saueri teadvusetu keha ümber lamas juba mitu haavatut.

Leitnant Aava sai ühenduse polkovnikuga ja palus, et patareid võtaksid mõneks minutiks valge maja intensiivse tule alla. Samal ajal avavad ka nemad kõigist relvaliikidest tule. Nii, pimestanud vaenlase hetkeks tulega, saavad nad sureva pataljoni komandöri ja teised haavatud ära tuua.

Nõnda sündiski.

Enne seda, justkui aimates nende kavatsust, tulistasid fašistide snaiperid lumel lamavaid kogusid. Lume tolm märkis, kuhu kuulid langesid. Kaks korda oleks kapteni keha nagu kramplikult värisenud. Läbi binokli märkas Aava, et Saueri kasukaseljale olid tekkinud augukesed. Ühest paistis välja lambavillatort. Tabasid, mõtles ta ja miski nõõris kurku.

Kapten Saueri keha oli juba külm ja kangestunud, kui Mänd ja Tisler ta kaevikusse kandsid.

Samal ajal tulistas Tääger nagu hull aknaavasse, kus tema arvates oli tulekeel välkunud.

2

Leitnant Mänd kutsuti polgukomandöri juurde.

Teate saabumisel tukkus Mänd pooleldi kokkuvarisenud kaevikusopis. Vaevaliselt visiseva lõkke ääres norskasid veel Tääger, Tisler ja Viies. Nad olid palatka üle süvendi tõmmanud, et kuma välja ei paistaks. Tuld valvas Rünk. Mis siin valvata oligi. Peotäis süsi ja pooleldi põlenud nott. Näkku siiski sooja õhkus. Selg kippus aga külmetama. Nii tulehoidjal kui ka puhkajatel. Aga üks inimene või oma asendit muuta. Ning sõdurgi on inimene. Viies keeraski selja lõkke poole, najatas otsaesise vastu jäätunud kaevikuseina ja norskas edasi.

Mänd oli vajunud sügavasse unne. Rünk ei raatsinud teda äratada. Politruk polnud jumal teab mis ajast sõba silmale saanud. Kaks päeva olid nad püüdnud valge majani tungida, nii päeval kui öösi, kuid kükitasid ikka veel samades kaitsekraavides, kuhu kapten Sauer nad oma elu hinnaga oli toonud.

Rünk vaatas käskjalale otsa ja valetas külmavereliselt:

«Mända ei ole siin.»

«Mulle öeldi, et on.»

«Tuli ja läks jälle.»

Nüüd puges staabivirgats üsna tule juurde.

«Kes see leitnant on?»

«Ongi Mänd,» imestas Rünk. «Mitte ei märganud, milal ta uuesti siia kobis. Vist lasksin vahepeal silma looja. Küll ma ütlen, kui ta ärkab.»

«Ta peab kohe tulema.»

«Mis häda teil seal on? Istu, tee suitsu.»

«Pole aega. Äratage üles.»

«Kolmandat ööd magamata. Alles suikus. Ega staabis midagi põle.»

«Vana vihastab.»

«Mis siis. Egas sa ole väriseja vend.»

«Te ei tunne teda. Lööb roodu tagasi. Ma äratan ise.»

«Käpad eemale,» urises vahepeal silmad lahtiajanud Tääger. «Käi minema!»

«Polkovnik käskis...»

«Käskigu. Sul endal ka pea otsas. Jänespüks. Kui otsa vaatad, ajab püksikorradele. Lööb roodu. Kus meie oleme? Kao silmist.»

«Ma kannan ette...»

«Kanna,» ümises Tääger juba läbi une.

Käskjalg ei teadnud, mida teha.

«Saage aru...» algas ta uuesti.

«Ela kas või üks päev nina vastu lina, siis näed,» õpetas teda Rünk. «Mine otsi puid.»

Virgats tuli paari minuti pärast ei tea kust väljakougitud roikaga tagasi.

«Seltsimees leitnant,» pörutas ta nüüd otsustavalt täie häälega, «polkovnik kutsub teid viivitamata enda juurde.»

Mänd ärkaski.

«Mis?» küsis ta unesegaste silmadega ringi vahtides. «Polguvana kutsub,» seletas Rünk ja pöördus käsutaja poole: «Said, mis tahtsid. Viska varvast.»

«Polkovnik ütles, et me tuleksime koos. Ma juhatan teid päralt.»

«On alles munajooja,» urises Tääger. «Laulab nagu üleskeeratud ööbik. Rein, saada see vaprustest värisev vedel vend kus kurat.»

«Käsk on käsk,» ütles Mänd lõplikult virgudes. «Läki.»

Polgukomandör asus mingi pooleldi varisenud hoone keldris. Palkidega kindlustatud lagi, kahekordne nari seina ääres, väike laud ja pingid tõendasid, et fritsud olid siia endale varjendi ehitanud.

Polkovnik Ratas, kes istus laua ääres, palus ka teda istuda. Polgu staabiülema abi haigutas magusasti. Keegi magas ülemisel naril, sinel üle. Sidemees konutas nurgas.

«Aava oli juba siin. Te jäite hiljaks.»

Polgukomandöri etteheide tundus Männale kohatuna. Võib-olla ootas polkovnik, et ta vabandaks, aga Mänd ei hakanud ennast õigustama.

«Usaldame teile äärmiselt vastutusrikka ülesande,» kõneles polkovnik pärast pausi. «Hommikul kell 10.00 algab uus rünnak valgele majale. Teie rood peab kujutama endast rusikat, mis otsustab ülesande täitmise edu.»

Polgukomandör laotas kaardi lauale ja hakkas seletama eelseisva pealetungi üksikasju. Leitnant Mänd, kes tegutses nüüd roodukomandörina — Aava oli määratud pataljonikomandöriks, kapten Saueri ennustus läks täide —, mõistis ülihästi, millest polkovnik Ratas rääkis. Muidugi, must täpp, kus peatub polgukomandöri pliats, see kümme korda neetud valge maja, mille pärast on jätnud oma elu kümned ja kümned sõdurid, kujutab endast hitlerlaste peamist tugipunkti nende polgu pealetungisuunas. Valge maja vallutamise tähtsus pole tarvis talle ega ühelegi tema roodu mehele seletada, nad mõistavad seda ülihästi. Kas polnud valget maja juba küllaltki pommitatud, kuid ikkagi seisid välismüürid püsti, endiselt kasutasid hoone mürsukindlad keldrid suurepäraselt ära fašistid.

«Te viite oma roodu ööpimeduses vasemale tiivale ja ründate maja tagantpoolt. Idast sakslased kallale-tungi ei oota. Nad on kindlad oma miinidele, aga praegu,» polkovnik vaatas kella, «peaks miiniväljast juba käik läbi tehtud olema.»

Mänd muutus tähelepanelikuks. Nüüd jälgis ta hooli-kalt polkovniku sõnu.

«Loodame teile,» lõpetas polgukomandör.

Lavatsil liigutas ennast magaja.

Mänd vaatas juhuslikult üles ega tahtnud oma silmi uskuda.

Narilt vaatas alla Kirsti.

Polgukomandör valas plekk-kruusi viina.

«Võtke. Värskendab.»

Mänd tühjendas kruusi.

«Käskjalg, andke leitnant Männale midagi peale.»

Kirsti Sarapik hüppas narilt alla.

Käskjalg kohmitses Männa selja taga ning asetab lauale leiba, pekki ja trofeemarmelaadi.

Kirsti kohendas oma juukseid, lükkas pluusikortsud selja taha ja ulatas Männale käe.

«Tere.»

«Tervist.»

Kirsti kätt pigistades vaatas Mänd temast mööda. Mispärast, seda ei mõistnud ta isegi. Ta lihtsalt ei suutnud Kirstile praegu otsa vaadata.

«Lubate lahkuda?» muutus Mänd ametlikuks.

«Söö pisut,» soovitas Kirsti.

«Täna. Aeg ei oota.»

«Õigus,» nõustus Ratas. «Kõik ülejäänud kooskõlastage leitnant Aavaga.»

Kirstile pilku heitmata lahkus Mänd keldrist.

Öö oli pime ja külm. Kuskil podises kuulipilduja. Siis jäi vaikseks. Ta ruttas oma pataljoni. Leitnant Aava ootas teda.

Käik polguüleva juurde oli teda nagu kahestanud. Üks pool temast jälgis Aava ettepanekuid ja korraldusi, teine mõtles sellele, mida ta oli näinud. Leitnant Aava märkas, et Mänd käitus pisut imelikult, ja pani selle eeloleva rünnaku arvele, milles Männa roodule langeb kõige vastutusrikkam osa.

Ka Rüngale tundus Männa olek võõrana. Ja temagi sidus selle eesseisva ülesandega.

Kell 6 hommikul tõi Viies kõigile konserve ja putru.

«Ma kardan,» tunnistas ta Täägerile.

«Kõhe see ju on,» nõustus kuulipildur. «Vitsuta vöövahe kõvasti täis. Ei tea, millal jälle saame.»

«Kas meist ongi enam sööjaid,» nukrutses Viies.

«Ära virise, vennas. Söö sinagi, politruk. Üks ülesanne, üks mure.»

Mänd naeratas. Ta proovis süüa, aga puder käis suus ringi.

«Viina on?» küsis ta Rüngalt.

«Otsas. Lõuna ajal lubati anda.»

«Kahju.»

«Viies on nadi varustaja,» tähendas Tääger.

Pool seitse andis Mänd korralduse liikuma hakata. Ta mõtles seejuures hajameelselt, et roodust on vaevalt rühm järele jäänud. Millegipärast meenusid talle jällegi kapten Saueri sõnad, et Aava võib rindel kuu aja pärast pataljoni juhtida. Nüüd tegutsebki ta pataljoni-komandörina ja Sauerit ei ole enam. Tema on roodukomandör ning Mägi ja Agur täidavad rühmaülemate ülesandeid. Kõik see on lollus, mõtles ta samas. Aavale ei ole karjäär tähtis. Ja niisuguste mõtete sekka sähvas äkki küsimus, mispärast Kirsti magas polgukomandöri blindaažis. Samas süüdistas ennast, et ta polnud Kirstiga rääkinud. Kus Kirsti siis magama pidi? Tema juures kaevikukäigus? Oleks siis parem olnud? Kirstil pole kerge mööda pataljone ja roodusid käia, materjali korjata ning kaastööd hankida. Kirsti ei leppinud toimetuses istumisega, teda võis alati näha väeosades. Kuskil pidi ta ju ööbima, sest toimeetus ja trükikoda asusid kilomeetreid eemal tagalas. Nii kõneles mõistus, kuid tunded ei tahtnud ühtki väidet kuulda võtta.

Miinivälja oli tõepoolest läbikäik tehtud ja mehed roomasid sealt läbi. Ka edaspidi tuli roomata, kogu sadakond meetrit kuni lohuni, mis kokkuleppe kohaselt oli määratud rünnaku lähtealuseks.

Taevas tõmbus selgeks.

«Kurat,» ähkis Tääger, «ilm on alati saatanate poolt.»

«Vaikust!» urises Rünk. «Fritsudel on kassi kõrvad.»

Mänd roomas. Erutus oli kadunud. Ta oli muutunud ükskõikseks. Kõik tundus talle äkki mõttetuna. Tema vahekord Kirstiga. See, et nad polkovnik Ratta käsul praegu ninaga lund künnavad. Nii on rumalus targutada, tundis ta samas, aga ei suutnud oma aju käskida. See tuleb magamatusest, ütles ta endale. Sellest, et sa Kirstit polgukomandöri juures nägid. Kuradile kõik! Peas oli veider tühjus.

Lõpuks jõuti lohku.

Viies hingas kergemalt.

«Kui roomaks edasi,» sosistas Tääger Rüngale.

«Ei. Märkavad. Siis on asi untsus.»

«Untsus on see niikuinii,» ütles Viies.

«Tasa, poisid!» vaigistas jällegi Rünk.

Mänd vaikis. Tal nagu poleks olnud sellega, mis ta ümber sündis, midagi tegemist.

«Politruk on täna imelik,» tähendas Tääger Rüngale.

«Teab, mis meid ees ootab,» sõnas Viies.

«Jänespüks, pea ometi kord lõuad!» kähistas Rünk.

Oodati vaikides.

Veidi aja pärast alustas Tääger uuesti. Ta sosistas nii tasa, et teda kuulis ainult Rünk.

«Ma ei salli lumes roomamist ja kaevikupõhjas külmetamist. Inimene pole kärsakandja, et ta peab elaja kombel maad tuhnima. Mulle on vastukarva kõik see, mida ma nüüd tegema pean. On's see inimese elu? Kas me oleme loodud selleks? Ei ole. Ometi teen ma seda. Mispärast? Sest ma ei saa teisiti. Ma oleksin enda silmis viimane jätis, kui ma oma tagumiku praegu nurgas hoiaksin. Sina küsisid ükskord minu käest, kas ma fašiste vihkan. Ma vihkan neid hullupööra, Otto. Vintsutuste ja vaeva pärast, mida iga uus päev mulle toob. Ma pigistaksin oma kätega Hitleril tossu välja. Jumala eest. Kui ma mõtlen, et sel ajal, kui meie siin jääs ja lumes ukerdame, uhkeldavad fritsud Tallinna tänavatel, siis ei saa ma hingata. Siis tekib mul niisugune viha, et...»

Seekord ei käskinud Rünk teda vait jääda.

Valgenes.

Kohe pidi selguma, kas neid on märgatud või ei.

Tääger tundis endiselt vajadust rääkida. Ta nihutas end Rüngale veelgi lähemale ja sosistas sellele kõrva:

«Ma tahaksin end pesta. Korralikult. Patune kere
ihkab kuuma lava ja pehmet kasevihta.»

«Kas siin leili vähe on,» pomises Rünk.

Nagu tema sõnade kinnituseks vihises üle nende
peade kuulipildujavalang.

Viiesel ähvardas süda seisma jääda.

«Kas sinu küljed ei sügele?» küsis Tääger, kui esi-
mesele valangule teist ei järgnenud. «Mina haisen varsti
nagu frits.»

«Parem oleks, kui sa vait jääksid.»

Tääger oleks hea meelega rääkinud Rüngale ka sellest,
et varem oli ta sakslasi pidanud peeneks rahvaks. Vab-
rikus töötas neid paras käputäis. Kõik puhtama ameti
peal, kes insener, kes meister. Aktsionäridest ja direkto-
rist rääkimata, kelle seas peale sakslaste ja kadakate
vist teisi polnudki. Käisid ringi, kraed kaelas, lipsud
ees, püksid viigis, lõuad kaabitud, kalli tubaka magus
lõhn ümber. Siin võttis ta aga dzotist kolm maailma-
vallutajat kinni, kes olid täisid täis nagu kured ja haise-
sid justkui tõhud. Ta oleks kõigest sellest Rüngale paja-
tanud, kuid sellele muidu nõnda arusaajale mehele oli
täna iga lausutud sõna kurjast.

Pool kümme algas suurtükitali.

«Harv,» konstateeris Tääger. «Nokivad nagu kanad
tatti.»

«Nõrgavõitu jah,» nõustus Rünk. «Meid peab päästma
kiirus.»

Täpselt kell kümme andis Mänd signaali ja hoo-
limata sellest, et mürsud prahvatasid alles hoone
müüride vahel, pistis ise esimesena varemete poole
jooksma.

Nad said edasi liikuda paarkümmend meetrit. Siis
hakkasid tööle vaenlase kuulipildujad ja automaa-
did.

«Kiiremini!» karjus Rünk.

Viies viskus pikali ja surus näo lumme. Tisler talitas
niisamuti, kuid nähes, et teised edasi jooksevad, kar-
gas otsekohe püsti ja tormas edasi.

Mänd jooksis rahulikult, nagu ei välgukski keldri-
akendest ega vinguks ta ümber kuule. Ka siis, kui kõik
peale tema olid maha heitnud, tõttas ta kordagi taha
või kõrvale vaatamata löötsutades edasi.

Täager jälgis pärani silmi Männa jooksu ja samal hetkel, kui see vaarus, hüppas ta püsti. Nõndasamuti talitas ka Rünk ning neile järgnes kümnekond meest.

Mänd tegi veel paar vankuvat sammu ja langes siis lumme. Silme ees virvendas mürsukildudest ja kuulidest auklikuks täksitud telliskivimüür.

VIII

1

Enn Kalm tuli meelemärkusele üheksandal päeval. Nägi enda kohal valgeks lubjatud lage ega mõistnud, kus ta viibib. Püüdis istukile tõusta, aga ei suutnud. Ei jaksanud isegi pead pöörata.

Hingata oli raske. Miski justkui rõhus rinnale.

Õde kummardus ta üle.

Kalmule näis, et see on Mati Reinop. Mis ta minust tahab, mõtles ta ja tundis äkki hirmu. Kõrvus hakkasid tärisema kuulipildujavalangud. Silme ees sähvatas hele valgus. Rinnus oli tohutult valus. Tahtis kisendada, et Mati ära läheks, kuid suust kostis üksnes ebamäärane korin.

Nüüd kummardusid ta kohale kaks kogu.

Hirmutunne tugevnes.

Kus on püss?

489 753.

Miks vaikis Täägeri kuulipilduja?

Kes need võõrad kogud on?

Sakslased?

Enn Kalmu parem käsi kobas tekki. Ta peab leidma oma püssi. Kõrvus kostis uuesti kuulipildujavalanguid. Hakkas pisut kergem. Tääger tulistab. Rood alles võitleb.

Aga kes need tema kohale kummarduvad?

Mis nad tahavad?

Need on võhivõõrad inimesed, ta pole neist kumbagi näinud.

Ei, ei, see pole Kirsti.

Kalm vahtis ahne pilguga haiglaõele otsa, kelle nägu võttis tema silmis ikka rohkem ja rohkem Kirstile omaseid jooni.

«Urvake...» sosistas ta.

Arst ja õde nägid ta päranaetud segaseid silmi, näoilmet, mis järjest vaheldus, märkasid huulte liikumist, aga tema suust tulevast kähinast ei saanud nad aru.

«Sonib,» ütles õde.

Arst katsus haavatu pulssi.

Kalmu käsi võpatas. Talle näis, et võõras püüab temalt relva ära kiskuda. Seda ei tohi sündida. Tääger tulistab, ka tema peab tulistama.

Jällegi sähvatas midagi silme ees.

Samas tundis ta, et ei jaksa enam hingata. Õhust oli puudus. Mispärast Mati talle käe suule surus? Tuleks ometi keegi appi... Kus on politruk, kes hommikul aitas?

Lämbumistunne oli kohutav.

Ta kaotas jällegi teadvuse.

Õösi ärkas ta uuesti. Ja otsekohe tulid kujutluspildid tagasi.

Ta lamas lumel. Ümberringi valitses vaikus. Kuskil eemal liikusid mingid tumedad kogud. Tal hakkas hirm. Hüüdis Täägerit, kuid keegi ei vastanud.

Alt orust ilmusid sakslased. Nad tulid tiheda parvena. Tahtis neid tulistada, aga ei suutnud püssi õlale tõsta. Katsus tõusta, et end kuhugi peita, kuid maa justkui hoidis teda kinni.

Sakslased sammusid temast üle. Iga kord, kui kellegi rautatud saabas tema peale astus, tuikas rinnus metsik valuhoo. Vaenlasi oli palju, hirmus palju. Nad tulid altpoolt küngaste vahelt ja neil ei näinud lõppu olevat.

Ta tundis end muutuvat vormituks tombuks. Tuhanded jalad sõtkusid ja trampisid teda edasi.

Viha ja valu röövisid mõistuse.

Siis oli ta Severnaja barakis.

Tääger keetis külmunud kartulitest suppi. Tema ise norutas naril.

Simul mängis Viiese ja Veskiga kahtkümmend ühte.

Baraki hõredate, halvasti täidetud laudseinte taga nuttis tuul.

Täägeri supp sai valmis ja nad hakkasid seda alumü-
niumlusikatega helpima. Toidul oli vastik, imal maitse.
Iga suutäis, mille ta alla neelas, põletas rinnus. Kuid ta
sõi edasi. Lusikatäite allaneelamine muutus järjest valu-
samaks, aga ta ei saanud teisiti, vaid pidi sööma. Supp
katelokis ei vähenenud. Hirm, õudne hirm haaras teda
jällegi.

Neetud katelok. Neetud valu.

Kellegi suur käsi haaras kateloki ja sundis teda
jooma.

Kurgus, sisemuses kõrvetas pööraselt.

Ta püüdis kätt eemale tõugata, hakkas enda ümber
rusikatega pekslema, viskles valust ja õudusest mee-
tuna siia-sinna.

Ootamatult ütles kellegi osavõtlik hääl:

«Umirajet.»

Mis tähendab umirajet?

Smert on surm, aga mis on eesti keeles umirajet?

Miks rinnus küll nõnda kohutavalt põletab?

Juua, mispäraast ei anta talle juua?

Umirajet...

Kus on Tääger? Ta peaks ometigi tulistama. Seal lu-
mel roomavad ju fritsud...

Nägemused tulid ja läksid. Oli silmapilke, kus Kalm
sai ähmaselt aru, et ta lamab haigemajas. Talle
anti midagi juua, teda süstiti, teda kanti kuhugi,
teda seoti. Teda kõnetas keegi valges kitlis väikese-
kasvuline vanamees. Vist arst, mõtles Kalm, kuid
ta ei saanud aru, mida temalt taheti. Ent neid
hetki, kus ta tajus, mis ta ümber tõepoolest sünnib, oli
vähe.

Hea, et Kirsti on siin. Ta palus Kirstit tõlkida vene-
keelset sõna umirajet, aga Kirsti ainult naeratas ja ra-
putas pead. Kas ta siis ei oska vene keelt? Ei või olla.
Kalm oli ju oma kõrvaga kuulnud, kui Kirsti rääkis
vene keeles sanitaarpataljoni arstiga, keda Simul piiras.
Vahel näis talle imelikuna, et Kirsti siin oli. Kuidas ta
haiglasse sattus? Ent ometigi nägi ta Kirstit tihti. Kirsti
katsus ta otsaesist, niisutas ta huuli, hoidis sageli tema
kätt oma peos. Kalm ütles, et ta on väga rõõmus, et
Kirsti teda unustanud pole, ja Kirsti naeratas selle
peale.

Ta küsis, mispärast teda, Kalmu, haiglas hoitakse. Kirsti raputas ainult pead.

Kolmandal nädalal saabus tund, mil ta nägi kõike arusaavate, inimlike silmadega.

Oli keskpäev. Aknast langes voodijalutsile ere valgusvihk.

Esimesel silmapilgul mõtles Kalm, et ta on kodus ja lamab vanemate raudvoodis. Ka see oli kreemikas ja kumerate nurkadega. Aga nende tuba oli kitsam, lagi madalam ja seinad tapetseeritud. Pealegi elasid nad puumajas, see siin oli aga kivihoone.

«Kus ma olen?»

Kõrvvalt kostis oigamist.

Kalmu pilk tabas nüüd vastasseinas asuvat voodit, milles keegi magas.

Haigla, ütles mõistus.

«Jah, haiglapalat. Ma olen ju haavatud. Aga kuhu?»

Ta proovis end liigutada. Jäsemed olid nagu tina täis valatud. Pead suutis ta keerata. Parema käsi ei kuulnud sõna, vasaku nihutas kuidagi rinnale. Ta tundis sõrmede all sidemeid. Rinnus kõrvetas.

«Kuhu ma haavatud olen?»

Ta ei osanud endale täpselt vastata. Kogu ülakeha, samuti parema käsi olid sidemeis.

Pingutus väsitas. Ta vaatas kõrvalvoodis magava mehe harjasjuukselist kukalt ja otsustas:

«Punaväelane nagu minagi.»

Samas ehmus.

«Järsku on sakslane?»

Ei, rahustas ta ennast. Vanglahaiгла oleks arvata-vasti teistsugune. Akendel puuduvad trellid. Ja mis teeks sakslane vanglahaiglas? See on Punaarmee hospital. Aga miks pidid sakslased ta vanglalaatsaretti panna?

«Mispärast ma üldse sakslastest ja vangilangemisest mõtlen?»

Korruga oleks nagu keegi siinsamas kähistanud:

«Reetur!»

Kalm võpatas. Tal oli raske hingata. Meenusid pilkane öö, saladuslikud pimedusse uppuvad künkad ja Reinopi ootamatu ilmumine.

Mispärast Mati teda reeturiks nimetas?

Kalmu ahastav pilk libises palatis ringi. Neli voodit, üks neist tühi. Hallid sõduritekid. Rohelised paneelid, lubjatud seinad ja laed. Mispärast kõik magavad? Räägiksid nad ometi, see aitaks mõistatada, kus ta viibib.

Reetur . . .

Ei, ei, ei! Ta ei ole reetur!

Kes teda tulistas? Kas Mati? Kus Mati praegu on?

Kalmu hingamine muutus üha raskemaks. Rinnus, parema õla all surus ja pitsitas valusalt. Tekkis lämbumistunne. Ta püüdis end istukile ajada, aga ei jõudnud. Huulte vahelt kostis tume korin. Hääl ta oma suust tundus võõrana, ebainimlikuna, võikana.

Tekk libises allapoole. Ta nägi oma kätt. See oli kollane kooljakäsi. Luu ja nahk, mille alt sinetasid vere-sooned.

Ühe-kahe päevaga poleks ta käsi niisuguseks muutunud.

«Kui kaua ma juba haiglas olen?»

Keegi sosistas talle nagu kõrva:

«Sa sured.»

Hakkas õudne.

Valu paremas küljes tugevnes. Ihu hõõgus tules.

Uks avanes. Palatisse astus noor valges kitlis naine. Kalm jälgis ahnelt tema ilmumist. Õde tuli otse tema voodi juurde ja naeratas.

Kalm ei suutnud vastu naeratada. Ta oli äkki valvsaks muutunud.

«Slava bogu,» kuulis ta õde ütlevat. Järgnevaid sõnu ta ei mõistnud. Tahtis midagi küsida, aga keel oli nagu paks. Ta vaatas õele ahastava pilguga otsa.

Õde naeratas uuesti ja ütles, et kõik lõpeb veel hästi ja kõige raskem peaks möödama olema. Kalm ei saanud pooltest sõnadest aru. Kuid õe ilme ja hääletoon rahustasid teda. Pinge sisemuses andis järele.

Õde käis ka teiste voodite juures.

Kalm kuulis jällegi venekeelset kõnelust.

Niisiis polnud ta vangi langenud.

Kui õde hiljem arstiga tagasi tuli, oli Kalm magama jäänud. Õe terased silmad märkasid haavatu põsel pisara jälge,

Teist kuud lamas Kalm voodi külge naelutatuna. Haav paranes visalt. Palavik püsis. Nüüd teadis ta, et kuul oli läbinud parempoolse kopsutiiva. Ta mõtles sageli enda haavataasamisele. Mida rohkem ta selle üle juurdles, seda kindlamaks kujunes veendumus, et teda polnud tabanud vaenlase kuul. Mitte keegi teine, vaid just Mati Reinop oli teda surma saatnud. Mati Reinop — lapsepõlvekaaslane, sõber. Eesti mees.

Rasketel öödel, kannatades piinavalt pureva valu käes, ahmides uppujana õhku, vihkas ta Matit, keda Täägeri ja Viiese kõrval oli pidanud oma lähedaseks inimeseks. Kuid oli silmapilke, mil ta püüdis Reinopit mõista ja viimase käitumisele justkui õigustust leida.

Kalm oleks võinud nende kõnelust sõna-sõnalt meenutada. Õigemini seda, millest Mati rääkis, sest tema ise oli ju vaikinud. Kalm ei osanud endale siiani seletada, mispärast kõik nõndaviisi toimus. Mällu oli aga teravalt sööbinud see, et enne, kui Mati relva tõstis, oli ta kahe käega püssist kinni haaranud. Nähtavasti märkas Mati seda, kuigi oli pime, ja tõlgitses omamoodi. Oletas, et teda püütakse takistada. Sellepärast tulistaski. Kalm mõistis aga ülihästi, et temast poleks Mati plaanide nurjaajajat saanud. Sest ta isegi ei teadnud, mida teha. Ta oli endalt korduvalt küsinud, mispärast ta vindi pihku võttis. Otsis ta relvast tuge ja kindlust ahvatleva sosina vastu? Tema nahas heitlesid tollal nagu kaks eri inimest. Kumb mina peale jääb, seda ei oleks ta siis isegi ette teadnud öelda. Kas see, kes tahtis koos Matiga minna, või teine, kes rippus Täägeri ja seltsimeeste küljes, kes oli hakanud tundma midagi poolehoiu-taolist politruki vastu.

Kalm mõistis nüüd, et Mati Reinopi masti inimene pidi püüdma üle minna. Kui sa ei taha, ei suuda ega või iseennast vägistamata koos teiste nõukogude rahvastega sõdida nende tõdede eest, mida kaitsevad kommunistid, siis ära sõdi. Siis talita nii, nagu süda sunnib. Ka Kalm oli tahtnud käia oma südame hääle järgi, kuid tol udusel ööl seal küngaste vahel polnud ta hinges täit selgust.

Aga nüüd? Kas oli ta oma kõhklustest üle saanud?

Üht teadis Kalm selgesti. Parem siin palakate vahel hinge vaakuda kui tervete luude-liikmetega kuskil vangilaagris virelda. Ülejooksikut temast ei tule. Sakslaste poole saab üle minna ikkagi ainult see, kes on oma sisesemas nende õiguses ja tões veendunud, temale oli aga fašism vastuvõtmatu. Mitte iialgi ei suudaks ta oma kätt tõsta seltsimeeste vastu. Inimest tappa on kohutav, mõistmatu, ebaloomulik. Suunata aga relv inimese vastu, keda sa oled nimetanud oma sõbraks?

«Kui aga Mati sel ööl äratundmisele jõudis, et ma tema vaenlane olen?» Ka niisugune mõte kiusas vahel Kalmu. Siis on õigus Männal ja Kirstil, kelle arvates on võimalik valida ainult kahe võimaluse vahel. Fašismi või sotsialismi vahel. Eesti rahval polevat kolmandat teed. Kõik muu olevat praegu teise või kolmanda järgu tähtsusega. Kas Mänd või Kirsti olid kunagi nõndaviisi rääkinud, seda poleks Kalm vanduda võinud. Kuid ta omistas viimastele kõik need seisukohad, mida kaitsesid nõukogude korra ja kommunistide pooldajad. Mati käitumise sisemine loogika tõendas, et Männal ja Kirstil on õigus. Miski aga tõrkus veel nüüdki seda tunnistamast.

Veelgi ühes asjas oli Kalm veendunud. Kuigi nii Mänd kui ka Reinop eeldavad ainult kaht võimalust, on nende käitumine, nende võitlusvõtted täiesti erinevad. Mänd poleks talle kuuli kerre kihutanud. Ja kui ongi nii, et on olemas ainult kaks tõde, siis on Männa tõde suurem. Sest ta on oma tõe eest võitluses tuhat korda inimlikum.

Mida nädal edasi, seda suuremat igatsust tundis Kalm oma seltsimeeste järele. Mis on saanud Täägerist, Viie-
sest, Veskest, Tislerist ja teistest? Mida nende pataljon praegu teeb? On's poisid frondil? Ta püüdis Informbüroo teadetesse süveneda, kuid eesti korpusest ei leidnud ta siit sõnagi. Kõige rohkem kirjutati võitlustest lõunas, kus, nagu ta aru sai, hargnes Punaarmee edukas pealetung. Palatikaaslaste — ta oli üle toodud suurde, haavatuid täiskiilutud palatisse — kõnelustes vilksatas sageli Stalingradi linna nimi. Kalm ei saanud paljustki aru, aga seda taipas ta siiski, et Stalingradi

all olid sakslased rängalt lüüa saanud. Ta mäletas, et Punaarmee vastupealetung seal oli alanud juba enne, kui nad Velikije Luki alla jõudsid. Vist novembris. Rännakute ajal. Edasistest sündmustest polnud tal enam ülevaadet. Siis sattus ta kätte paar nädalat vana, veebruari alguse «Pravda» number ja sealt uuris ta viimaks välja selle, mis oli juhtunud. Selgus, et Stalingradi all piirati sisse kolmsada kolmkümmend tuhat fritsu. Üheksakümmend üks tuhat võeti vangi, ülejäänud aga said kas lahinguis surma või kärvasid külma ja nälja kätte. Ta luges mitu korda üle hävitatud korpuste, diviiside, üksikrügementide ja pataljonide numbrid, vangilangenud kindralite nimed ning arvud, mis kõnelesid trofeedeks saadud lennukeist, tankidest, suurtükkidest ja teistest tapariistadest ning sõjavarustusest.

Stalingradi lahingu kokkuvõtted andsid talle palju peamurdmist. Ta vaidles tundide kaupa iseendaga.

Esimene mina: «Ülespuhutud arvud.»

Teine mina: «Suur võit. Saksa väed taganevad.»

Esimene mina: «Mida rääkisid enne sõda ajalehed? Nõukogude Liit pidi olema kõige eesrindlikum ja kultuursem maa. Mida sa nägid? Sitsis ja vattriies kolhoosnikud. Vili põldudel koristamata.»

Teine mina: «Tšeljapinskis oli vägev traktoritehas, mis tegi tanke. Mispärast sa selle unustasid? Praegu sööd sa iga päev inimese moodi.»

Esimene mina, jälle pilkliku muigega: «Vaenlane pidi purustatama tema omal maal.»

Teine mina: «Sakslased taganevad praegu. Ära võta kõike täht-tähelt.»

Esimene mina: «Talvine edu. Suvel taganeb Punaarmee jällegi.»

Teine mina: «See pole sinu mõte. Miks sa kordad pagoina Goebbelsit?»

Esimene mina: «Kas see, mida sina kõneled, on siis sinu tarkus? Korrutad punaste propagandat.»

Teine mina jonnakalt: «Fritsud saavad kolki. Kaks-kümmend neli kindralit võeti vangi.»

Esimene mina: «Paber kannatab kõike.»

Teine mina: «Feldmarssal Pauluse nime ei saanud Informbüroo ometi välja mõelda.»

Esimene mina: «Usu ainult oma silmi. Kord sa olid kergeusklik ja virelesid pool aastat tööpatis.»

Teine mina: «Sõja alguse organiseerimatus.»

Esimene mina: «Männa jutt.»

Teine mina: «Mänd kaevas mind mulla alt välja.»

Esimene mina: «Sa jääd sandiks. Oma lolluse pärast. Loll saab ka kirikus peksta.»

Teine mina: «Kas ma oleksin pidanud Mati kombel talitama? Seltsimehed reetma?»

Esimene mina vaikib.

Teine mina: «Ma olen tõepoolest vähe näinud. Kust tulevad Punaarmee tankid ja lennukid? Paljaste kätega poleks Stalingradi all sakslasi purustatud. Kas ei ole siin haiglas moodne operatsioonisaal? Või usud sa endiselt seda, mida «Päevaleht» Soome sõja ajal kirjutas? Et haavatuid amputeeritakse saega. Ära kannan silma-klappe.»

Esimene mina: «Viimaks pead sa venelasi oma sõpradeks.»

Teine mina: «Jah pean! Me võitlesime koos. Nad ravivad mu terveks. Eestlane tahtis mind tappa.»

Esimene mina: «Sa jääd sandiks. Parem, kui sa kõn-geksid.»

Teine mina: «Mind toodi lennukil Moskva. Seal tehti operatsioon. Ma saan terveks. Võib-olla olen juba sel aastal Eestis.»

Esimene mina: «Mis sul Eestist! Sa jääd sandiks, ütlen ma sulle veel kord.»

Teine mina: «Mitte venelaste süü, vaid eestlase käe läbi.»

Vaikus.

Esimene mina algab uuesti: «Informbüroo teated on suur liialdus.»

Teine mina: «Sakslased plagavad.»

Nõnda möödusid tunnid.

Kalmu suhtumine sõjasse oli väga vastuoluline. Esi-nes päevi, kus ta tundis otse kustumatut janu rinde-uudiste järele. Neil puhkudel aimas ta ebamääraselt, et sõja käigus on toimunud midagi suurt ja tähtsat. Kui niisugusel ajal keegi temalt küsis, missugusel rindel ta võitles, siis vastas ta mitte ilma uhkusega: Velikije Luki all. Samas langes ta apaatiasse ja jäi Informbüroo tea-

dete vastu ükskõikseks. Neil silmapilkudel näis ta endale saatuse rumala ohvrina. Ta oli tüdinud valuhoo-
gudest, palavikutõusudest, õhupuudusest, nõrkusest. Haavatasamine näis talle idiootliku arusaamatusena, tema kannatused mõttetuina.

Märtsi keskel suutis Kalm end esimest korda püsti ajada. Mõne päeva pärast usaldas ta juba koridori minna. Seal ütles jõud üles. Najatus hingeldades vastu aknalauda ja puhkas. Jalad värisesid pingutusest. Süda peksles.

Niisuguses abitus seisukorras kohtas ta Tislerit. Kalm ise oleks Tisleri mööda lasknud, sest ta vaatas koridoris liikujaid mitte midagi nägevate silmadega. Kuid Tisler jäi seisma, tunnistas teda pisut aega kõrvalt ja sirutas käe:

«Tere, Enn.»

«Tervist.»

«Ma ei teadnudki, et siin on teisi eestlasi.»

«Meid on kõik haigemajad täis.»

«Ausõna, oleksin aimanud, oleksin üles otsinud.»

Tisler talutas Kalmu palatisse.

«Näed, kuidas minuga lood on,» ütles Kalm oma jõuetuse pärast tigestudes. «Kabelimats oleks parem olnud.»

«Sul ei vea tõepoolest,» nõustus Tisler.

«Kellel meist on vedanud?» küsis Kalm vastu.

«Minul. Miinikild oleks äärepealt naisterõõmu ära rebinud. Karvake kõrvale ja... Vee võttis silma. Kogu allkeha oli seotud, kust ma aru sain. Häbenesin küsida. Arst, hea hing, mõistis ise ja ütles, et ma võin veel kas või kümme last saada, aga ma ei uskunud. Kõige hirmsam oli see, et sidemed võeti ära, silmaga vaadates ja käega katsudes kõik nagu ennegi, kuid... Õudne asi, vennas. Täna hommikul aga tundsin, et olen tõepoolest isaseks jäänud. Kurat võtaks, ma olen rohkem kui rõõmus.»

«Siis on sul... tõepoolest... õnne olnud,» pomises Kalm.

«On. Ausõna, hirmus oli. Ei julgenud naisele kirjutada, kuhu haavata sain. Sellest, et poolest kannikast ilma jäin, kirjutasin, aga muust mitte. Mida naine kohiku kega peale hakkaks! Nüüd panen kõik paberile. Ehk

saan kuu puhkust. Eile oli maailm minu jaoks sama must kui sul praegu. Täna pole viga. Elada võib, Enn. Koksa kas või pähkleid puruks.»

«Teistest tead midagi?» küsis Kalm.

«Tean. Diviis on reservis. Viies kirjutas, et teevad jälle utsinat. Teised peale Viiese said kõik pihta.»

«Tääger? Mis on temaga?»

«Pääses kergelt. Ölahav, jäi rivisse. Köva sell. Peale Täägeri ja Viiese on meie jaoks kõik uued mehed. Ega teisteski jagudes parem ole. Juba siis, kui mind ristiti, oli pataljoni poole peale kokku kuivanud. Kapten Sauer langes. Mänd sai raskelt haavata. Veskil ei näkanud. Makku. Kui me Täägeriga ta sanitaridele üle andsime, oli eluvaim alles sees. Peaks ta vastu pidama. Nagu sina. Sina pidasid vastu.»

«Meie rood on läbi.»

«Ma ei ütleks nii. Sina ja mina oleme varsti jaoks tagasi. Küllap Agurgi. Ja Vassili. Usu, Veskigi tuleb.»

«Võib olla, et sina, Agur ja Vassili. Aga et mina...»

Järgmisel päeval tuli Tisler uuesti Kalmu juurde.

«Kirjutasin naisele. Ja poistele, et nad teaksid, kuidas sinu käbarad käivad.»

Kolmandal päeval ütles, et teda lastakse vist kuuks ajaks puhkusele.

«Ka sina saad puhkust. Mitte kuu aega nagu mina, vaid rohkem. Vähemalt kolm kuud.»

«Mis ma puhkusega teen?»

Tisler silmitses Kalmu, selle kõhnu põski, tumedaid silmakoopaid, veretuid huuli ja luiseid sõrmi ning mõtles sellele, et teisel pole tõepoolest kuhugi minna.

«Sõida meie kolhoosi. Ma räägin naisele. Ta võtab sind vastu nagu venda. Viiest ma ei usaldaks, aga sind... Ära pahanda, Viiesest ma rääkisin niisama suusoojaks. Ausõna, sõida. Ma ei ole käinud Eestis, pärast sõda teen seal tingimata tuuri ära, kuid ega meilgi ole halb. Sõida. Sõda on ja kitsas on, aga midagi ikka on ja küllap sa seal kosud.»

Tisler otsis iga päev Kalmu üles ja rääkis temaga tunde kaupa. Eelseisev kojusõit ja teadmine, et ta pol-

nud oma meheomadusi kaotanud, röömustasid teda nagu last. Ta lobises palju oma kolhoosist, naisest ja kahest lapsest, kellele tingimata vendi ja õdesid juurde tuleb, Siberist ja sellest, mis Siberis on.

Tisler tahtis, et Kalm mõistaks, milline hea maa see on. Ta kõneles Siberi avarustest, mustast rammusast mullast, karmidest, aga sisemiselt helladest inimestest. Kuid Kalm ei võtnud tuld. Siis hakkas Tisler jutustama Krimmist ja sellest, kui ilus seal on. Džurtšil on oma võlu, kuigi ta on alati Mäele vastu vaielnud. Sambrukist rääkimata. Kas Eestimaal on mägesid, mille harjad kaovad pilvedesse, kaljusid, mille järsud seinad tõusevad kümnete ja sadade meetrite kõrgusele? Kalm kõneles talle vastu pankrannikust, jutustas nii, et Tisler arvas oskavat endale ette kujutada, missugune see võiks välja näha. Tema kujutelmades sarnanes Läänemere paekallas Krimmi tumedate, lillakaspruunide merre laskuvate kaljudega. Ainult et need kaljud olid märksa madalamad. Kas aga Kalm suudab oma silme ette manada Siberi avarusi või Krimmi võrratut loodust, mis — kui ausalt tunnistada — on tema hinge jätnud sügavama jälje kui Siberi ilu, seda ei osanud Tisler arvata. Viinamarjaaedade rohetavad ruudud mäekülgedel, majad, mis näivad värviliste mängukuubikutena, mida kellegi röömus käsi on vallatult pildunud orgudesse ja mäejalamitele; rohekassinine meri, mis piirab Krimmi igast küljest — kuidas kõike seda edasi anda mehele, kes on oma silmad Soome lahe kaldale jätnud ja oma südame lukus hoiab?

Enn Kalmu hing meenutas Tislerile mäeharju, mis paistavad küll lähedastena, kuid on ometi pagana kaugel. Enne kui sa mõnele jõuad, pead laskuma sügavatesse orgudesse ja ületama kõrgeid seljandikke, mööduma püstloodis tõusvaist kaljudest ja läbima põhjatuud kuristikke. Veskiga oli tal palju kergem juttu ajada kui Kalmuga. Räägid Jüriga Siberi põldudest, rammusast maast, mida pole tarvis väetada, ja tunned, et teine tabab su mõtteid. Istud omasuguse inimese kõrval, kes ei kujuta elu ette ilma maata, kellele maa on kõik. Ja seda maad juba Veski-taolised põllumehed rabaaugu sasside kätte ei jäta. Peaks tal ainult eluvaim sisse jääma.

Pärast Tisleri ärasõitu sai Kalm kaks kirja. Ühe Täägerilt ja teise mõni aeg hiljem Tislerilt endalt. Tääger kirjutas, et mehed ootavad teda tagasi, ja Tisler kordas oma ettepanekut tulla terviseparanduse puhkusele «Estonia» kolhoosi.

Kalm otsustas esimesel võimalusel väeossa tagasi sõita. Ta peaks sinna jõudma hiljemalt augustis.

Miks Tisleri ettepanek teda ei ahvatlenud, seda ei mõistnud Kalm isegi.

IX

1

Enn Kalm jõudis diviisi tagasi mitte augustis, vaid alles detsembris.

Haiglast kirjutati ta küll välja augusti lõpul, kuid samas määrati talle kolm kuud terviseparanduse puhkust. Kui Tisler poleks teda Siberisse kutsunud, siis ei oleks Kalm teadnud, mida ette võtta. Palatikaaslaste laitsid küll Tisleri ettepaneku maha ja andsid talle nõu lasta end kuhugi lõunasse saata, kus elul olla veel pisutki õiget maiku man. Muidugi — sõjaeelset olukorda ei leia enam kusagil, raskusi ja toidukitsikust igal pool, kuid lõunas on asjad paremad. Pealegi ärgu Enn Petrovitš muretsegu, sõjakomissariaat lähetab sinna, kuhu ta ise tahab. Torkab sõidudokumendid tasku, kirjutab toiduained välja, tema ainult istugu rongile. Küllap ta toime tuleb. Rindemees. Sirge poiss pealegi, naised kastavad näpuga ära. Keele pärast ärgu kartku. Ta purssivat juba praegugi vene keelt nii, et igaüks aru saab. Ärgu ainult häbenegu, vaid rääkigu julgelt.

Kalm otsustas siiski Omski oblasti kasuks. Kõige parema meelega oleks ta sõitnud väeossa, kuid arstid ei arvestanud tema soovidega.

Tisleri ema ja naine olid teda koduselt vastu võtnud ja tema nagu hea tuttava või sugulase eest hoolitsenud. Esimesed kaks nädalat ei teinud ta seal midagi, puhkas. Ülejäänud aja töötas nagu teisedki, enamiku päevi peksis lume alla jäänud vilja. Siberis mõtles ta väga palju kodust, vanematest, sellest, kuidas nad võiksid praegu

Tallinnas elada. Kas neil on seal samuti kitsas käes nagu siinsetel inimestel? Küllap vist. Võib-olla keerlesid ta mõtted sellepärast kodu ümber, et Tisleri ema palus teda tihti jutustada maast, kust tema vanemad olid möödunud sajandi kuuekümnendate aastate paiku välja rännanud. Kalm ei teadnud suurt rääkida Alatskivist, kus olid elanud Tislerite vanavanemad. Ta kõneles neile Tallinnast ja Tartust, merest ja Emajõeest, Munamäest ja pankrannikust, kohtadest, kus ta oli viibinud. Kõneles oma vanemaist, säärvandiga toast, kus nad elasid, ja uuest korterist, kuhu nad olid kavatsenud kolida.

Kõige rohkem mõtles ta aga Kirstist.

Esimene mina: «Võib-olla nutad sa Kirsti pärast oma vana roodu taga?»

Teine mina: «Tohman.»

Esimene mina: «Ole aus.»

Teine mina: «Seal on Tääger. Viies. Tisler. Sõbrad.»

Esimene mina: «Kas Kirsti ongi enam diviisis?»

Teine mina: «Kuhu ta läks? Lõpuks — mis on mul temast.»

Esimene mina: «Õigus. Kes on Kirsti sinule?»

Teine mina: «Inimene, kes mulle meeldib.»

Esimene mina: «Lollkopsik. Kes oled sina talle! Täna õnne, et ta on kondiloo unustanud.»

Teine mina: «Ma tunnistan selle talle ise üles.»

Esimene mina: «Millal?»

Teine mina: «Jäta ometi. Ta ei ole mulle midagi rohkemat kui...»

Esimene mina: «Sa oled narr.»

Teine mina: «Sa valetad alati. Ma ei jäänud sandiks.»

Esimene mina: «Kirsti on kommunist.»

Teine mina: «Ta on hea.»

Esimene mina: «Politruki kallike.»

Teine mina: «Mispärast sa kiivas oled?»

Esimene mina: «Sa oled rohkem kui narr. Ära unista tühja. Mine sepa Salme juurde. Ta ootab sind.»

Teine mina: «Mispärast ma peaksin Salmet petma?»

Esimene mina: «Sa oled mees. Tema on naine. Te olete noored.»

Teine mina: «Ka Kirsti on naine. Ja noor.»

Esimene mina: «Sa oled armunud.»

Teine mina: «Kirsti sõnad tegid mind uuesti inimeseks. Missugune ma siis olin! Õudne tagasi mõelda.»

Esimene mina: «Sa oled pea kaotanud. Ära unusta, et seal on sõda, mida sa ei salli.»

Teine mina: «Ma käin oma tee lõpuni.»

Esimene mina: «Narr. Sa oled rohkem kui narr.»

Teine mina: «Sa oled argpüks.»

Esimene mina: «Elame-näeme.»

Teine mina: «Ma jään ausaks inimeseks.»

Kuni Toropetsini sõitis Kalm rongiga, sealts edasi transpordiroodu veoautol, millega diviisi leivatööstusele jahu veeti. Tal näkkas, autojuht kutsus ta enda kõrvale kabiini. Seal oli soojem sõita. Tagakastis kottide vahel oleks tuul hirmsasti nõelunud.

Enne teeasumist pakkus autojuht talle kuuma magusat teed, leiba ja lihakonservi.

«Tagasi väeossa?» alustas kostitaja juttu.

«Luki all sai oldud,» vastas Kalm tagasihoidlikult.

«Seal läks sadu mehepoegi mullatoidule,» ütles autojuht. «Mul laskis sääremarjast läbi. Kuhu sulle põrutas?»

«Kopsu,» vastas Kalm vastu tahtmist.

«Kehv lugu. Kõhtu oleks veel närusem olnud. Mul oli kerge lihahaav. Kahe kuu pärast tulid tagasi. Kus kohal sa pihta said? Mind ristiti depoo juures.»

See küsimus meeldis Kalmule veelgi vähem.

«Välisrindel. Malešeikovos.»

«Tean. Vedasin sinna mürske. Käputäis nahahoidjaid ajas sõrad püsti. Pasandasid eesti nime täis. Ma valan sulle veel teed.»

Kalm jälgis jutumaiast autojuhti segaste tunnetega. Talle näis imelikuna see, et esimene oma diviisi mees rääkis talle ülejooksmisest.

Nad sõitsid mööda suurt maanteed. Algul piirasid seda metsad, siis muutus maastik lagedamaks ja künklikumaks. Ühel niisugusel puude ja põõsasteta künkal asus tookord ka nende rood.

«Te pole ikka veel Lukist kaugemale saanud?»

«Suurtükipolgud käisid Neveli all. Tegid päris mehemoodi tööd. Onupoeg on haubitsakomandör. «Punane Täht» riputati rinda... Laskurpolgud tiirutavad ümber

Luki. Ära tüütab. Mehed kiruvad, et õppused teevad ogaraks. Meil, autoroodus, on etem. Töö nagu ikka töö. Jalaväelastel on hullem. Mis töö see õppus on? Tühi tamp. Pole rahu ööl ega päeval. Mispärast meid hellitatakse?»

Kalm ei osanud selle peale midagi öelda.

Edasi päris autojuht, missugustes haiglates Kalm viibis ja kuidas neis ka elu on. Ta ise ülistas Kalinini linna hospidali ja selle personali, eriti aga öde Valjat, kelle pärast ta endale uuesti kuuli sääرده kihutada laseks, kui aga teaks, et samasse haigemajja juhtuks.

Kalm rääkis vähe. Ta rohkem kuulas ja mõtles oma mõtteid.

Punaväelane Enn Kalm määrati tagasi kolmanda pataljoni seitsmendasse roodu. Rahulolevana, et teda kuhugi mujale ei torgatud, otsis ta oma allüksuse muldonnid üles. Need olid palju väiksemad kui Uraalis. Nii-suguseid olid nad ehitanud mitmes paigas enne Velikije Lukitki. Kõige suurematesse mahtus rühm, väiksematesse jagu. Roodukorrapidaja, Kalmule tundmatu seersant, juhatas ta komandöri juurde.

Roodukomandöri muldonnist leidis ta eest naise.

Kirsti Sarapiku.

Kalm sattus segadusse.

«Mind saadeti roodukomandöri juurde,» seletas ta kohmetunult.

«Vanemleitnant Mänd peaks pataljoni staabist iga hetk kohale jõudma,» ütles Kirsti.

Uus üllatus. Politruk on siin nüüd komandör.

Mispärast on Kirsti siin?

Oo, ta on vahepeal leitnandiks ülendatud.

Ta on sinelis, vaata, ta on sinelis.

Mispärast ta siiski siin viibib?

«Ma tulen... hiljem,» tahtis Kalm lahkuda.

«Võite siin oodata. Ka mina ootan Mända.»

«Teie ei ela siis... siin,» ütles Kalm kergendatult. Selle totra, lapsiku lause pärast oleks ta hetk hiljem maa alla vajunud.

Kirsti ilme muutus.

Ta oli nüüd väga tõsine.

«Te olete häbematu,» ütles ta ägedalt.

«Vabandage,» pomises Kalm. «Ma ei tahtnud. Jõudsin

alles täna polku. Te olite varem seltsimees Männaga sõbrad. Ma arvasin... Vabandage...»

Kirsti ei lausunud sõnakestki. Ta pöördus kõrvale ja vahtis aknapilust välja.

«Te ütlesite mulle kord.» pahvatas Kalm, «et ma olen inimene. Ma olen teile selle eest tänulik. Uskuge, ma ei tahtnud teid solvata.»

Kirsti vaatas talle otsa.

Ta silmad olid ühtaegu kurvad, vihased ja küsivad.

«Ma ei mõista teid,» ütles ta siis vaikselt.

«Mu nimi on Kalm. Mäletate punaväelast, kes Uraalist ära sõites rongist maha jäi? Mäletate?»

Kirsti ilme muutus jällegi.

Praegu oli see veelgi tõsisem. Otse jääne.

«Nüüd ma tunnen teid,» sõnas Kirsti. «Mäletan seda jutuajamist.»

Kalm naeratas avalalt. Ta tahtis midagi öelda. Vist seda, et nad kohtusid esimest korda veelgi varem. Ja vist sedagi, et Kirsti sõnad tähendasid ja tähendavad talle tohutult palju. Kuid ta ei saanud. Kirsti küsis kiiresti:

«Mispärast te tahtsite fašistide poole üle minna?»

Kalm võpatas. Miski nagu varises talle peale ja mattis enda alla.

«Kas teid tulistas Mänd?»

Kalm ei suutnud midagi öelda. Ta tundis end segi-paisatuna, hävitatuna.

«Teie kopsust opereeriti meie TT või PPŠ kuul,» jätkas naine halastamatult. «Teid laskis keegi meie oma-dest. Mispärast? See oli tol ööl ja umbes samal ajal, kui kari näruseid hingi end vangi andis.»

Kalm vaatas teda ahastava pilguga.

«Kas te arvate, et politruk mind kui... kui äraandjat tulistas?»

Nii küsides näis see samal hetkel Kalmule täiesti võimalikuna. Mänd kuulas juttu pealt ja püüdis neid takistada. Reinop pääses pakku, tema sai pihta.

«Ma ei tea midagi kindlat.»

Need Kirsti sõnad, mida Kalm ootas nagu kohtu-otsust, ütlesid talle ainult niipalju, et politruk oli teda säästnud. Männal jätkus inimlikkust teda vastuluurele mitte üles anda. Võib-olla teeb ta seda nüüd.

Kui uks Kalmu järel sulgus, tekkis Kirstis lahkuja vastu hetkeks kaastunne. Mees oli talle imelikult otsa vaadanud ja siis sõnagi lausumata välja taganenud.

Kirsti küsis endalt, kas ta oli õigesti talitanud. Jah, ta käitus nagu tarvis. Ta ei või, ta ei tohi haletseda inimest, kellest oleks ülejooksik saanud. Eks andnud toosama punaväelane nende esimesel kohtumisel selgesti mõista, et ta ei taha sõdida. Ta ütles — Kirsti polnud seda unustanud —, et ta ei tunne erilist tahet oma nina sõtta toppida. Kas nii räägib aus sõdur? Kuigi Kirsti endale kinnitas, et ta tegutses õigesti, oli Kalmu käitumises midagi, mis ei lubanud Kirstit teda lõpuni hukka mõista.

Väljast kostsid sammud.

Sisse astus vanemleitnant. Olgugi et käskjalg oli teatanud, kes teda ootab, ei sattunud Mänd Kirstit nähes Kalmust vähem segadusse.

«Sina,» ütles ta end koguda püüdes.

«Mina,» ulatas Kirsti talle käe. «Tervist.»

«Tervist.»

Vaikus. Kumbki ei osanud midagi öelda.

«Me ei ole kaua teineteist näinud,» ütles Kirsti.

«Peeaeagu aasta.»

Jälle vaikus.

«Punaväelane Kalm oli äsja siin. Mäletad teda? Ta tuli roodu tagasi.»

«Mäletan. Enne lahingut kartsin tema pärast. Pidasin teda vaenulikult meelestatud inimeseks. Eksisin. Rindel käitus mehiselt. Vahepeal arvasime, et suri.»

«Kuidas ta haavata sai?»

«Nii nagu lahingus ikka pihta saadakse. Vaenlase kuulist. Rohkem ma ei oska sulle öelda. Viibisin sel ajal Simuli rühmas. Kas sa tahad temast kirjutada?»

«Ei. Ma ei tulnud sellepärast,» vastas Kirsti imeliku häälega. Ta enesetunne oli sel silmapilgul väga halb.

Uus vaikus.

«Kas sina palusid kapten Aavat minust kirjutada?» küsis nüüd omakorda Mänd ja mõtles, et ta ei oleks pidanud seda küsima.

«Ei. Seda tegi vist toimetuse sekretär.»

Nad olid justkui võõraks jäänud ega leidnud sõnu.

«Mispärast sa tulid?» küsis Mänd.

«Tahtsin sind näha. Me olime head sõbrad. Sa ei otsinud mind üles. Mis ma pidin tegema?»

«Võta sinel maha. Istu.»

«Tänan. Sa ei ole rõõmus, et ma tulin?»

«Kui sa poleks tulnud, oleks mul kergem olnud.»

«Ma võin minna. Ma võin otsekohe minna, Rein. Ma ei võta sinelit maha. Lootsin, et me jääme ka edaspidi sõpradeks.»

«Mulle näis, et sa minu sõprust enam ei vajanud. Sa leidsid uusi sõpru.»

Mänd vaatas Kirstile näkku. Naine ei pööranud pilku kõrvale. Ta hallikassinised silmad olid niisama siirad ja usaldavad kui varemgi. Kirsti ei olnud muutunud. Ta oli endine Kirsti. Ta nägu oli endine. Ta juuksed olid endised. Kõik oli endine. Ei, midagi oli ilmes uut. Kas ei tule see vaevaltmärgatavaist kurdudest suunurgis? Ta on ja ei ole endine Kirsti.

«Mul ei ole ühtki teist nii head sõpra kui sina.»

Mänd vaikus.

«Sa said haavata sel hommikul, kui polguülem sind enda juurde kutsus? Kui sa minu käest marmelaadi vastu ei võtnud?»

Nüüd ütles Mänd kiiresti:

«Valge maja nõudis kümneid ohvreid.»

«Rünk rääkis, et sa ei viskunud maha. Mispärast sa seda ei teinud? Teised kõik viskusid, aga sina ei viskunud.»

Mänd ei lausunud sõnagi.

«Sa arvasid, et ma magasin tol ööl polkovnikuga. Kuidas sa mind vaatasid! Ükski ei ole mind nõndaviisi vaadanud kui sina. Sa süüdistasid ja põlgasid mind sel hetkel. Su silmad süüdistasid ja põlgasid. Ma ei saa siiani lahti tundest, et olen sinu haavatasaamises süüdi. On see nii? Ütle, ära varja.»

Mänd vaikus endiselt. Ta pilk oli kiindunud naisesse, kes seisis keset madalat muldonni, sinel ikka veel seljas, lambanahkne talvemüts peas. Sinel oli võõrihmaga tihedalt ümber keha tõmmatud. Sinel sobis Kirstile. Sinel sobis ja portupeega võõrihm sobis, kõik sobis.

Mütsi alt paistsid tal juuksed täpselt nii nagu varemgi. Aga kurrud suunurkades? Neid enne ei olnud.

«Saatsin sulle haiglasse ja tagavarapolku neli kirja, sa ei vastanud. Kahe kuu eest jõuadsid sa tagasi. Ma ootasin, ehk sa otsid mind üles. Ootasin, kuigi sa mu kirjadele ei vastanud. Siis sain ma lõplikult aru, mis sa minust mõtled.»

Mees ei öelnud ka nüüd midagi.

«Kas sa oled mõelnud sellele, et mul on raske? Ma olen naine ja naistel on mõnikord väga raske. Meile joostakse järele, meelitatakse, ähvardatakse, palutakse. Avaldatakse armastust, vannutakse truudust, seljataga nimetatakse... sa tead ise küll, kuidas. Mispärast ka sina, Rein, ei vaata mulle kui seltsimehele, kui võitlejale, kui... See on hirmus.»

Kirsti silmad täitusid pisaratega.

«Ma armastasin sind,» lausus Mänd.

«Ja nüüd enam ei armasta?»

«Tänaseni uskusin, et olen sellest üle saanud, kuid ma armastan sind praegugi.»

Kirsti pilk oli hirmunud. Mänd haaras ta õlgadest kinni.

«Sa oled palju muutunud,» ütles Kirsti. «Ma olen su ees süüdlane. Sa said minu pärast haavata. Kuid sa solvasid mind. Miks, Rein? Sõpra ei tohi lüüa.»

«Ma armastan sind,» kordas Mänd ja tõmbas Kirsti enda juurde.

«Sa ei vastanud mu kirjadele. Sa vist ei lugenudki neid. Mispärast sa oma sõbrale haiget tegid?»

«Ma olin pime. Kui ma tookord sind seal nägin, pöördus minus kõik pahupidi.»

«Armastus peab kõigepealt olema usaldus. Tingimusteta vastastikune usaldus. Ma ei kujuta ette armastust, kus puudub usaldus.»

Mänd vabastas õrnalt Kirsti õlad.

«Ära mine. Jää siia. Ma aitan sul sineli seljast. Istume. See on hea, et sa tulid. Sa oled endine, Kirsti. Kõik on sinus endine. Kas sa ise tead, et su suunurkadesse on joonekesed tekkinud? Varem neid ei olnud.»

«Jooned? Ma ei ole neid tähele pannud. Sõda muudab meid. Ma jään, Rein. Ma saan ise rihma lahti. Ausõna, saan. Su käed nagu ei olekski enam sõbra käed. Ma

olen su ees süüdlane. Istume nüüd. Sa oled kõhnem. Ära vaata mind nii. Vaata, nagu sa varem vaatasid. Rahune. Ma ei oodanud, et meie kohtumine selliseks kujuneb. Ma vihkan vahel mehi. Aga nüüd räägi mulle endast. Lahingust, haiglast, tagavarapolgust. Et ma mõistaksin, et olen oma sõbra tagasi saanud.»

Mänd rahunes. Ta jutustas rünnakust valgele majale ja sellest, et ta enne teadvuse kaotamist nägi endast möödajooksvaid seltsimehi. «Mul oli siis hea. Sinu sassis pea taganes kuhugi kaugele. Ma arvasin, et tema käed on su juuksed segamini ajanud... Anna andeks, ma ei räägi enam sellest. Mitte kunagi.»

Kirsti kuulas teda ahnelt.

«See kõik oli asjatu,» ütles ta mitu korda Männa jutustuse vahele.

«Ei, see ei olnud asjatu,» naeris Mänd. «Aava ütles mulle, et kui ma ei oleks jooksu jätkanud, siis poleks me ka sedakorda valget maja vallutanud.»

«Sinu pime armukadedus kihutas sind jooksuma. Tegi su kangelaseks. Ma poleks iialgi uskunud, et niisuguseid asju kommunistidega juhtub. Mu jumal, miks kõik nii läks? Aava kirjutas, et sa olid meeleheitele ja vihale aetud ebaõnnestunud rünnakutest ning ohvritest, mida roodul kanda tuli. Toimetaja tõmbas sõna «meeleheitele» maha, muu kõik jäi sisse. Ma olin uhke sinule, Rein. Alles pärastpoole, kui sa mu kirjadele ei vastanud, hakkasin arvama, et... kuidas ma küll tahtsin, et Aaval oleks õigus. Ütle, Rein, et Aaval oli õigus. Kas või natukene.»

«Ka siis, kui ma poleks sind... Ei, ma ei räägi enam sellest. Ma oleksin ikkagi jooksnud. Võib-olla ma oleksin vahepeal maha heitnud, aga pärast oleksin ikkagi jooksnud ja haavata saanud. Näed sa, Aaval oli õigus.»

«Aga Rünk ja Tääger ei saanud haavata.»

«Sa oled imelik, Kirsti. Sa ei ole milleski süüdi. Ma ise olin lollpea. Ma oleksin nagunii pihta saanud. Enamik komandöre langes rivist välja.»

Mänd haaras uuesti Kirsti õlgadest kinni, tõmbas hellelt enda vastu ja tahtis teda suudelda. Kirsti surus oma pea vastu ta rinda. Nad istusid niiviisi kaua. Kirsti kartis oma pilku tõsta. Ta kartis Reinu. Ta tundis Reinu käsi oma juustel. Mees püüdis arglikult tema pead ta-

gasi painutada. Kirsti surus end veelgi tugevamini vastu Reinu. Üle mehe õla nägi Kirsti nüüd tema kaela. Kõrva tagant algas lai sügav tumepunane haavaarm, mis poolpõiki üle kukla läks ja pluusi krae vahele kadus.

Kirsti laskis oma pea tagasi painutada ja Mänd suudles teda.

«Rein,» sosistas Kirsti, «kas sa armastad mind väga?»

«Kogu hingest. Sa oled mulle kõik.»

«Ma ei tea, mis minuga on. Ma ei tea, kas ma sind armastan. Ma usaldan sind rohkem kui kedagi teist. Rein, kallis, ma teen kõik heaks, kõik, mida suudan. Ma tahan sind armastada. Sa oled hea, mu jumal, mispärast ei või me seltsimeesteks jääda? Ei, Rein, kallis, ma tahan sind armastada.»

Kirsti jäi ööks.

Hommikul vara, enne üldist äratussignaali tõusis ta üles, tõrjus tagasi kõik mehe õrnused, riietus ja valmistus minekuks.

Enne lahkumist naeratas ta nukralt ja ütles:

«Nüüd olen ma sinu armuke.»

Oli alles pime. Mänd ei näinud ta nägu. Ta oli liiga õnnelik, et tabada varjatud tooni Kirsti hääles. Ta oli liiga õnnelik.

3

Kalm oli haavatasaanuist viimane mees, kes jakku tagasi tuli.

Esimesena saabus Tisler ja ta määrati jaoulemaks. Teisena jõudis diviisi Agur, kuid tema saadeti sõjakooli. Siis ilmus välja Solovjov, aga ka tema ei jäänud jakku — pandi kolmanda rühma vanemaks.

Veski tuli neljandana. Ta oli kõhnunud ja kannatas aeg-ajalt teravate valude käes.

Edasi arvati nende jakku Viktor Raudnask, kes oli kogu vahepealse aasta tagavarapolgus tilkunud. Just tilkunud, nõnda ta ise ütles. Raudnask käitus nii, nagu ei oleks vahepeal midagi juhtunud. Endastmõistetavusega astus õhtusel loendusel oma kohale rivis. Pataljon viibis parajasti kindlustustöödel.

«Kaevate kraave? Muide, ma oletasin, et näen teie käes labidaid. Ärge muretsege, sõbrad, niikaua kui

minusuguseid polkudesse saadetakse, pole teil rindele-
minekut karta.»

«On ka kuulipildujast kärtsutatud,» lausus Tääger.
Raudnask itsitas.

«Ütle otsekoheselt, Villem, kumba sa rohkem oled
peos hoidnud — kas pritsi või labidavart?»

«Luki all anti nii, et . . .»

« . . . et nii pea uuesti andma ei lasta.»

«See jutt on hapuks läinud,» lausus Viies.

«Ohoo,» irvitas Raudnask, «Saulusest on Paulus saa-
nud.»

Veski läks tema juurde, tõstis pluusi üles, nõõpis
püksid lahti ja näitas oma kõhtu, millel punetas mitmes
suunas hargnev tohutu haavaarm.

«Roodus on pooltel meestel niisugused märgid.
Sellepärast mõtle enne, kui ilkuma hakkad. Kelle
nahk rikutud on, see igasugust jama enam ei kan-
nata.»

Raudnask kaotas enesekindluse.

«*Tempora mutantur, et nos mutamur in illis,*» pomises
ta omaette.

«Mis sa seal nõiud?» käratas Tääger.

«Mitte midagi halba,» taganes Raudnask veelgi.

Järgmisel päeval läks Veski vanemleitnant Männa
juurde ja palus temalt soovitus tarteisse astumiseks.

«Tasakaal peab olema,» seletas ta õhtul Tislerile.
«Nüüd, kus igasuguseid selle roodu saadetakse, ei saa
ma kõrvaltvaatajaks jääda.»

Jagu täienes veelgi ühe vana mehega — Ferdinand
Looga, kes igal võimalusel oma head kirjutajakohta
voorivarustuse laos taga kurtis ja juba esimesel päeval
kõik enese vastu üles ärritas.

Ning lõpuks saabus Kalm.

Tääger rõõmustas sõbra tagasituleku üle nagu laps.
«Sa oled siis tagasi,» kordas ta alatasa ja hoolitses, et
Ennul kõigiti mugav olemine saaks.

Mitte ainult Tääger, vaid kogu rood võttis Kalmu hästi
vastu. Vanadele võitlejatele oli ta oma poiss, ja see
luges palju. Mägi, kes kandis nüüd paguneil noorem-
leitnandi tähekest ja oli nende rühma komandör, kavat-
ses teda teise jao ülemaks panna, ka Mänd paistis sel-
lega päri olevat, kuid Kalm ise keeldus.

«Sul on keskkooliharidus,» püüdis Mägi teda veenda
«Mul oli ka enne Velikije Lukit keskkooliharidus,»
vastas Kalm külmalt.

Nüüd segas end vahele Rünk:

«Ütlen sulle suu sisse, et enne Lukit ma polnud sinus
kindel.»

«Nüüd oled?»

«Olen,» kinnitas Rünk. «Võib-olla sa ise ei ole, aga
mina olen. Võta jaoülema koht vastu. Paela saad peale
nagunii.»

Kalm ei teadnud, et Mägi soovitas teda ikkagi käsk-
kirjaga kohale määrata, kuid Mänd laitis niisuguse
plaani maha. Inimese enda tahet ei tohi arvestamata
jätta. Nõndaviisi jäigi Kalm vanasse jakku. Hariliku
vintovka asemel anti talle aga optilise sihikuga snaiper-
ripüss.

Jah, rood võttis teda avasüli vastu. Poleks Kirsti sõ-
nad tema peas kõik uuesti segi paisanud, siis oleks ta
end hoopis paremini tundnud.

Vanemleitnant Männaga jäi ta esimene kohtumine
ametlikuks. Mänd ei vihjanud millegagi möödunud asja-
dele ja Kalm ei õigustanud end ühegi sõnaga. Pidagu
Mänd teda reeturiks, pidagu kelleks tahes — temasse
see ei puutu. Lõppude lõpuks — mis siin sõnad aitak-
sidki.

Ühest asjast ei saanud Kalm aru. Kui politruk tulis-
tas, miks võttis ta siis tema, inimese, kes oli valmis
olnud üle jooksmas, oma roodu tagasi? Oletame, et Mänd
säästis teda vangla või trahviroodu eest, aga mehi, keda
ei usaldata, on ennegi kas tagavarapolku või mõnesse
tööpataljoni saadetud. Nüüd olevat viimasteski kord
majja seatud. Loodab teda ümber kasvatada?

Kalm arvas, et ta hakkab Mända vihkama. Imelikul
kombel seda ei juhtunud. Tõsi, ta suhtus politrukisse,
kellest nüüd on saanud roodukomandör, eelarvamusega,
kuid eelarvamus pole veel viha.

Vahel tundis Kalm vajadust minna ja politrukiga
omavahel kõik ära rääkida. Aga mida ta oleks ära rää-
kinud, selgeks teinud? Kas seda, et ta ei tahtnud üle
minna? Et ta püssist tuge otsis? Aga kui Mänd poleks
vahele astunud? Kui Reinop oleks veelgi tungivamalt
peale käinud?

Ei, ei ja ei. Temast poleks üleminejat saanud. Kuid millega ta seda Männale tõendaks?

Vanu mehi oli jaos viis ja nelja nägi Kalm esimest korda.

Kalmule meeldis esimesest pilgust kõrvalnaril magav Feliks Urmet, kes oli küll haavata saanud, aga mitte eesliinil.

«Mul ei vedanud sendi eestki,» rääkis ta Kalmule. «Loog jälle ütleb, et vedas, mine võta kinni. Sain pihta juba Seližarovos, mäletate seda jaama, kust meie diviisi rännakud enne Lukit algasid. Ešelon jõudis just Seližarovosse, kui saksa lennukid tulid. Pommikild kündis käsivarre pikalt luuni läbi. Oleksin peaaegu pahemast käest ilma jäänud. Taheti juba küünarnukist saadik maha lõigata, kuid ma ei lasknud. Olen tislert, mis ma oleksin ühe käega teinud? Nüüd on mõlemad alles.»

Kolm ülejäänut — Harri Hanimägi, pikk poisikõrend, kes alles tänavu oli kahekümne-aastaseks saanud, Albert Pakas, ümarate põskedega teetöoline Paidest, ja Erich Särglepp, agulimajaomaniku poeg, — äratasid Kalmus esimesel pilgul vähem huvi. Need näisid talle nagu sõdurid ikka, missuguseid ta oli näinud sadu ja missuguseid ta veelgi näeb. Seltsimehelikud poisid, parajad lõõplõuad, kes käisid oma rasket sõduriteed loomuliku endastmõistetavusega. Võib-olla Särglepp erines veidi teistest. Ja peaasjalikult oma lohakuse tõttu. Kord tuli ta rivisse avatud pluusikaelusega, kord puudus tal sineli eest nõop, kord takerdus ta marssimise ajal lahtitulnud sääresidemetesse. Rivilise väljanägemise puudumise pärast näägutas rooduvanem Rünk teda alalõpmata, kuid ta näis Särgleppa pisut nagu hoidvatki.

Aasta jooksul oli roodus paljugi muutunud. Kalm ei mõistnud kohe, milles see muutus seisis, aga midagi oli teisiti. Kamuud ei tehtud. Kamuutegemine kadus juba rindel. Leivakannikad jäeti rahulikult riulikestele ja keegi ei puutunud võõra oma. Isegi Raudnaski eest ei peidetud midagi. Seda Kalm märkas, kuid see ei olnud kõige olulisem. Asja tuum peitus muus. Viriseti vähem, kaheldi vähem, usuti rohkem; paljus, mille üle varem vaieldi, oldi üksmeelsemad ja veendunud.

«Ka mina ei ole enam endine,» mõtles Kalm. «Keegi ei ole vist enam endine.»

Ei, Kalm ei saanud enam jääda ükskõikseks selle vastu, mis toimus elus, rindel, nende väeosas, temas endas.

X

1

Kätte oli jõudnud 1943. aasta viimane päev.

Tääger sundis tagant Loogu, kelle kord täna kütta oli, et see ei laseks ahju külmaks minna, vaid toa sooja hoiaks.

«Kuradi tuba,» kirus Loog. «Katus tilgub vett, seinest variseb mulda, jalge all lirtsuub pori. Kartulikoobas, aga mitte tuba.»

«Hoiä oma lõuad koomal,» õpetas teda Tääger. «Sa pole enam oveessis, vaid jaos, kus pooled mehed on rindemehed. Meil on viisakad kombes, pea seda meelles.»

«Ma olin samuti eesliinil. Depoo juures,» kaitses ennast jefreitor.

«Peeretan su eesliinil-olemisele,» jätkas Tääger. «Lahingute ajal kükitasite kümme kilomeetrit tagapool ja kaanisite langenute arvel viina. Nahahoidja.»

Kuigi Tääger oli endiselt kuulipildur ja ainult nooremseersant, arvestas jefreitor Loog temaga. Esiteks sellepärast, et oli harjunud käsutäitja olema, teiseks tundis ta Täägeri jõu ja ägeduse ees aukartust.

«Puud otsas, millega ma kütan?» õigustas ta ennast.

«Olgu olla,» kamandas Tääger. «Mis punaarmealane sa oled, kui niisugusegi tühise asjaga toime ei tule.»

Jefreitor Loog siunas mõttes kogu jagu. Ta tuli siia tagasi väliselt üleolevana. Mõtles, et kõik imetlevad tema jutte kuldsest põlvest varustusosakonnas ja tunnevad talle kaasa. Midagi taolist ei sündinud. Esimesest päevast alates sõimas Tääger tema pähe kõiki tagalategelasi. Mõju ei avaldanud ka villasest riidest

kalifeed, lai ohvitseririhm, jala järgi kitsaks tehtud säärttega kirsavoid, esimese numbri gimnastjorka ega sinel, mille taolist polnud isegi roodu ohvitseridel.

Mundri pärast tekkis tal otsekohe kokkupõrge rooduvanemaga. Rünk nõudis sineliõlgadelt vati äravõtmist ja pluusiseljalt kummi väljakiskumist. Loog proovis vanemat ignoreerida. «Kah mul vanem,» hooples ta. «Ma olen kaptenitele ja majoritele vilistanud.»

«Tagalaroti-ohvitserinoka sõnu võisid sa naeruks panna. Meie vanem on teine tubakas,» irvitas Tääger.

Hiljem kaebas Loog Raudnaskile, et kui rood oleks talle kaasa tundnud, siis oleks ta Rüngaga raksu läinud, aga kes teda toetas? Ainult parastasid.

Tõepoolest, ei jagu ega rood osanud teda hinnata. Mehed lausa nõokasid. Sellepärast kirus Loog sõdureid, veelgi rohkem aga diviisikomandöri, kelle käskkirja kohaselt kõik ülekoosseisulised kirjutajad, laohoidjad ja teised asjamehed üksustesse tagasi saadeti.

«Küll ma varsti enda kuhugi sokutan,» trööstis ta ennast, aga see oli hale lohutus. Iga minut võidakse rindele minna ja siis on kõik läbi. Kes frondil enam tagalaasutustele abijõudu juurde annab! Kui kitsas käes, lüüakse koosseisulisedki mehed eesliinile. Luki all koguti kokad, kirjutajad ja voorisõdurid kokku ning neli päeva pidi ka tema depoovaremete juures külmetama. Tookord vedas, von Sass andis varsti alla ja voorivarustuse ülem kombineeris ta tagasi. Nüüd on seal uus ülem, keegi mannetu mehike, kes kõiki käske ning korraldusi täht-tähelt täidab. Pugeja, karjerist. Tühipaljas reservohvitser. Endine oli kogunud kala. Ülaltpoolt tulnud paberid torkas algul läbi lugemata sahtlisse. Nädala või kahe pärast võttis välja ja hakkas täitma üksnes neid korraldusi, mille tähtajad vahepeal aegunud polnud. Suurepärase kombineerija, vana kool. Loll ainult, et hakkas Sarapiku sabas jõlkuma. Naiste nahka ta läkski. Polgukomandör ei sallinud võistlejat, kangutas oma kaebustega lahti. Saadeti tagavarapolku. Tembeldati joodikuks. Muidugi, kõri oli tal priima, kaanis kui kaamel, aga mispärast viga enne ei nähtud!

Saaks või roodukirjutajagi jobile, unistas Loog. Ent sellegi asja seadmisega võib tohutult aega kuluda. Rünk

näis kirjutaja Viiesega kokku hoidvat. Oleks roodukomandörgi arusaajam inimene. Jefreitor Loog tundis vaistlikult, et Mänd eelistas Täägeri-, Veski- ja Tisleri-taolisi sõdureid. Temasugune mees, kes oli kaubanduskooli lõpetanud, kes tundis raamatupidamist, kommerts-kirjavahetust, kiir- ja masinakirja, kes võis peale eesti keele vabalt — mis sellest, et teatavate väiksemate vigadega — kõnelda ka venet ja saksat, isegi inglise, ei maksnud poolharitud ohvitseri silmis palju. Loog oli valmis isegi parteisse astuma, kuid siin, laskurroodus, ei paistnud sel sammul erilist mõtet olevat. Tisler ja Veski on parteis, esimene liige, teine kandidaat, aga püssist või automaadist pole nad kaugemale saanud.

«Kütet muretse kõvasti varuks,» toetas Täägerit Veski. «Täna on vana-aasta õhtu. Soojust olgu nii, et kui tuju tuleb, siis võime kas või aluspükstes trallata.»

Loog läks siunates puid otsima.

«Me teeme sellest hampelmannist, sellest Simulist, veel inimese,» pöördus Tääger Kalmu poole. «Korralikurindemehe, kes oma koormat enam teiste kaela ei veeta. Tore, et sa nüüd tagasi oled. Võta nuga ja kaabi oma lõug puhtaks.»

Tääger ulatas Kalmule jao ainsa habemenoa, mida hoiti hoolega. Jefreitor Lool oli küll žilet ja päris head terad, ta pakkus neid verise südamega ka Täägerile, kuid viimane põlgas žiletti poisikeste värgiks.

Kalm ajaski habeme ära.

Nende jagu oli roodu kõikidest toimkondadest prii. Ainult ahi nõudis hoolitsemist. Pahuraid mõtteid mõlgutav jefreitor kandis kokku mehise virna igasuguseid roikaid ja oksid. Ei puudunud isegi paari meetri pikkune jäme palginott.

«Lõhu peeneks,» soovitas Tääger. «Pole öösi jändamist.»

Õhtusöögiks anti tavalisest pisut rasvasemat putru ja veisekonservi. Iga mees sai sada grammi viina.

«Kapten Hirss,» kõverdas Loog huuli.

«Velikije Luki vallutaja,» itsitas Raudnask.

Oleks Veski seda öelnud, siis oleks Täägergi siunanud, sest ka temal oli hirsist kõrini. Ent Looga kaasa uriseda ta ei tahtnud.

«Jäta ometi oma mokakobin,» ütles ta leebelt. «Unusta kord juba ameerika konservid, mida te tagalas järebsite. Kaerakört poleks parem olnud.»

«Hobuse riis poleks tõepoolest parem olnud,» nõustus Raudnask süütult.

Tääger vihastas.

«Isa sõi teil kodus voorimehe hobuse eest heinad ära, siin kirtsutate iga toidu peale nina. Juhan, too kala platsi!»

Sellal kui Tisler ahju pealt soojast paarikilose purika lauakesele tõstis, kohmitses Kalm seljakoti kallal. Ning lisaks havile, mille pärast Tisler mitu tundi jõe ääres oli külmetanud, sigines meeste ette lapergune sõduripudel.

«Siberi samagonn.»

Tääger heitis Loole paljutähendava pilgu.

«Näed sa, tagalarott, mis tähendab üks rindemeeste jagu.»

Nüüd otsustas ka tagala ennast näidata ja seadis havi kõrvale ameerika konservipurgi.

«Teine rinne,» imestas Veski.

«Oh sa rikutud hing,» noomis Loogu Tääger. «Selle oleksid sa pidanud meiega kristlikult jagama kohe siis, kui sind roodu tagasi kupatati. Anname sulle aga täna andeks, sest sa võitsid iseenda.»

«Kalmu kallal sa ei norinud,» kaitses ennast Loog. «Tema soendas pudelit.»

«Küll on taipamatu inimeseloom,» hurjutas Tääger heatahtlikult. «Kalm hoidis viina tänaseks õhtuks. Sina varjasid pankat, et vaikses kohas ihuüksi oma pandurit laadida.»

Veski jagas normiviina topsidesse.

«Viskame selle terviseks, et me siit ükskord juba liikuma saaksime,» tegi ta ettepaneku.

«Jooksin kas või liitri liikumahakkamise auks,» tõstis Tääger alumiiniumkruusi kõrgele. «Proosit, vennad!»

«Seda ootab meist vist küll igaüks. Ära on see kuiv drill tüüdanud. Üks mahv teise otsa,» ütles Tisler. «Löögem klaasid kokku, sõbrad!»

«Mis klaasid! Ärge tehke nalja. Plekktopsikud. «Kuld-lõvis» — seal olid alles pokaalid. Määri kristall.»

Loog vaatas mõistaandvalt ringi.

«Kui Juhan, vana rindemees, ütles klaasid, siis on need ka klaasid. Kui sa midagi mõistlikku ei oska öelda, hoia moka maas,» pahandas Tääger. «Ärme laseme endid tühjast segada.»

«Käkk kerkis pinnale,» viskas Veski.

«Võtkem nüüd issandat, vägevat kuningat, kiita,» tõstis Urmet kruusi suule.

Kalm jäi vaikselt.

«Mu isa õpetas ikka,» rääkis Tääger pärast seda, kui oli topsi tühjaks joonud ja leiba peale nuusutanud, «et kui viina on vähe ja võõraid palju, siis paku neile kiiresti kaks-kolm parajat lõuatäit ja suupistet anna peale linnunokaga. Hiljem öeldakse hea peatäie eest veel aitäh.»

«Õlleklaasitäis korruga on rumal komme,» väitis Loog jonnakalt. «Arenematus. Mul on niisugusest kruusist õudne juua. Iseasi oli õhukene, sõrmesuurune pitsklaas.»

«Ära jama, kullakallis jefreitorike,» ütles Tääger. «Mul oli kodus sinu määri kristallist karahve ja kuus klaasi, aga kui vabrikus lappisime, kes siis pitsklaasiga eputas. Pudel suule ja asi ants. Riigivanemast jätkus neljale-viiele mehele. Sina — arenematus...»

Ukse juures liikus palatka ja kolm meest astusid muldonni.

«Võtke külalised vastu!» hüüdis kõige tagumine, roodkirjutaja Viies. Ülejäänud kaks olid rühmaülem Mägi ja rooduvanem Rünk.

«Arnu, kurat! Artur, sa jumalavits! Otto, saatana-hing! Ilma täie plaskuta me teid sisse ei lase,» võttis neid vastu Täägeri kõmisev bass.

«Kui Artur oleks meid täna unustanud, siis oleksime ta tuttavate ja sõprade nimekirjast kustutanud,» ütles Tisler. «Ühest Džurtši küla mehest võis kõike uskuda. Sa oled oma sünnipaiga kombeid ära unustama hakanud.»

«Sambruk! Sinu olin ma tõepoolest unustanud. Ära pahanda,» naeris Mägi ja istus Tisleri kõrvale.

«Otto, mis pärast sa oma suud lahti ei tee?» küsis Tääger. «Kas su põues tõepoolest midagi ei vulksu?»

«Vanema eest räägin täna mina,» sõnas Viies. «Tal pole rääkimise luba, sest oma portsu võttis ta juba ära

ja rohkem tal hinge taga ei ole. Liiga kitsa arusaamisega mees oma ametiks. Ei oska enda ega oma sõprade jaoks midagi kõrvale panna. Minu natuur on sootuks sõjapärasem. Sellepärast vulksub mul plasku vöö vahel, aga temal ei vulksu. Õigust öelda on see Mäe viin, mille ta vojentorgist ostis. Võtke vastu propusk, mida Tääger nõuab.»

Muldonn, kus esimese rühma esimese jao sõdurid vana aastat ära saatsid, polnud suur. Kuid jao kümme meest ja kolm külalist mahtusid siia parajasti ära. Ainult läbikäigukoht jäi kitsaks. Kitsuses oli omajagu süüdi onni keskel asuv lauake, mille ümber istuti. Käigu uksepooles otsas kuumas ahi, kõrvalseinas mustas kämblalaiune aken.

Tisler nihutas end varsti Kalmu kõrvale.

«Sa ei valeta?» usutles ta Kalmu. «Veera oli siis tõepoolest nii, noh, nagu naised ikka, sa saad minust aru?»

«Ei valeta.»

«Tõepoolest, mul oli õnne. Vedas kohutavalt. Pool sentimeetrit, mis ma räägin, millimeeter, ja kõik oleks kus kurat. Nüüd saan kas tütre või poja. Tahaksin tütart, kaks poega meil on... Räägid tõtt?»

«Räägin. Kas Veera ise pole kirjutanud?»

«Kirjutas, Enn, kirjutas. Ma usun teda, usun sind. Tahan ainult, et seda ikka ja jälle kinnitataks. Ole meheks, Enn, hea sõna eest. Hoiä oma pea rohkem püsti. Me keegi ei tunne sõjast rõõmu. Oli mul kerge? Oli sul kerge? Nägin sind haigemajas — luu ja nahk, valu ja vaev. Kas kellelgi on kerge? Mis meid ees ootab? Ma ei tea, kas ma oma kolmandat last näen. Sa ei tea, kas sa Tallinna tagasi jõuad. Kuid aeg ei luba meid härdaks minna. Fašistidega on tarvis enne lõpparve teha. Tääger, vala mulle veel. Siberi oma.»

«Tuleval aastal jõuame ehk koju,» ütles Veski küdevasse ahju vahtides.

«Jõuame!» kinnitas Tääger. «Jõuame, nii nagu ma siin seisan.»

«Kuju tahaks küll,» lausus Särglepp.

Raudnask tähendas:

«Sõda pole veel võidetud!»

«Pole. Aga me võidame. Kas sa, pime, ei näe, mis frondil toimub!» põrutas Tääger.

«Ma ei taha sõjast mõelda,» rääkis Veski. «Sõda keeras juba mu sisikonna segamini. Ulgusin, kui mind seoti. Iga päev, kuu aega. Röökisin ja nuuksusin. Milleks mulle sõda? Minu asi on künda ja külvata. Sain maad, ehitasin maja. Kaskede alla. Kui mu kolu ei vaaritaks, et ilma fašistide minemakihutamisetä ma Rabaaugul künda ja külvata ei saa, siis oleksin juba ammugi peast ogaraks läinud.»

«Mitte ei jaga, kumba sa rohkem taga nutad — kas Rabaaugu maad või Jutat,» nokkis teda Viies.

«Rabaaugu kaksteist hektarit, Juta ja mina oleme üks.»

«Ma ütlen sulle, Jüri, Juta ei ole nii kitsarinnaline naine, kes sulle rindepattu andeks ei annaks. Tahad, ma tutvustan sulle suurepäraast eite. Trööstiks ja vaimukosutamiseks. Hingamine jääb seisma, kui teda vaadat. Minu jaoks on ta liiga tõsine. Siit neli-viis kilomeetrit. See ei ole kergemeelne seelik. Simuli, kes tema ümber keerutas, saatis kus see ja teine. Sinu sugune kindla olekuga onkel passiks talle.»

«Sa, Viies, oled alles poisike. Jookse, kui lusti on. Need aga, kellel mehearü peas, jäta rahule,» noomis teda Rünk. «Jüri, me peame tuleval aastal koju jõudma. Mina sõidan Vilmaga sulle Rabaaugule külla...»

«Õlle pruulib Juta niisuguse, et...»

«Vilma laulab meile.»

«Ma näitan teile Juta ja tütre pilti,» ütles Veski ja mehed vaatasid jälle kord Rabaaugu Sassi poja tehtud ülesvõtet. Sihvakas, tugevate sooneliste käsivartega blond naine ja heledapäine tüdrukutirts seisid kaskede all. Puudest paistsid üksnes valged tüved ja mõned allarippuvad oksad.

«Need kased on nüüd minu maa peal. Ja nende all on minu maja. Oksad langevad räästale. Ilus maja, poisid. Ma ei jõudnud lõpuni ehitada. Aga ma ehitän, ma pean ehitama. Milleks ma muidu oma soolikaid vanajumalal sorida lasin.»

«Kahju, et mul Vilmast ja pojast fotot ei ole,» kurtis Rünk. «Kadus merepõhja koos pintsaku ja muuga. Eks sa siis näed, kui sulle võõrusele sõidame.»

Viies agiteeris sellal Kalmu.

«Ma teen su raudteepataljoni musidega tuttavaks,» rääkis ta õhinal. «Sa ei kahetse. Toredad tipsid. Armusin ühte. Unistus, mitte maapealne inimene. Ma olen Mašat juba neli korda näinud, aga suudelda ei julge. Kuradi kaugel ainult.»

«Kas Kirsti Sarapik enam su unistus ei ole?» pilkas Mägi.

«On. Tema rüütliks jään ma surmani. Tantsisin teiega. Kerge nagu õhk. Ja ta käsivars... Olin nagu elava tule lõõsas. Keele võttis kangeks, sõna ei saanud suust.»

«Sarapik? Teie Kirsti on meie polguülema kallike,» sõnas põlglikult Loog.

«Lõuad!» käratas üle laua Tääger. «Ära laima naist, kellega sa ise maganud pole... Ja ka siis hoi a keel hammaste taga.»

Loog naeris pilkavalt.

Korruga tõusis Kalm püsti. Ta haaras jefreitori õlast kinni.

«Kas see naer tähendab, et sa oled... Kõnele!»

Kõik vaatasid imestunult seni vaikselt istunud Kalmu, kes Loogu raputas, ja viimase ehmunud nägu.

«Lase lahti... Te olete kõik...»

«Vasta! Mispärast sa irvitasid?»

«Kuuled, mis sult küsitakse,» kõmistas omakorda Tääger.

«Kõik räägivad... et Sarapik... on... polkovniku... armuke.»

Kalm vabastas Loo.

Viies ulatas talle oma topsti.

«Võta. Rahune. Loog on näru. Ta ei mõista, mis on ilu, puhtus. Reostab oma suuga kõik. Kas sa,» pöördus kirjutaja jefreitori poole, «ei tea, et on naisi, kes ka kümne mehe kallikesena säilitavad sisemise rikkumatus, ja pipsmoore, kes on ihult ja hingelt rikitud enne, kui nad ühegi mehe käte vahele jõuavad? Ei, sa ei taipu seda. Ja sa ei taipu seda kunagi, sest sa oled madal hing.»

Siis jõid nad läkastama ajavat samagonni, kiitsid Kalmu, Tislerit ja Siberit, kus nõnda puhast ning kangeget jooki aetakse. Veski rääkis Tisleriga Siberi maast, põldudest ja viljast ning arvas, et kolhoosid Eestimaale

ei sobi. Tisler kinnitas, et ilma kolhoosideta ta Raba-
augu Sassi kaela kangust ei murra.

Erich Särnglepp hakkas rääkima Kalmuga.

«Nalja veel saab! Tahan astuda kommunistlikuks noo-
reks, mis sa sellest arvad? Olin üheksateistkümnene,
kui mind mobiliseeriti. Isa umbusaldas uut võimu, kar-
tis, et maja natsionaliseeritakse. Seitse meetrit, mis nor-
mist puudu jäi, päästis. Mina ei osanud midagi karta.
Käisin koolis nagu varemgi. Pilkasin komnoori, noh,
nii rohkem moodupärast. Korruga sõda. Ja käsk ilmuda
sõjakomissariaati. Tädid õhkasid — mul on palju tädi-
sid —, mis nüüd küll saab. Ema kaotas pea. Isa ütles, et
minna ikka tuleb, nõukogude võim on karmi käega.
Läksin. Seljakott oli uus, lusikas, nuga ja kahvel
roostevabast terasest (need vahetasin traktoritehase
ehitusel tubakaks), padajänni pandi kaasa nii, et äga-
sin. Kampsuneid, villaseid sokke, sooje särke topiti selja-
kotti nõnda palju kui mahtus. Kerge mul polnud, ema
ja tädid olid kogu aeg toputanud ja poputanud. Nokiti,
noriti, anti paar korda vastu lõugu, kuni vihastasin ja
äigasin ühele tagasi. Sellest ajast peale jäeti rahule.
Meie tööpatis polnud kõige hullem, süüa saime ja siis
tagavarapolku. Kui teie Luki all lahinguid lõite, tegin
mina püsti ja pikali. Kange tahtmine oli rindele pää-
seda. Kirjutasin kaks raportit, alles mais lasti tulema.
Nüüd olen siin. Tääger on maru mees, Tisler on ini-
mene, Veski täitsavunts, sina... sind ma veel ei tunne.
Mis sa arvad komsomoli astumisest? Kas mind võetakse?
Majaomaniku poeg. Ja häda on ka veel selles, et Rünk
norib alatasa mu välimuse kallal. Komnoored aga...»

Kalm ei teadnud, mida öelda.

«Astu,» vastas tema eest Urmet. «Tee, nagu süda tun-
neb. Majaomaniku poeg — mis see tähendab! Püss on
sul seljas nagu mul. Ühel naril magame, ja kui rindele
läheme, roomame ühte viisi lumes või poris.»

«Ma annan sulle soovitusi,» lausus Rünk ja nõudis
korruga Viieselt:

«Laula. Mitte mõnd šlaagrit — sa tead, et ma neid
ei armasta. Laula «Ei saa mitte vaiki olla.»»

Viies laulis.

Hiljem laulsid kõik.

Mägi väljus ja tuli kiiresti tagasi.

«Õue, poisid!» hüüdis ta üle lärmitsevate häälte. «Maa-
game uue aasta tuleku maha.»

Rüsinäl tormati muldonnist välja. Nad asusid kõrgel
künkjal ja siit nägi kaugele. Öö oleks nagu õitsele löö-
nud. Eespool, seal, kus läks rindejoon, lendasid õhku
raketid ja leekkuulid. Tääger tõi kiiresti ka oma kuuli-
pilduja, et kungas, kus asub nende, frondimeeste jagu,
ei jääks tummaks siis, kui eesliin 1944-ndat aastat tervit-
tab. Selgus, et ka tema kuulipilduja ketas oli laetud
leekkuulidega. Kalm jälgis kõrguses kustuvate leek-
kuulide lendu ja rakette, mis ujutasid künkad üle rohe-
lise või violetse kumaga. See oli ta kolmas uusaasta
võõrsil. Mullu lamas ta samal tunnil meelemärkuseta
hospitalis. Kus võtab ta vastu neljakümne viiendat
aastat? Veel kord rindel? Tallinnas? Või... Kalm tõr-
jus tagasi nukra mõtte, et võib-olla on see uusaasta
viimane, mida ta silmad näevad.

Sõdurid tema kõrval karjusid hurraa.

Nende juurde tuli vanemleitnant Mänd.

«Head uut aastat, seltsimehed,» ütles ta kõigile ja
surus Täägeri, Rünga, Veski, Urmeti, Tisleri, Mäe ja
teiste kätt. «Saagu neljakümne neljas meie võiduaas-
taks.»

Kalm taganes kaugemale. Tal polnud midagi selle
vastu, et saabunud aasta tooks kaasa oodatud võidu. Ta
lihtsalt ei tahtnud roodukomandöri kätt suruda.

Mehed seisid tükk aega väljas. Mänd oli lahkunud.

«Ilus öö,» ütles Viies.

«Tõepoolest ilus öö,» nõustus Raudnask.

«Võiks pehmem olla,» arvas Loog.

Tääger müksas teda õlaga.

«Ära virise, tagala.»

«Kuhu sa vahepeal kadusid?» küsis Kalmult Tisler.

«Niisama.»

Keegi lähenes lõõtsutades. See oli leitnant Simul.

«Kas siin tulistati? Kes laskis?»

Tääger nihutas kaenla all olevat kuulipildujat pare-
masse asendisse.

Vaikus.

«Ma olen pataljoni korrapidaja, ma...»

Tääger astus talle sammu lähemale.

«Mine ära, Simul,» ütles ta kurjalt. «Mine ära!»

Pärast meestele õnnesoovimist kiirustas vanemleitnant Mänd oma muldonni tagasi. Teda ootas seal Kirsti.

«Lähme nüüd,» ütles Kirsti.

«Ma tahan sinuga kahekesi olla.»

«Sa oled liiga kärsitu.»

«Ma ootasin kaua.»

«Täna on uusaasta öö. Nägid, kuidas künkad helen-
dasid? Leekkuulid tikkisid öösse tuliseid pisteid. Ma
vaatasin uksest.»

«Sa oleksid pidanud koos minuga tulema.»

«Tühje jutte on selletagi palju.»

«Sa saad ju mu naiseks.»

«Me ei tea seda.»

«Kuidas, Kirsti? Me oleme ju mees ja naine.»

«Ma olen su armuke.»

«Mispärast ei taha sa mu naiseks saada?»

«Mulle näis, et sind armastan. Aga see pole armastus.»

«Sa hakkad mind armastama. Sa pead mind armastama hakkama. Me oleme ju sõbrad. Head sõbrad. Me usaldame teineteist. Sa ise kinnitad seda. Tule, ma tahan su silmi näha.»

Muldonnis valitses hämarus. Tattnina kippus suitsema. Kirsti silmad särasid kummaliselt. Kirsti ise oli niisamuti kummaline. Mänd ei osanud seletada, mis Kirstis muutunud oli, kuid ta ei olnud endine.

Mänd suudles Kirsti silmi.

«Mispärast on su silmad muutunud?»

«Selles oled süüdi sina. Sina ja sõda.»

Mänd ei mõistnud.

«Iga kord, kui ma sind vaatan, küsin endalt, kas ma sind armastan või ei. Ma ei ole enam mina ise. Ma ei ole ka sina. Ma tahaksin olla sina, kuid ma ei suuda seda ikka veel. Ma ei taha nii. Sellepärast on ka mu silmad imelikud. Ja sellepärast, et on sõda.»

Mänd süleles Kirstit. Ta unustas kõik muu, ka Kirsti kummalised silmad ja selle, et naine oli muutunud. Ta hõõgus, põles ja lootis, et süütab Kirstis samasuguse leegi. Kui Mänd Kirstit käte vahel hoidis, tundus talle, et ta on seda teha suutnud. Kirsti kallistas teda äge-

dalt, ta ainult ei vastanud tema suudlustele, vaid nõudis, et Rein teda üha uuesti suudleks. Kirsti armastab teda, ta ainult ei mõista seda veel ise.

Miks Kirsti oma tundeid eitab?

«Meil on aeg minna,» muutus Kirsti ootamatult tõrjuvaks. «Sa lubasid otsekohe tagasi minna. Ma uskusin sind, muidu ma poleks tulnud.»

«Miks sa minust hoidud? Ma pole sind näinud üksteist päeva. Sa ei luba mind enda juurde tulla ega tule enam minu juurde. Kui me poleks klubis kohtunud, siis... Ära rutta. Ma igatsen sind. Sa oled mulle kõik. Jää. Meid ei sega keegi.»

«Ma usaldan sind. Sõpra usaldatakse. Ära minu usaldust kurjasti tarvita.»

«Miks sa küll mu omaks said, Kirsti? Mispärast sa tulid? Sa äratasid selle, mida ma arvasin juba kustunud olevat. See oli enesepete, kuid nii oli mul kergem. Ma ei suuda sinust loobuda. Nüüd mitte mingi hinna eest enam.»

«Anna mulle andeks, Rein, kuid minus oli kõik segamini. Ma nägin sinu piinatud silmi. Ma ei tahtnud, et sa mind põlgad. Ma tahtsin oma sõpra tagasi saada. Mul oli sinust kahju. Ma soovisin heaks teha halba, mida sa minu pärast kannatasid, ja uskusin, et kui ma veel ei armasta, siis ma hakkan sind armastama. Ma aga ei saa, ei tohi ennast ega sind petta. Sa oled mu sõber. Sõpra ei peteta.»

Männal oli raske neid sõnu kuulda.

«Mina armastan sind.»

See oli kõik, mis ta oskas öelda.

«Sa ei ole parem kui teised. Kõik te räägite ühte ja sama.»

Mispärast küll Kirsti niisuguseid sõnu kõneleb?

«Ma tegin sulle praegu ülekohtu,» jätkas Kirsti. «Sina armastad mind tõesti. Ära ainult luba, et sinu armastus meie sõpruse tapaks. Palun sind.»

«Hea küll... sõber Kirsti. Hakkame minema.»

Mänd tõusis püsti ja pani endale kasuka selga. Kirsti läks ta juurde ja surus end tema vastu.

«Mõista mind. Su hääl oli õudne. Sa vaatasid mind nii nagu tol ööl. Kallista. Su käed ei solva mind. Miks on elu niisugune? Ma peaksin olema karm. Ma ei suuda

sedä olla. Ma jään. Aita mul kasukas seljast. Ainult sa pead leppima sellega, et ma sind ei armasta. Ei, ei, ei! Las ma ise. Ära ole kannatamatu. Su käed värisevad, Rein. Näed, mul on seljas samasugune sõdurisärk kui sinul.»

Õo oli selge. Ilm oli vahepeal külmemaks läinud. Muldonnist väljudes tundsid nad mõlemad seda. Kirsti väristas õlgu. Mänd tõmbas ta tihedalt enda ligi.

«Me ei jõua enam pidule,» ütles Kirsti. «Saada mind toimetusse.»

Kogu tee toimetuseni rääkis Kirsti ainult mõne sõna. Pisut enne päralejõudmist seisatas ta järsku ja ütles:

«Rein, ära nõua, et ma su armukeseks jääksin.»

Mänd vaatas talle tummalt otsa. Kirsti sõnad olid ootamatud ja julmad, kogu oma olemusega tõrkus Mänd neid mõistmast.

«Ma ei saa sinust aru.»

«Jää mu sõbraks.»

«Mulle on su sõprusest vähe.»

«Ei, Rein. Ma ei saa sulle oma armastust pakkuda. Ma ei armasta sind.»

«Mina armastan sind.»

«Ma ei taha olla su väliarmuke.»

«Ma ei anna sind kellelegi.»

«Mine nüüd tagasi. Ära suudle mind. Me oleme küllalt rumalusi teinud. Ei, ma ei lase sind enda juurde.»

«Ma tulen homme.»

«Ära tule.»

«Ülehomme?»

«Ei.»

«Millal siis?»

«Ma ei tea. Kui sa tuled kui sõber sõbra juurde, siis tule millal tahad.»

«Ma ei saa ennast kaheks rebida.»

«Me peame, Rein. Ma olen nüüd su vastu karm.»

«Kas sa ka... polkovniku vastu karm oled?»

Kirsti jäigastus.

«Sa oled... toores. Mine.»

Mänd pöördus järsult ringi ja läks.

«Hüvasti, Rein.»

Mänd sammus tagasivaatamatult edasi.

Kogu nelja kilomeetri pikkusel teel veenis ta ennast, et väldib edaspidi kohtumisi Kirstiga. Milleks end piinata? Kerjata on vastik. Ka tundeid kerjata on vastik. Riivatud enesearmastus, teadmine, et naine, keda sa alles tund aega tagasi omaks pidasid, on kaugemal kui kunagi varem, käskisid Mända mitte arvestada Kirsti palvet, et nad sõpradeks jääksid.

Tuul tõi kaugelt kõrvu kuulipildujatärinat. See oli nõrk ja tundus meelitava kudrutusena.

XI

1

Jällegi tuli kõik järsku.

Kuigi rindeleminekut pikisilmi oodati, kuigi teati, et väeosad siia Velikije Luki ümbruse küngastele igavesti ei jää, tundus liikumahakkamine ootamatusena. Kõik olid erutatud ja kõigil oli äkki kiire. Oletusi tekkis nagu seeni pärast vihma. Teati väga palju ja ei teatud midagi. Komandörid askeldasid, said kõrgemalt poolt käske ja andsid alluvaile korraldusi, vanemad korjasid kokku ning jagasid välja varustust. Jaoulemad sarjasid sõdureid, kes ühe või teise eseme ära olid kaotanud, ja sõdurid kirusid jaoulemaid, et nad inimestele kiirel ajal rahu ei anna. Üks korraldus ja käsk saabus teise järel, nõuti aruandeid, ettekandeid, nimekirju. Koostati graafikuid, kolonne, ešelone. Kooskõlastati ja muudeti ära. Kõigil oli palju ülesandeid, paistis, et keegi midagi ei tee, vaid niisama tühja sekeldab, kuid imelikul kombel kõik asjad said joonde.

Kolmanda pataljoni seitsmes rood sai liikumahakkamisest teada kapten Aava suu läbi. Roodus toimus parajasti poliitõppus. Vanemleitnant Mänd kõneles. Juba see, et pataljoni komandör ise õppusele ilmus, äratas tähelepanu. Kapten Aava asjaks polnud ju poliittundide jälgimine. Seda tegi tavaliselt tema poliitasetäitja. Rivi, taktika, relvade materjalosa, laskeasjandus — need olid tema alad. Ka käitus ta tavalisest erinevalt. Katkestas tõrjuva käeliigutusega rooduülevaate raporti ja hakkas ise kõnelema. Nüüd aimasid kõik, et juhtunud on midagi iseäralikku.

«Seltsimehed! Me saime käsu liikuma hakata.»

Rood pidas hinge kinni.

«Õppused katkestatakse. Homme hommikul algab vagunitesse pealelaadimine.»

Sissejuurdunud distsipliinitunne hoidis sõdureid veel vaevu vaos.

Äkki tõusis punaväelane Särnglepp püsti:

«Seltsimees kapten, kuhu me sõidame?»

Kõik ootasid vastust.

«Ma ei tea seda veel. Käsk on homme hommikuks jaama jõuda.»

«Eestisse!» põrutas nüüd Tääger. «Eks ole, seltsimees komandör, meid viiakse Leningradi rindele?»

Kapten Aava naeratas.

Kolmanda rühma vanem Solovjov hüüdis:

«Hurraa, poisid!»

Mänd püüdis tagajärjetult mehi vaigistada. Ka tema nägu oli naerul ja võitlejad said aru, et ta ainult kombe pärast rahu nõuab. Karjuti hurraa, kõneldi läbisegi, igaüks tundis vajadust midagi öelda.

«Uskuge mu sõnu, meid viiakse Narva alla,» kinnitas Tääger juba ei tea mitmendat korda.

«Kuhu siis mujale,» muheles Veski.

Urmet kordas üksisõnu:

«Tont võtaks, ometi kord. Tont võtaks, ometi kord.»

«Kell 13.00 on staabis komandöride nõupidamine,» ütles kapten Aava Männale ja lahkus.

Pärast pataljoniülema väljumist jäi rood äkki vaiksiks. Võitlejad kogunesid oma komandöri ümber ja vaatasid talle küsivalt otsa.

«Ma ei tea rohkem kui teie,» ütles Mänd, kes oli niisama erutatud kui tema alluvadki. «Ka mina arvan, et meie diviisid viiakse Leningradi rindele.»

«Eestisse,» raius Veski. «Eestisse.»

«See on tore, poisid, see on ütlemata tore. Nalja veel saab,» sõnas Särnglepp.

Kalm tähendas:

«Eestis on alles sakslased.»

«Me kihutame fritsud kus kurat, Enn,» ütles Tääger. Vanemseersant Solovjov karjus:

«Narva alla. Vean kihla, et meid saadetakse Narva alla!»

«Ma ei uskunud, et teid lahingusse viiakse,» pomises Raudnask.

«Sa tuled ka. Või tahad jällegi maha jääda,» naeris talle lõbusalt näkku Viies. «Kuulide all on mul kura-dima närune tunne, aga siin kükitada oleks veelgi närusem.»

Nooremleitnant Mägi läks Tisleri juurde:

«Sambruk, mu poeg, kas sa taipad midagi?»

«Midagi koidab minulegi, Džurtši. Sinna me läheme, ja mu süda peksab ärevalt, nagu oleks ees kosjasõit.»

«Narva alla, see on nagu aamen kirikus,» lobises näost särav Särglepp. «Hea uudis. Loll lugu ainult, et ma gaasitorbiku ära viskasin. Kui nüüd kontrollitakse, siis... Rünk ei mõista nalja.»

Rünk hõikas Veskile:

«Ma tulen veel sel aastal sulle külla. Vaata, et sa linnased õigel ajal likku paned.»

«Poisid, mis ma rääkisin,» seletas Tääger kõva häälega. «Vana-aasta õhtul ütlesin, et sel aastal oleme Eestis. Sinna me nüüd põrutame, ausõna.»

«Uskumatu,» ühmas Raudnask.

Loog jäi skeptiliseks:

«Igaüks sinna ei jõua.»

«Vend, ära vingu,» ütles talle Tääger. «Rõõmusta, tagala. Pea õitsvad lilled, pea õitsvad roosid!»

«Narvat sakslased kergesti käest ei anna,» arvas Kalm.

«Me kisume ta fašistide küünte vahelt ära. Kisume oma kätega,» kuraasitas Tääger ja vaatas seltsimehi naerul näoga.

«Olen Kalmuga nõus, et hitlerlased Narvat kergesti käest anda ei taha,» lausus nüüd Mänd. «Kas nad Leningradi alt hea meelega jalga lasksid? Kui vaja, läheme tööpoolest Narva alla.» Ta vaatas kella ja lisas: «Rühmakomandörid, koos minuga pataljoni staapi.»

Ohvitserid lahkusid.

Kui nad tagasi tulid, hakkaski kõigil kiire.

Sel päeval oli Kalmu jaoks veel üks üllatus varuks.

«Mine komissari juurde,» teatas talle Viies. «Staabist kõlistati. Eluga, Enn!»

Kalm kahvatas.

«Kas mina üksi?»

«Ainult sina.»

Saadetakse ära, mõtles Kalm. Nagu Raudnask enne Lukit. Ta tundis end sel hetkel väga halvasti. Kuigi ta püüdis endale jonnakalt sisendada, et on ükskõik, mis temaga tehakse, ei suutnud ta kasvavat ärevust maha suruda.

Pataljonikomandöri poliitasetäitja juures selgus, et teda oli lasknud kutsuda ajalehetöötaja leitnant Sarapik.

Kirsti.

Kalm sattus veelgi suuremasse segadusse.

«Ma tahaksin teiega rääkida.»

Kalm katsus end koguda.

«Vanemleitnant Mänd ei tulistanud teid.»

Niisuguseid sõnu ta ei oodanud.

«Mänd ei saanudki teid tulistada. Ta viibis sel ajal kolmandas rühmas.»

Kalm tõmbas sügavalt hinge.

«On see tõsi?»

«Eksisin. Andestage mulle. Vanemleitnant rääkis, et te võitlesite mehiselt.»

«Oleks see tõepoolest tõsi.»

«Te siis ise arvasite, et Mänd laskis?»

«Ei. Hakkasin seda uskuma alles pärast jutuajamist teiega.»

«Kas te siis varem ei teadnud, et teie kopsust leiti meie kuul?»

Kalm ei vastanud kohe.

«Teadsite?»

«Enne teid polnud mulle sellest keegi kõnelnud.»

«Kes võis teid tulistada?»

«Mu peas on kõik pahupidi.»

Kõrvalruumides käidi lakkamatult sisse ja välja. Ukсед paukusid. Kostis valjusid hääli. Sammud tulid ja läksid. Keegi koputas ja vaatas ukse vahelt sisse. Siis veel keegi.

«Seltsimees leitnant,» katkestas Kalm vaikuse, «tänan teid, et te mind enam reeturiks ei pea.»

«Too öö oli hirmus. Kõneldi üleminekust. Sattusin sanitaarpataljoni siis, kui teid opereeriti. Arvasin, et te olite üks neist, kes tahtis alla anda.»

«Teil oli õigus mind kahtlustada.»

«Ei, ühelgi inimesel ei ole õigust teist kahtlustada,» ütles Kirsti erutatult.

«Täna teid veel kord. Staapi tulles kartsin, et mind diviisist ära saadetakse. Õlgadelt võeti nagu ränk koorem. Ma ei tahtnud olla reetur, ma ei saa olla reetur.»

Kalm neelatas ja palus:

«Lubage, et ma ütlen teile Urvake. Üksainus kord.»

Kirsti kohkus.

«Täna teid, Urvake.»

«Ärge öelge mulle nii.»

Kalm jätkas kiirustades:

«Kas te mäletate üht juhtumit meie diviisi algupäevilt? Keegi tööpataljonist saabunud mees tuhnis jäätme-hunnikus. See mees olin mina. Teie ei lasknud teda konti hammustada. Täna teid ka selle eest... seltsimees leitnant.»

«Te võite mulle öelda Kirsti.»

«Täna teid, seltsimees Kirsti.»

Jällegi koputati. Kalm lahkus. Trepil jooksis talle otsa leitnant Simul.

«Mis te tolgendate siin!» käratas ta ja tõttas kuhugi.

«Kuradi biskviidisööja,» sõimas võõras nooremseersant Simulit tagant järele. Mispärast, sellest ei saanud Kalm aru. See ei huvitanudki teda, sest ta unustas nii Simuli kui ka sõimaja otsekohe.

2

Juba esimene rongisõidupäev kinnitas, et oletused peavad paika. Ešelon siirdus tõepoolest põhja poole.

«Mitte põhja poole, vaid itta...» seletas Tisler.

«Mitte itta, vaid kirdesse,» parandas Särglepp.

«Sul on õigus, komsomol, aga ära sega vanemate inimeste jutu vahele. Otse põhja poole läheb ka raudtee, kuid siis me peaksime läbi Novosokolniki sõitma, — see linn on alles sakslaste käes. Novosokolniki—Dno—Batetski—Puškini teed mööda me praegu veel Leningradi tossutada ei saa. Tuleb Bologoje kaudu ringteha.»

«Korralagedus,» urises Tääger. «Pole ruumi, kus mees lahedalt külitada võiks. Loog, näed nüüd, mis su

tagalarotid väärt on. Narilaudugi pole osanud muretseda.»

«Lösuta nagu tõbras vagunipõrandal,» viskas Urmet.

«Käpardid,» siunas kuulipildur edasi. «Täna õnne, Loog, et sa inimeste seltsi said.»

Loo kaitseks astus välja Veski:

«Mispärast sa talle kogu aeg nelja jalaga peale hüppad? Värdi on niisamasugune sõdur nagu sinagi.»

«Tal on tagalamehe hing.»

«Ka mina ei ütleks soojast pesast kuskil tagalaosas ära.»

«Eks ole,» ühines Veskiga kärmosti jefreitor. «Voorivarustuse jaoskonnas magasin teki all. Ohvitseripüksid sain jalga. Sõin konserve. Tõmbasin narmastubakat. Jooksmist oli, sekeldamist oli, keelt pidid oskama, kõigiga tuli hästi läbi saada. Kont aga naeris, elu veeres nagu hernes.»

«Nahk jäi ka terveks,» täiendas Tääger.

«Nahk jäi terveks,» kinnitas Loog. «Siin...»

«Jäta oma jutt. Nahk jäi terveks! Ära aja oksele. Kas sinu nahk on kallim kui Veskil, Tisleril, Kalmul või Urmetil! Kes meist lauluga lahingusse läheb. Konservipurgid seal ei oota. Aga minna tuleb, niikaua kui adolfid on pihuks ja põrmuks pekstud ja rahu jälle maa peal.»

Loog ei sõandanudki rohkem tagalameeste elu kiita. Nüüd, kus ta oli juba ligi pool aastat laskurroodus vatti saanud, näis voorivarustuse jaoskond talle lausa paradiisina. Jah, pool aastat tampi on seljataga, aga kõige hullem seisab alles ees. Endist kirjutajaametit pidades oleks temagi rindeleminekest täit rõõmu tundnud. Mis õnn nüüd ees ootab, kui kogu aeg rähkelda nina vastu lina? Idiootlik oleks praegu, kus Eestimaa käega katsuda on, pihta saada. Luki all langesid laskurroodudes rohkem kui pooled mehed rivist välja. Paljud tulid küll tagasi, aga kas on vähe neid, kes oma hinge lahinguväljale jätsid? Kuuli kopsu ei kannataks ta välja. Veel hirmsam oleks miinikild soolikatesse. Veski viskles alles eile öösi valude käes, kas ta ei märganud. Temal pole aga Veski tervist ega hobusekannatust. Ta on hapram ja peenem.

Järgmises jaamas tuli Rünk nende vagunisse.

«Vanaküla on võetud,» teatas ta lühidalt.

«Mis?» ei taibanud korraldaja Tääger.

Viies seletas:

«Vanaküla on Eesti küla, sa oinapealuu. Ma tean. Olen seal käinud. Mul jäi sinna vist pruut.»

«Unistus?» irvitas Urmet.

Tääger vihastas.

«Jätke ükskord ometigi lõmpsimine. Tähendab, üks lapp Eestimaast on fritsudest puhas. Kas nii, veltveebel?»

«Puhas. Täpselt nii.»

«Narva peaks võtma tiibhaaranguga,» ütles Raudnask ootamatu õhinaga. «Vasknarva poolt ja Jõesuust. Muidu matame sinna rohkem mehepoegi kui Luki alla.»

«Suurtükke, sinna on suurtükke tarvis,» arvas Veski.

«Vanaküla,» kordas vabastatud asula nime Kalm. «Mul polnud niisugusest külast aimugi. Nüüd jääb see nimi igavesti meelde. Vanaküla.»

Tääger muutus rahutuks ja, nii nagu tal kombeks oli, kargas püsti.

«Kurat küll, venime otse teo kombel.»

«Närvidele käib,» nõustus Veski.

«Peamine sõduri elus on ootamine,» haigutas magusasti Solovjov. «Küllap jõuame kohale õigel ajal.»

«Küllap jõuame,» kordas Loog.

Tääger ägestus:

«Issand hoidku, kus on uppunud inimese jutt! Küllap jõuame! Sina ka, Solovjov. Ma olen kolmkümmend kuud oodanud seda, mis nüüd tuleb. Sellepärast on mul rutt. Pagana päralt, mul ei ole aega. Ja kui teil aega on, siis oleks teil paras olnud tööpatis kärvata.»

Bologojes seisis rong kogu päeva. Tääger lonkis vagunite vahel loiult ringi. Vandus raudteelasi ja staape, kes neid pisitasa edasi loksutavad, nagu polekski tegu rindele suunduva ešeloniga, vaid piimarongiga.

Kõrvalteele sõitis teine sõjaväeešelon. Nende kohale peatuma jäänud vagunist kostis uljast vene laulu. Laulis üksainus mees, aga laulis hästi.

«Viies,» käsutas Tääger, «näita nüüd, mida sa võid.»

«Mitte mõnd šlaagrit,» õpetas Rünk. «Laula «Kolme tankisti».»

Viies laulis.

Vastasvagon jäi kuulama.

Siis hakkas uuesti laulma mees nende vagunist.

Tääger kadus kuhugi ja varsti tõi ta kohale akordionimängija.

«Löö pillile hääled sisse,» ergutas ta polgu orkestranti. «Viies jäi nende lauljale alla.»

Muusikarühma mees mängis. Tääger kutsus kohale veel kaks pillimeest — kitarristi ja viiuldaja.

Varsti istus Tääger vastasvagonis.

«Trio,» näitas ta uhkelt mängijatele. «Oleme eestlased. Lähme Narva alla.»

Selgus, et ka naaberešelon siirdus sinna. Need olid kaardiväelased.

Orkester meeldis vene sõjameestele. Kui mängijad puhkasid, laulis nende seersant.

«Kooliga tenor,» tunnustas Viies.

Urmet ütles:

«Toredad poisid.»

«Laulja on meil hea,» kõnelesid kaardiväelased. «Ainult väsimata kipub. Lõõritab juba hommikust saadik.»

Orkester suurenes. Varsti mängis terve koosseis. Kaardiväelased kiitsid pillimehi.

«Davaite fokstrot!»

«EstonSKUJU pesnju!»

«Ještšoo!»

Tääger, Rünk, Veski, Urmet ja Kalm istusid kaardiväelaste juures. Rünk kõneles elavalt nende vanemseersandiga. Nooruke leitnant jutustas midagi Urmetile. Veski keeras endale ette samasuguse tohutu kitsejala, nagu seda suitsetas keskealine jefreitor, kes talle juba kolmandat korda tubakat pakkus. Kalm istus vaikselt ja naeratas vahetevahel. Tääger, kelle ümber oli kogunenud kümmekond kaardiväelast, ei osanud kuigi palju vene keelt ja kordas seepärast üksisõnu:

«Narva.»

«Narva,» noogutasid vene seltsimehed. Nad mõistsid ülihästi Täägerit ja Tääger neid.

Naabrid hakkasid enne liikuma.

«Narva,» sõnas Tääger jumalagajatuks. «Nägemiseni, vennad.»

«Nägemiseni Narva all!» hüüdsid talle vastsed sõbrad.

Tääger vahtis kaardiväelaste ešelonile niikaua järele, kuni see silmist kadus.

Minnes õhtul köögivagunisse toidu järele, ütles ta Kalmule:

«Meid on nüüd kuradima palju. Miljonid.»

Kalm mõtles, et sõbral on vist õigus.

3

Ka kapten Aava meelest liikus ešelon aeglaselt. Ta oli kärsitu nagu nooremseersant Täägergi. Väliselt ta seda ainult ei näidanud. Koguni rahustas kannatamatuid.

Staabivagunis valitses samasugune meeoleu kui sõdurite hulgas. Kõik olid elevil, ootusärevuses. Ainult pataljoni adjutant leitnant Simul käis õnnetuna ringi.

«Mul on rängad peavalud,» kurtis ta igapähele. «Pöörutuse neetud tagajärg. Pidid mu piinad just nüüd jällegi algama. Nüüd, kus me varsti oma sünnimaa uksele koputame.»

Ta neelas kohutaval hulgal mitmesuguseid pille ja pulbreid, aga keeldus kategooriliselt arstide poole pöördumast.

«Mis nad aitavad? Mis nad teha saavad? Ma tunnen ennast, minu valusid ei arsti miski asi. Võib-olla ehk rahu kuskil metsade või mägede rüpes. Kuid keda lubab süda praegusel silmapilgul väeosast lahkuda! Kas on praegu aeg ravimisega jännata! Ei, need närvide kahjustusest tulenevad valuhood on kurnavad, aga niikaua, kuni jalgel püsin, täidan oma ülesandeid.»

Pataljonikomandör otsis topograafiliselt kaardilt üles iga Eestimaa asula, mille nimi esines Nõukogude Informatsioonibüroo teadetes, märkis need ära ja palus roodukomandöre kaarti sõdureile tutvustada.

Seitsmendas roodus tegi ta seda ise.

Tääger uuris tükk aega kaarti ja lausus siis:

«Eestimaa külad mis Eestimaa külad. Ütlesin juba vana-aasta õhtul, et varsti oleme kodus. Ega te seda unustanud ole, poisid?»

Nüüd avas Rünk suu:

«Eestimaa, Eestimaa. Ega Eestimaaga sõda lõppenud ole!»

«Sa tahad Berliinis ära käia?» küsis Solovjov.

«Muidugi,» vastas Rünk.

«Kõige tähtsam on mulle Eestimaa,» ütles Raudnask.

«Eestimaa vabastamist ja võitu ei saa lahutada, poisid,» arvas Tääger. «Selleks, et Eesti vabaks jääks, tuleb vist küll Berliinis ära käia.»

«Enne Berliini minekut tahaksin ma kodust läbi põigata, siis oleks süda kergem,» lausus Urmet.

«Seda on raske öelda, kes meist koju jõuab,» jäi Raudnask pessimistlikuks.

Jefreitor Loog oleks hea meelega vahele pistnud, et sõda on loterii, ja keegi ei tea ette, kes tõmbab täis, kes tühja loosi, kuid pataljoni- ja roodukomandöri juuresoleku tõttu sai ta veel sõnal sabast kinni.

«Kõik ei hukku,» tähendas Tisler.

Veski rapsas käega.

«Oma surmaaega ei tea meist muidugi keegi. Kuid aitab palvetunnist, sõbrad. Mitte mina, vaid Rabaaugu Sass peab praegu hirmu tundma.»

Nooremleitnant Mägi võttis kaardi oma kätte.

«Võib-olla tuleb sul Sassiga õige pea tegemist teha. Järsku ootab ta sind Narva jõe taga, püss peos.»

Veski puhkes naerma.

«Sass ja eesliin! Te ei tunne Sassi. Minu käsi ei väri-seks karvavõrdki, kui Sass mind püssiga Narva jõe läänekaldal varitseks. Aga ta ei varitse. Ka tema poeg ei varitse, sest nad hoiavad frondist eemale. Partisane püüda, metsi kammida, haarangutel ausa meelega töönimestele jahti pidada — seal on nad esimese numbriga mehed. Ja naised kääksutama. Vana Sass võib uuesti vallavanem olla, seda küll. Lahingust hoiaks ta kõrvale ka siis, kui tal aastaid poole võrra vähem oleks. Sassiga tuleb mul löömist pärast sõda. Siis, kui Nõukogudemaa fritsude tõuhaisust puhas ja Hitler omadega läbilõhki kaputt on ning ma Rabaaugule tagasi lähen.»

Raudnask pöördus komandöride poole:

«On's see tõsi, et saksa vägede hulgas on ka eesti üksusi?»

«On küll,» ütles vapemleitnant Mänd. «Ma ei tea, kui palju neid on. Räägitakse mingisugusest leegionist. Üks politseipataljon tegutses mullu sügisel Neveli rajoonis. Kas neid ka Narva all on, seda ma ei või vanduda.»

«Parem, kui meie vastas seisaksid sakslased,» sõnas nüüd Kalm. «Sakslased, itaallased, hispaanlased või ükskõik kes, mitte aga eestlased.»

Rünk raius:

«Fašist on fašist.»

«Meil tuleb kõigeks valmis olla,» tähendas roodukomandör. «Raske on oletada, et totaalne mobilisatsioon eestlastest mööda läheb. Hitlerlastega kokkumängiv kodanlus teeb muidugi kõik, et võimalikult palju eesti mehi saksa mundrisse toppida. Kui palju okupatsiooni-võimudel korda on läinud meie suguvendi fašistlikku väkke vabatahtlikkudena värvata või sunniviisil mobiliseerida, seda ma ei tea. Saadetakse nad meie vastu, tuleb nendega võidelda. Siis peame võitlema nende vastu, aga ka nende eest. Sest kui tulevased põlved hakkavad eesti rahva üle otsustama, peab meie korpus politseipataljonide ja teiste SS-üksuste kuri-teod oma võitlusega kogu maailma silmis heaks tegema.»

Tääger pörutas:

«Kes mind Eestisse tagasi minemast takistab, on minu vaenlane! Olgu ta siis pesuehtne adolf või eesti soost ersats.»

Vanem Rünk mõtles, et kui Narva all tõesti mõni eesti fašistlik väeosa seisab, siis on seal ka tema vend Richard. Sest kuhu ta mujale neljakümne esimese aasta varasuvel kadus kui metsa.

«Mobiliseerituid ei pruugi karta,» arvas Veski. «Pooled neist ei hakka meie vastu sõdima. Politseipataljonid ja ss-lased on teine tubakas. Nendega võib löömist tulla.»

Rünk vaatas seltsimeestele otsa.

«Ka vennale ei tohi me halastada, kui ta on end Hitlerile maha müünud.»

Kalm arutles endamisi, kui hea see on, et tal venda pole.

Raudnask näis millelegi süvenenult mõtlevat.

«Mehesõna,» ütles Tisler ägedalt. «Minul Eestimaal vanda ei ole. Ei vanda ega õde, ei isa ega ema, ei poega ega tütart. Ema poolt kauged sugulased on, neid ma ei tunne ja need ei tule arvesse. Te võite mõelda, et mul on kergem, kui aeg kätte jõuab, millest me praegu räägime. Võib olla, et kergem on, aga kerge ei oleks ka minul. Üks rahvas. Tuleb küsida, kes meie vastu võitlema hakkavad? Fašistid. Need, kellele nõukogude kord mokkamööda pole. Kes töörahva valitsust ei seedi. Ja siin pole kahtepidi arvamist. Rünk ütles mehesõna.»

Raudnask pomises:

«*Audiat et altera pars.*»

Tääger vahtis teda vihaselt.

«Mis sa seal jälle soiod?»

Kapten Aava tõusis.

«Seltsimees Raudnask, me oleme oma otsuse ammu teinud. Meil ei tarvitse enam asju uuesti kaaluda. Juba siis, kui me mobilisatsioonipunktidesse läksime, tegime oma otsuse. Ainuõige otsuse. Ajalugu on asetanud meile raske koorma. Me kanname oma koormat ausalt lõpuni. Olen veendunud, et rahvas ootab meilt seda. Sest kui ta seda ei ootaks, siis poleks eesti rahvas mitte oma vabaduse eest võitlev rahvas, vaid fašistliku Saksamaa ori, kes on oma orjasaatusega leppinud. Kui meil tuleb kokku põrgata Saksa armee üksustega, mis koosnevad eestlastest, meie suguvendadest, nagu ütles Mänd, siis otsustagu need mehed ise, kas nad hakkavad võitlema või viskavad relvad maha. Kes valib vastupanu, seda peame kohtlema nagu vaenlast. Täie otsusekindluse ja halastamatusega. Teist teed ei ole.»

«Ega me selleks kahekümne esimesel juunil Pätsi valitsust kukutamas käinud, et nüüd uuesti pead vaevata selle üle, kelle poolt olla,» lausus Tääger. «Mitte keegi ei suudaks mind uskuma panna, et eesti rahvas ja fašism on ühes mestis. Vadraku ta ladina või inglite keeli.»

Kalmule meeldisid Aava sõnad, et eesti rahvas ei saa kunagi leppida orjasaatusega. Küllap kaptenil on õigus ka selles suhtes, et rahvas neid ootab. Omaksed ootavad muidugi kõige rohkem. Teda ootavad ema ja isa.

Järsku on nad juba oma lootuse teda elavalt näha maha matnud? Ei, vanemad ootavad ja loodavad ikka veel. Aga rahvas? Rahva all ei mõisteta ainult omak-seid.

Kalmus tekkis kahtlus.

«Mis sa arvad, kas rahvas ootab meid?» küsis ta Täägerilt vaikselt.

Tääger mõtles ja vastas:

«Ootab. Kurat küll teab, mida fašistid neile on kokku pasundanud, aga valget mustaks ei suuda ka nemad muuta. Kui meie vabriku töölised mind ei peaks kahel käel vastu võtma, siis poleks enam õigust maa peal.»

«Rabaaugu Sass mind ei oota,» ütles Veski, kes oli nende juttu kuulanud. «Hallparunid ei oota. Inimesed, kes end hitlerlastele maha müünud, ei oota.»

«Rabaaugu sassid pole rahvas,» väitis Tääger.

Ešelon lähenes suuremale asulale. Vist linnale. Hakkasid paistma mingi ehituse kontuurid. Varsti võis läbi tellingute võrestiku eraldada kõrgeid vaevald silikaatkivimüüre. Kerkis tohutu betoonsammastik. Metall-sõrestikul helendasid keevitusväljud.

«Juba taastatakse,» sõnas kapten Aava.

«Volhovstroj,» ütles nooremleitnant Mägi. «Varsti jõuame Leningradi.»

«Juba taastatakse,» kordas pataljonikomandör. «Imetlusväärne. Meil on hiiglaste jõud.»

Kalm küsis endalt, missugune on praegu Tallinn. Ja missugune on ta kodulinn siis, kui sõda sealt uuesti üle käib.

Rünk sõnas Urmetile, et neil annab palju aastaid üles ehitada seda, mis sõda on purustanud.

Veskil oli kõht tühi. Ta püüdis oletada, mida antakse lõunaks. Kas suppi kuivatatud kartulitega, millega ta kunagi ei harju, või midagi muud. Teiseks toiduks saab muidugi putru. Kas kaera- või hirsiputru. Ja tükk punast kala.

Mänd leidis end Kirstile mõtlemast. Ta mõtles Kirstist väga tihti. Liiga sageli.

Tääger keeras pläru. Seda tehes kinnitas ta endale, et rabaaugu sassid pole rahvas. Rahvas, see on tema-sugused. Tööinimesed.

Loog kaalutles, kas pöörduda uuesti pataljonikomandöri poole. Võib-olla määrab kapten ta abiks staabikirjutajale, kelle vene keele oskus on vilets.

Viies mõtles, et parem, kui neil eestlastega sõdida ei tuleks. Siis tundis kahju Mašast, raudteepataljoni neiust, kes jäi Lukisse.

Solovjov vahtis ahnelt vaguniaknast välja.

Tisler arutles omaette, et kui see, millest räägiti, paika peab ja fašistid igasuguseid politseipataljone ning leegione kokku on kraapinud, siis tuleb samuti välja nagu kodusõjas: ühel pool punased, teisel pool valged.

Raudnask tundis end väga ebamääraselt. Liikumahakkamine näis talle siiani uskumatuna. Ta oli kaotanud oma tasakaalu. Ei saanud enam endast aru, kõik näis imelikuna.

Noor Särnglepp katsus mõistatada, mis näo küll vanevad ja õde teevad, kui ta koju läheb, automaat üle öla, komnoore pilet rinnataskus. Majaomaniku poeg ja komnoor! Nalja veel saab!

Harri Hanimägi ja Albert Pakas silmitsesid uudishimulikult pataljonikomandöri, keda nad harva olid kõnelemas kuulnud. Võib-olla räägib ta veel midagi. Kuid kapten Aava vaatas vaikides aknast välja.

Õhtul ütles kapten Aava oma asetäitjale, kapten Vinogradovile:

«Millegipärast ma ei oletanud, et me Narva kaudu Eestisse tungime. Kujutlesin, et see toimub lõuna poolt. Pihkva—Petseri—Võru kaudu. Velikije Luki juurest näis Lõuna-Eesti käeulatuses asuvat. Mulle näis, et meid sellepärast Velikije Luki rajoonis hoitigi.»

Kapten Vinogradov, blond mehemürakas Jaroslavlist, tunnistas avameelselt, et ta polnud selle üle mõelnud, missugust teed kaudu nad Eestisse lähevad. Seda aga, et korpus Eestimaa vabastamislahinguist osa võtab, olevat ta kindlasti arvanud.

Kapten Aava jälgis kogu õhtupooliku möödalibisevat maastikku. Ta nägi kaugemal nelja-viiekordseid maju. Raudtee läheduses haigutasid määratu suured lennukipommide lehtrid. Siis vilksatas mööda mitu purukslastud suurtükki. Eemal, tühjal väljal seisis põlenud tank. Jõuame vist Leningradi, mõtles kapten.

Leitnant Simul nihutas end pataljoni komandörile lähemale ja ütles:

«Ma oleksin tahtnud üks Leningradi kaitsjaid olla.»

Kapten Aava jättis adjutandi sõnadele vastamata.

Enne magamaheitmist hoidis leitnant Simul kahe käega peast kinni.

«Lähem hulluks,» pomises ta endale nina alla. Siiski nõnda kõvasti, et ka pataljoniülem oleks pidanud seda kuulma. Kuid ka seekord ei reageerinud kapten Aava.

4

Kalištše raudteejaamas laaditi diviis maha.

«Mispärast me kaugemale ei sõida?» päris Tääger igahelalt, kellega kokku puutus. Ta küsis seda ka leitnant Simulilt.

«Ma ei ole asjaga enam kursis,» vabandas Simul end ja oli erakordselt lahke. «Mind saadetakse vägisi Leningradi haiglasse. Piinavad närvivalud. Neetud põrutus...»

Ning lonkis, mullakarva näol surija lootusetus, jaamahoone poole. Tääger vahtis talle arusaamatult järele.

«Eluga, poisid, eluga!» hüüdis Rünk meestele, kes vagunite juures siia-sinna sagisid. Ja pöördus siis Täägeri poole:

«Uuri Männa käest. Veel parem — polguvanalt endalt. Tema teab. Me oleme niisama targad kui sina. Särglepp — jälle sul rinnad lahti nagu imetajal. Londoni suvitaja, mitte sõdur.»

«Võib-olla on raudtee eespool lõhutud,» arutles Veski. «Piirini ei peaks siit enam palju maad jääma.»

«Tahad magamishagunis Narva sõita,» naeris Urmet. «Trambi, vend, trambi. Kand ja varvas. Mis see sada kilomeetrit viluga visata.»

Kalištše jaama polnud sakslased oma jalga saanud, kuigi nad siinset ahtakest rannariba ligi kaks ja pool aastat piirasid. Pataljon peatus jaama läheduses asuva küla juures. Hakkasid tossama välikatlad.

«Enne antakse putru, siis läheb rännakuks,» teadis Solovjov.

Tääger usutles teda:

«Kuhu?»

Solovjov keeras endale pläru.

«Ikka lääne poole, vennas.»

«Annaks jumal,» pomises Tääger. Ta oli rahutu ega läbenud paigal püsida. Minna polnud aga kuhugi. Pealegi oli keelatud laiali valguda. Tääger tammus ühel kohal nagu karu puuris.

Paarikümne sammu kaugusel seisis maja.

Tääger jäi äkki Kalmu kõrvale seisma.

«Näed,» osutas ta hoone suunas.

«Ilus maja,» ütles Kalm.

«Aknad on terved. Kardinaid ees.»

Tääger hakkas maja poole sammuma. Mingi vastupandamatu jõud kiskus teda sinna. Kalm läks temaga kaasa. Veski ja Solovjov lonkisid neile järele.

«Kuhu sa kipud?» küsis Kalm.

«Niisama. Läbi kardinat paistab lillepott.»

«Kummipuu,» ütles Veski.

«Kummipuul on laiemad lehed. Palm. Või...» arvas Solovjov.

Hoone juures jäi Tääger seisma. Ta silmad otse neelasid nii rahuaegsena paistvat maja, kardinaid akende ees, lillepotti läbi kardinat. Kõike.

«Kurat ja põrgu,» vandus ta järsku.

Veski ohkas.

«Nagu minu maja. Näe, kasedki kasvavad.»

Uks avanes. Lävel seisis elatanud naine.

«Astuge sisse, sõjamehed,» kutsus ta punaväelasi.

Tääger kohmetas.

«Tulge sisse,» kordas perenaine kutset.

Veski andis nõu:

«Lähme, kui kutsutakse.»

Tääger lõi jalad lumest puhtaks ja astus trepist üles. Perenaine laskis ta endast mööda majja. Eeskojas märkas Tääger eredavöödilist põrandariiet ja taganes uuesti välja. Siin puhastas ta veel kord hoolikalt oma lubjaviilte ja alles siis söandas tuppa minna. Ka teised tegid oma jalad piinlikult puhtaks, enne kui Täägerile järgnesid. Puhastasid jalgu ja kohendasid vöörihmu, nagu ei siseneks mitte lihtsasse külamajja, vaid kõrgesse staapi, kus aina polkovnikud ning kindralid saalivad.

Perenaine jälgis neid tõsise ilmega.

Värvitud põrandad, tapetseeritud seinad, kardinad akende ees, väljaõmmeldud lina laual, lumivalgete patjade kuhi voodil — kõik see võõrastas, pani kohmetama, tekitas hinges veidra liigutuse. Väike külamaja oma puhtuse ja kodususega meenutas rahuaega, seda, mida igaüks oma hingepõhjas igatses. Kaks ja pool aastat olid nad elanud metsas, barakkides või muldonnides. Velikije Luki ümbruse vähesed säilinud hooned olid rüüstatud, lagunened, tühjad ning kõledad, kuhu tagasitulevad inimesed alles hakkasid korda ja soojust tooma. Siin oli kõik teisiti. Nii nagu enne sõda.

Perenaine palus mehi istuda.

Läbi lahtiste uste paistis köök. Riiulil asetsesid kõrvuti kahes suuruses neljakandilised glasuuritud nõud jahu, suhkru, riisi, tee ja teiste toiduainete jaoks. Arvatavasti fajansist, mõtles Kalm. Neil Tallinnas olid taolised topsid plekist. Riiulil oli veel mitmesuguseid kausikesi, potte, taldrikuid.

Anumad särasid puhtusest.

Siis jäi Kalmu pilk peatuma treitud jalgadega raamaturiiulil. Samasugune riiul oli ka ta tädil Paides.

Tääger vahtis seda kõike suurte, imestavate silmadega. Veski sosistas laudlinale osutades:

«Juta oskas niisama ilusti välja õmmelda.»

Perenaine hüüdis kõrvalruumi:

«Fomaa Nikiforovitš!»

Lävele ilmus umbes seitsmekümne-aastane vanamees.

«Näed, meie pojad ongi kodus,» ütles naine ja ta hääl väratas pisut.

Selgus, et neil oli olnud neli poega. Kõige vanem, Aleksander, langenud Soome sõjas. Kaks — Pjotr ja Viktor — jäänud kohe sõja alguses kadunuks. Neljas, Leonid, saanud surma Stalingradi rindel. Kõigest sellest rääkis perenaine ise, kes oli oma pisarad tagasi surunud. Lõpuks küsis ta:

«Mis te arvate, kas Pjotr ja Viktor võivad veel elus olla?»

«Nad on elus,» ütles Solovjov. «Niisuguseid asju on küllaltki juhtunud.»

Tääger noogutas jaatavalt.

Nad kõik tahtsid, et perenaise kaks poega oleksid ellu jäänud. Et oleks toimunud ime, mida perenaine ootas.

Kui sõdurid minema hakkasid — Rünk saatis neile jefreitor Loo järele —, tunnistas perenaine, et ta esialgu neid kartis. «Hirm tuli peale, kui ma teie keelt kuulsin. Üheksateistkümnendal aastal riisusid eestlased siin. Rüüstasid mis kole. Olid hullemad kui Judenitši omad.»

«Need olid valged, Jekaterina Nikolajevna. Mis valgetest rääkida,» seletas ta abikaasa.

«Narva poolt tulnud jutustavad, et ka praegu on niisuguseid eestlasi. Käinud Kingissepa ümbruses haaran-guid tegemas ja partisane püüdmas. Metsikud ja toored nagu sakslased. Poonud ühe vanaeide üles ja lapsi pidanud saras pakase käes. Venelasi ei sallivat silma-otsaski.»

«Jekaterina Nikolajevna,» kõnetas peremees jällegi oma naist Kalmule nii võõrana tunduva aupaklikkusega, «eestlasi on igasuguseid nagu meidki. Kulakuid, proletaarlasi, kõiki. Jumal tänatud, aastad on õpetanud asju nägema. Küllap eesti rahvas nutab politseipataljonide tegude pärast, nii nagu meie, venelased, ei tea, kuhu silmi panna, kui kõneldakse vlassovlastest. Kulak või vabrikuomanik ei salli muidugi mõista niisuguseid venelasi, kes aitavad eesti tööinimestel nõukogude korra eest võidelda.»

Kalm ei saanud kõigest täpselt aru ja palus pärast, kui nad juba mööda lumist maanteed marssisid, Solovjovi talle tõlkida.

Sammus siis kaua aega vaikselt ja ütles viimaks erutatult:

«Peremehel on õigus.»

Kalm mõtles, et Männa- ja Reinopi-taoliste inimeste vahel haigutab ületamatu kuristik. Ka tema ja Mati teed on lahku läinud. Mati arvates oli tema, Enn Kalm, muutunud niisuguseks eestlaseks, keda on vaja surma saata. Ja Reinopi-taolised eestlased ootavad neid Narva juures. Äkki on nende hulgas ka Mati ise? Ta pidi sellest kõigest Solovjovile rääkima, kuid otsustas ümber ega lausunud sõnagi.

Kolmandal päeval rännak lõppes. Pataljoni staap asus külasse, roodud kõrgesse kuusemetsa. Rühmad hakkasid muldonne ehitama.

«Näed, me kaevame jälle enestele koopaid. Mul on sellest kõrini,» kaebas Tääger Kalmule. «Miks meid Narva alla ei viidud? Ma kardan, et kõik algab otsast peale. Kaua meid vintsutatakse, Enn? Mutielust on mul ristluudes juba reuma. Kas siis lahinguisse ei mindagi? Mispärast venelased peavad meie eest sõdima ja surema?»

XII

1

Talvest sai kevad, kevadest noor suvi, kuid diviis seisis ikka veel Luuga jõe taga. Staabid külades, roodud metsades. Õppused, vahepeal kuu aega kindlustustöid ja jälle õppused.

Kolmanda pataljoni seitsmendas roodus olid toimunud mõningad muudatused.

Roodu tuli tagasi Karl Agur. Ta oli lõpetanud sõjakooli, kandis paguneil leitnanditähekesi ja määrati roodukomandöri asetäitjaks. Vanemseersant Jüri Veski tegutses esimese rühma vanemana. Jaoülemaks pandi seersant Tisler. Enn Kalm ülendati jefreitoriks.

Veel üks asi. Tisleri pere kasvas. Naine sünnitas talle tütre.

Muidu oli kõik endine.

Õhtuti hulkus Viies külas, ja kui ta hommikul rivi-lehe koostamisel tukkuma jäi, sõimas teda vanem Rünk.

«Sulle on sõda mäng.»

«Sa teed mulle ülekohtu.»

«Mänd käskis hoiatada. Viimast korda.»

«Kust tema teab?» ehmus roodukirjutaja.

«Tal ei ole öösiti und. Nägi, et su ase oli tühi. Tegi mulle ja Mäele peapesu. Vihastas tõsiselt.»

«Eks te pange Loog minu asemele. Ma ei saa teisiti.»

«Sind peaks kartsa löödama.»

«Ega seegi aitaks, Otto. Hiljem käiksin edasi. Ta on suurepärase naine. Pärast sõda sõidan tema juurde. Jään Venemaale elama. Mis sa naerad?»

«Mehe iga, aga poisikese aru. Igas külas kaotad sa pea. Mis sa mängid! Kui midagi juhtub, süüdistan ennast.»

Jutuajamin Rüingaga kurvastas Viiest. Öösi ei leitud teda aga jälle kuskilt.

Tääger oli muutunud süngeks ning pahuraks. Ta hakkas kõigile vastu ja käitus õppustel tuima puupakuna. Rühmaülem Mägi nägi temaga näguripäevi. Ainuke, keda Tääger pisut arvestas, oli vanemleitnant Mänd. Roodukomandöriga ei tahtnud naljalt keegi praegu pahuksisse minna. Sest ta oli karmim ja nõudlikum kui kunagi varem.

«Nagu Simul,» kurtis Tisler.

«Ei,» kaitses Tääger Mända. «Roodukomandörina oleksin mina veel hullem. Niisugune elu ajab täitsamehegi hinge täis. Punaarmee lööb lahinguid lääne pool Narva jõge, kuskil Auvère kandis, meie teeme siin kuiva drilli.»

Veski hammustas äkki:

«Ära halise. Kui meid on pandud ootama, siis oota, kuigi süda verd tilgub. Jõuab aeg kätte ja meid kupa-tatakse ette, siis ole ainult mees.»

Vanemleitnant Mänd võitles oma armastusega ränka võitlust. Ta ei suutnud oma tunnetest tugevam olla ja piinles seepärast raskelt. Vältis kokkupuutumisi Kirs-tiga, ja kui nad mõnikord siiski kohtusid, käitus nii, nagu poleks nende vahel midagi juhtunud. Ainult Rein Mänd ise teadis, missugust tohutut pingutust ja enesevalitsemist see temalt nõudis.

Ta otsis unustust töös ja muutus enese ning alluvate suhtes halastamatult nõudlikuks.

Päeval õnnestus tal enda eest ära joosta, öösiti aga, kui enam midagi teha polnud, maadles ta iseendaga nagu Jakob jumalaga.

Teade tütre sündimisest tegi Tisleri rõõmsaks nagu lapse.

«Sõja ajal peaksid naised poegi ilmale kandma,» ütles Mägi. «Kuid ühelt Sambruki mehelt ei saa rohkemat nõuda.»

Tisler naeris. Ta oli nii õnnelik, et jättis sõbra tögamisele vastamata.

Loog itsitas:

«Kas see ongi tema laps?»

«Sinust ei saa vist mitte kunagi inimest,» ütles talle Veski.

Tisler naeris ka Loo jutule. Teda ei riivanud miski.

Kogu oma vaba aja pühendas Loog tutvuste ja sidemetete soetamisele. Tükk aega piiras ta pataljoni adjutanti. Ta jättis suitsetamise ajutiselt maha, vahetas tubaka vastu alumiiniumist portsigari, millele olid graveeritud kuused, mäed ja mõõk, laskis sinna graveerida veel sõnad «1. pat. võitlejailt ltn. Simulile» ning kinkis selle adjutandile. Ta viksis priitahtlikult Simuli säärikuid ja osutas igal võimalikul viisil viimasele teisi pisiteeneid. Simul, kelle peavalud olid järele andnud — mitte järele andnud, vaid pehmenenud, kui kasutada tema enda sõnu, sest järele ei andvat need enam mitte kunagi; nõnda öelnud ka Leningradi professorid, kes teda olevat kogu märtsikuu vältel põhjalikult uurinud —, kasutas meelsasti Loo abivalmidust, kuid seda, mida Loog lootis, ei korraldanud ta siiski.

Loog tundis end laskurroodu külge nagu pigistatuna.

Raudnaskil hakkasid jalad valutama.

«See tuleb sooveest. Minul on ristluud hommikuti kanged,» ütles Tääger. «Lase ennast arsti juurde saata. Sind oleks tarvis sellest igavesest soos-solistamisest vabastada. Üldse on see mõttetu. Kus need sood meid ootavad? Arvad, et fritsud ronivad laugastesse?»

«Me peame kõigeaks valmis olema,» õigustas rühma-ülem Mägi õppusi.

Raudnask ise vaikis. Ta käis arsti juures. Jalavalu ei lakanud.

Enn Kalm tuli kontroll-laskmistel esimeseks.

Umbes samal ajal tekkis kuuldus, et teda olevat nähtud koos Kirsti Sarapikuga.

«Tal on kardetav võistleja,» ütles Loog. «Kuid polguvana on vist armastusteenistuse leitnandi maha jätnud.»

«Sul on räpane suu,» sõnas Rünk.

«Jäta tüdruk rahule,» soovitas Tääger. «Kas tal sabasörkjaid sinutagi vähe on.»

«Ma armastan teda,» pihtis Kalm. «Kuid ma ei ütle talle seda vist mitte kunagi.»

Tääger silmitses sõpra tähelepanelikult.

«Igaüks läheb meist omamoodi lolliks.»

Kalm oleks hea meelega kuulipildurit kaisutanud.

Veski kõneles naisega, kes tuli otse Eestimaalt, Narva jõe tagant.

Naine oli rääkinud nõndaviisi:

«Meie tallu tulid sakslased ja püüdsid meid Rakvere poole ajada. Ähvardasid automaatidega ja kraaksusid. Siis hakkasid venelased pommitama. Ma näen välja nagu hernehirmutis, ärge pange pahaks. Tulin otse laudast ja seal, töö juures, on inimesel ikka vanemad riided seljas. (Siinkohal oli Veski vahele öelnud, et korralik inimene ei lähe lauta pidurõivais, mispeale naine oli talle tänulikult naeratanud.) Jah-jah, kesse lehma alla uutes läheb, aga nüüd olen õnnetu. Nii nagu ma laudas olin, nii ma metsa jooksin. Sakslased lõgistasid automaatidega, pommid või miinid või mis need olid, plahvatasid ikka prauh ja prauh. Tuld oli kogu maailm täis. Tuld ja kärinat ja vingumist. Läksin nii peast segi, et nüüd olen paljaste kätega siin ja kõigile naeruks. (Sedapuhku oli Veski teda jällegi katkestanud ja kinnitanud, et teda ei naera keegi.) Palitu vana ja kingad viltu sõtkutud. Autos, millega mind siia sõidutati, oli veel nael ja see rebis varruka peaaegu otsast. Lehm jäi lauta. Majakraam jäi. Sakslased ei lasknud midagi kaasa võtta. Karjusid muudkui «sneller» ja «sneller». Teie ärge saatke mind edasi, olen juba küllalt kaugele tulnud. Jätke enda juurde, võin teile toitu keeta ja... Ega meie elumajast enam midagi järel ole. Laut väri- ses juba siis, kui mind sealt välja kihutati. Killud vingusid üle pea, kaevu juurest käis tulesammas taevasse. Nõnda nagu ma olin, nõnda ma sealt jooksin. Varandust ei oleks tohtinud maha jätta ja ma poleks jätnudki, kui ss-lased poleks tulnud. Mis ma võisin automaatide vastu teha? Mis ma nüüd peale hakkam? Venelased andsid süüa ja... Jumal küll, kaugele mind viiakse... Millal ma tagasi saan? Ma olen puhas inimene, ärge

vaadake, et mul on kulunud palitu ja katkised kingad. Ma olin parajasti laudas, kui sakslased tulid, ja nüüd olen ma siin.»

Veski trööstis teda. Ta küsis põgeniku käest, kuidas uusmaasaajatega talitati, kas maa võeti ära või jäeti kätte. Naine seletas, et maa läks endiste peremeeste valdusesse tagasi ja temal olnud hea meel, et nad polevat maad juurde võtnud, sest nende külast lastud kaks uusmaasaajat maha ja üks naine, Klarissa Lepik, kelle mees koos taganeva Punaarmeeaga ära läinud, viidud Narva kinni.

Sellest kõigest kõneles Veski oma seltsimeestele.

Jutustas teistele ning hinge näris teadmatus Juta, tütre ja selle kolmanda pärast, keda ta silmad polnud veel näinud.

Sõda, sada korda maapõhja vannutud sõda keeras elud neetult segamini.

Öösi vaevles ta jällegi valuhogude käes.

Rooduvanem Rünk ootas kannatlikult suurt lahingut. Temas tekkis imelik aimus, et kõik ei lähe hästi, ei lähe nii, nagu ta sellest unistanud on.

Kapten Aava nägi sageli und. Unenäod olid väga sarnased. Ta viibis kodus. Parandas õpilaste vihikuid. Naine vaatas ukse vahelt sisse ja naeratas. Tuli tema juurde ja ütles: «Mispärast sa nii kaua ära olid?» — «Ma olin sõjas, sa ju tead, et ma sõjas olin.» Järsku oli tal seljas sõjaväemunder ja naine hakkas nutma. Ning vihke ei olnud enam ega kodust töölauda. Oli hoopis muldonn. Naine äga seisis uktsel ja naeratas läbi pisarate. Mõnikord algas unenägu teisiti. Ta ei kontrollinud õpilaste vihikuid. Ta polnud üldsegi kodus. Ka muldonni ei tulnud. Kuid naine oli ja oli, et ta naeratas ja hiliem nutma puhkes.

Tihti kõneles ta unes ka kapten Saueriga. Need olid segased, kirevad unenäod. Hommikuti ta ei mäletanud enam üksikasju, kuid veider tunne ei kadunud hingest nii pea.

Kapten Aava kõhis vähem kui sõja algul.

Ta märkas vanemleitnant Männa kannatusi, aga ei osanud kuidagi seltsimeest aidata.

Seersant Veski tuli ja teatas:

«Ülehomme läheb astumiseks.»

«Mis?» muutus Tääger ärevaks.

«Homme on viiekümnekilomeetrine rännak.»

«Käi põrgu,» vihastas Tääger.

«Põrutame mere äärde välja. Ja siis tuleb lahing. Ma ei tea ainult, kas meie vastaseks on teine diviis või mässame niisama,» seletas rühmavanem.

«Ma ei tee enam ühtki sammu. Mine ütle seda Mäele. Või Männale. Või Rattale endale. Ma ei taha enam tola mängida.»

«Mehe jutt,» õhutas Loog tagant. «Me ei taha enam tola mängida.»

Tääger põrnitses jefreitorit altkulmu:

«Sina, tagala sitavares, hoia oma nokk kinni. Sulle kulub mahv ära.»

Roodukomandöri korraldus valmistuda pikema rännaku ja mitmepäevase taktikalise õppuse vastu ei vaigestanud ka Veskit ennast. «Kaua me siin Luuga taga tararaiikat teeme?» küsis ta rühmaülemalt pahaselt. Nooremleitnant kehtis ainult õlgu.

Rännak toimus täielikus lahingukorras. Kokkukeeratud sinelirullid üle öla, seljakotid seljas, relvad ja laskemoon kaasas. Päike kõrvetas. Juba esimesed kilomeetrid panid mehed higistama.

«Oleks tuuleõhkugi,» kurtis Tisler otsaesiselt silmi valguvat higi pühkides.

«Koera elu,» urises Tääger. «Paneks polkovnikutele ja kindralitele enestele seljakoti turjale ja kuulipilduja õlale, siis nad teaksid, mis niisugune asi tähendab.»

Raudnask torkas:

«Seltsimehed ülemused sõidavad autodega.»

Viies vedas vaevu jalgu järel. Ta silmad olid aukus, nägu kahvatu.

«Vaata, et sa maha ei jää,» hoiatas Rünk.

Viies palus Täägerit:

«Ole mees, aita.»

«Küla vahet jaksad jõlkuda küll. Kubeme ja kõri vahet kaks tolli, aga tüdrukute kallal nagu hagijas. Käi kus kurat!»

«Poisid, ärge virisege. Sõda on sõda,» sõnas neist möödud rooduvanem.

«On see siis sõda? See on kurat teab mis! Lihtsalt nöök. Junnamiste junnamine.»

Mägi keeras ringi ja hüüdis:

«Jutt rivis jätta!»

Tääger ei teinud kuulmagi.

«Sõda on inimese nuhtlus. Sõda pole vaja, aga kui ta käes on, siis tuleks sõdida. Kuid mis on see, mis meiega tehakse?»

«Jutt jätta!» kostis uuesti sealt, kus sammus rühmakomandör.

«Sa lööd klikiaegsed nahad üle,» ei jäänud Tääger vakka.

Õhtul hilja, kui nad pärast rännakut ja kujutletava vaenlase tagasilöömist õhtust sõid, saabus ohvitseride nõupidamiselt näost särav Mägi:

«Meile avaldatakse kiitust.»

«Vilistan sellele,» viskas Tääger põlglikult.

Rühmakomandör seletas õpetlikult:

«See pole mitte polgukomandöri, mitte ka diviisi- või korpusekomandöri, vaid armeejuhataja kiitus. Niisugune kiitus maksab juba midagi.»

«Kama kõik,» ei lasknud kuulipildur end kõigutada. «Parem andku rasvasemat putru. Kiitustega püüdku lolle.»

Raudnask itsitas:

«Rindel pidi parem lake olema, aga üks Volga-Volga puha.»

Mägi ägestus.

«Nooremseersant Tääger, ärge lubage endale kõike,» ütles ta ametlikult. «Tõuske püsti, kui komandör teiega räägib.»

«Ära mängi narri,» sõnas Tääger istuma jäädes.

Mägi ei teadnud, mida ette võtta. Tääger pani oma tõrksuse ja vastujorisemisega ta kannatuse järjest hullemini proovile. Iga karikas hakkab kord üle ajama. Ning rühmaülem tundis, et tema karikas on täis saamas. Ohvitser Mäes nõudis, et ta ei taganeks, et ta oma tahtmise läbi viiks, maksku mis maksab. Teine osa temast, see, kes oli Täägeriga kümneid ja kümneid kordi ühest ning samast katelokist suppi helpinud,

temaga kõrvu Malešeikovos mürskude all lamanud ja Lukis valget maja rünnanud, see teine osa hoidis teda tagasi. Raske oli ette näha, millega tema sisevõitlus lõpeb.

Neile lähenes grupp vanemaid ohvitseri.

Kui nüüd need tulevad ja pärima hakkavad, käis läbi Täägeri pea, siis ütleb ta kõik, mida asjadest arvab. Seni on ta suu lukus hoidnud ja vahel ainult oma roodu komandöridega jõrisenud, kuid need on kindralite ja veel suuremate ülemuste ees väikesed vennad. Räägib kõik südame pealt ära, arvatagu temast mis tahes. Mida ta rääkinud oleks, seda ei teadnud Tääger täpselt isegi. Vastust nõudvaid küsimusi oli ta hinges aga palju. Üks ja kõige tähtsam oli see, miks neid rindele ei saadeta. Miks neid vintsutatakse ja ei lasta töö kallale, mis ees ootab. Sajad diviisid võitlevad, ainult neid hoitakse nagu pilpa peal. Lõunas lüüakse pealetungilahinguid ja põhjas põrutatakse nii, et maa väri-seb, nemad aga tehku püsti ja pikali nagu märgade kõrvatagustega nekrutid. Mis aitab siin kiitmine, tulgu see kas või Stalini enese suust, kui asi, mille eest kiidetakse, seda väärt pole. Et kümne tunniga viiskümmend kilomeetrit maha marssisid ja pärast seda mere kaldal sõda mängisid... Möödunud suvel ja selgi kevadel kindlustustööde ajal vihtus ta päris mehe ette, talle avaldati korpuseülema käskkirjas kiitust, Kirsti torkas temast ja tema kaheksakümnest kantmeetrist mullast, mis ta päevaga välja viskas, loo lehte, aga ikkagi kipus nadi tusk südamesse. Oleks teda kiidetud kas või peopesasuuruse maalapi vabastamise eest, siis oleks ta rõõmugi tundnud, kuid nüüd... Kapten ütles Leningradi rindele sõitmise eel, et neid kodus oodatakse. Enn veel küsis, kas Eestis neid ikka tõesti oodatakse. Mis on aga need mehed väärt, kes selle asemel, et minna sinna, kus neid oodatakse, tuhat korda läbitehtud õp-pustega oma aega viidavad?

Tääger tundis end vahetevahel niisama sandisti nagu tööpataljonis. Tundis end tarbetuna, hakka kas või ulguma. Ei, kui kõrged ülemused nendega juttu teevad, siis ei hooli ta enam kellestki ega millestki. Ei Arturist, kes ta ees kukena keksib, ega sellest, mis tulla võib. Saatku tagavarapolku, nagu enne Lukit Raudnask saa-

deti, löödaгу uuesti tööpataljoni või määratagu karistusroodu — ükskõik.

Kuid polkovniku- ja kindralipagunitega komandörid, keda Tääger ei tundnud, läksid neist mõne sammu kaugetult mööda. Mis nad ringiratast sõeluvad, kui vana-delt frondimeestelt ei küsi, mida need asjadest arva-vad, põrnitses ta neile pettunult järele.

Pataljoni staabist tuli lõõtsutades vibalik käskjalg ja kutsus rühmakomandöri kiiresti kuhugi ära.

«Mäel pole kergem kui meil,» tähendas Veski ette-heitvalt kuulipildurile. «Sama mahv, sama vile ja vesi.»

«Tääger andis talle vahvalt,» ütles Loog.

«Sina, läbikukkunud tagalakäbi, jäta ükskord ometi oma rumal mokakobin järele,» ohkas Tääger. «Pärast Narvat saad alles õiguse meeste kõne vahele segada.»

Joostes järgmisel päeval mööda heinamaad, kus kas-vasid üksikud harvad kased, tundis Tääger ennast veelgi närusemalt. Algul täitis ta masinlikult käske, tegi hüp-peid ja kaevus, sihtis põõsaid ning kive, mille taga tõe-list vaenlast ei olnud. Lõpuks ei teinud ta enam mil-lestki välja.

«Jookseme edasi,» soovitas Raudnask. «Me oleme maha jäänud.»

«Lippa,» ühmas Tääger.

Raudnask kükitas mõni minut Täägeri kõrval. Mõis-tes, et teine tõepoolest ei kavatse enam sammugi teha, läks ta üksi edasi.

Tääger lamas tihedas heinas ja mõtles. Mõtles sealt edasi, kus eile pooleli jäi.

Talle meenus kohtumine vene kaardiväelastega sõlm-jaamas. Neil oli hea laulumees, parem kui Viies, kellel ka on kõri nagu orelivile. Kaardiväelased müttavad ja madistavad praegu kuskil teispool Narva jõge, Virumaa metsades. Treipingi taga olin ma mees ja Luki all olin ma mees, arutles rohus pikutav Tääger kibestunult. Mis loeb aga orden rinnal, kui sa pead ikka ja jälle hüppeid tegema, nii et labidavars seljas sirge.

Tääger jõudis oma arutlustega siiaamaani ja mõistis, et niisugune otsus on rohkem kui lapsik. Täna ta võib ju siin kaskede vahel heinas põõnutada, aga homme on ta jälle rivis. Täna tegu nimetatakse viilimiseks, sõimatakse ja näägutatakse, väljapääsu ei ole kuskil.

Just see vastuolu oma mõtete ja tegude vahel oligi kõige väljakannatamatum.

Tääger kuulis tagantpoolt lähenevaid samme. Kuulis ja unustas need kohe. Sammud meenusid talle uuesti, kui kostis jäme hääl:

«Tarvis edasi minna. Teised juba kaugel.»

«Olgu,» ütles Tääger ükskõikselt.

«Mispärast te siis edasi minna ei taha?»

Kuulipildur keeras ringi ja nägi enda ees polkovnikut. «Polguülem,» sähvas läbi pea. Ja pannes kogu tühimuse, kõik oma arutlused ja mõtete ummikussejooksed ühte lausesse, küsis ta:

«Kaua see nöök kestab?»

Polkovnik Ratas silmitses lamajat ja vastas lihtsalt:

«Kes seda teab. Mees peab tühimusest võitu saama.»

Ühtegi sõna rohkem lausumata sammus polgukomandör edasi selles suunas, kuhu oli kadunud seitsmes roodki.

Tääger vahtis talle järele ja kobis püsti.

Kuskilt sigines välja leitnant Simul ja päris sosinal:

«Mis te rääkisite?»

Tääger ei teinud adjutantist väljagi. Algul lonkis ta aeglaselt, siis hakkas järjest kiiremini sõrkima.

XIII

1

Marsiti juba mitmendat päeva. Kogu varustusega. Täielikus lahingukorras.

«Varsti peaks Peipsi paistma hakkama,» ütles Kalm. Tääger naeratas laialt:

«Ometi kord.»

«Ära hõiska enne õhtut. Alles me vantsisime ühest metsast teise,» venitas Raudnask. Ta jalad valutasid. Rünk korraldas küll asja nii, et ta oleks võinud majandusrühma vankril sõita, kuid Raudnask keeldus sellest.

Veski sõnas:

«See pole harilik palverännak. Mänd ütles ka, et põrutame Eestimaale välja.»

«Mispärast meid Narva juures rindele ei viidud?»

«Suurtükimehed olid seal.»

Raudnask ei jätnud.

«Tartu võtsid ka teised.»

«Mis sellest siis halba on?» küsis Urmet.

Raudnask vaikis.

«Viktor ei usu ikka veel.»

«Mida?» ei taibanud Täägeri sõnade mõtet Särglepp.

«Et me Eestisse läheme.»

Veski sülitas.

«Rabaaugu Sass mis Rabaaugu Sass.»

Raudnask sammus vaikides.

«Kõik märgid kinnitavad, et sedapuhku on asjaga tõsi taga,» rääkis Tisler. «Varsti tuleb Peipsi. Slantsõst oleme juba läbi. Siinset kanti ma tunnen. Käisin Oudovas kaks talve koolis. Oudova kiriku torn ja järv hakkavad peaaegu korraga paistma.»

«Tohoo, sa oled ka Oudovas elanud,» imestas Tääger. «Mõhkugi ei taipa enam. Sa ju sündisid Krimmis. Siis olid Siberis. Millal sa Oudovasse said?»

«Issanda teed on imelikud,» naeris Viies. «Alles olin kirjutajahärä, nüüd Villu käealune. Mis edasi saab, ei tea.»

Loog tähendas:

«Kala otsib, kus sügavam, inimene, kus parem. Tagalaosades, seal oli alles põli. Elasin nagu või sees.»

«Imelikku pole siin midagi,» seletas Tisler. «Isa teenis tollal piirivalves. Kolm aastat olime lahus, siis nõudis, et me tema juurde tuleksime. Sõitsimegi. Ma olin siis kolmeteistkümnene.»

«Kuidas sa Siberisse kukkusid?» küsis Kalm. «Mispärast te Krimmi tagasi ei läinud?»

«Ma olen teile öelnud, et Sambruk pole kultuursele inimesele paslik koht,» segas end vahele rühmakomandör Mägi. «Nägid maailma, võrdlesid. Silmad läksid lahti. Džurtšisse oleksid nad muidugi mõista tagasi tulnud, kuid Sambruk pole ju Džurtši. Lagedad mäed ja hapud viinamarjad.»

«Kuigi sa oled ülemus, pean ma vastu vaidlema, sest tõde tuleb kallimaks pidada kui ülemustele meelepärase jutu ajamist. Sambruk on Džurtši kõrval paradiis. Me läksime Siberisse isa pärast. Ta areteeriti. Milles teda süüdistati, ma täpselt ei tea. Vist selles, et oli vaenlase luurele andmeid andnud. Raske oli seda uskuda, aga uurimisel olevat ta ise viimaks üles tunnistanud. Ema arvab siiani, et ta süütu oli. Nõndaviisi ma Siberisse sattusin. Ema tahtis elada isale lähemal. Mind ei võetud algul komsomoli.»

«Nüüd oled parteis,» imestas Raudnask.

«Olen. Ma pole midagi varjanud. Partei teab isa lugu.»

Leitnant Mägi pomises süüdlaslikult:

«Mina ei teadnud.»

Veski heitis Raudnaskile pahase pilgu.

«Ega ta seda mõelnud. Raudnaski aju ei võta, mispärast sa peale seda, mis su isaga juhtus, veel parteisse tahtsid astuda.»

«Mu isa oli seitsmeteistkümnendast aastast partei liige ja juba põlvepikkuse jõnglasena tahtsin ka mina

kommunistiks saada. See, mis isaga juhtus, ei muutnud midagi.»

«Ma ei saa mõnestki asjast aru, kuid seda, et sa kommunistiks tahtsid saada, ma mõistan,» ütles Tääger. «Vahel on minulgi niisugune tunne, et õige oleks parteisse astuda.»

Raudnask näis millegi üle juurdlevat.

Kuigi oli käes september, valitses südasuvine soojus. Taevas oli peaaegu pilvitu. Maantee tolmas.

«Arnu, anna oma püss,» pöördus Tääger Viiese poole. «Teinekord jälle aitad sina mind.»

«Aitäh, Villu. Ma jõuan. Ausõna, praegu ma veel jõuan. Kui võhm väljas, küll siis annan. Tuul jahutab ka.»

Jah, Viiese kirjutajapõli oli lõppenud. Ta oli nüüd kergekuulipilduja abisihtur. Kirjutajaks määrati mitte Loog, vaid Särglepp.

«Sotsiaalselt kahtlane tüüp,» kaebas jefreitor igaühele, kes teda kuulata tahtis. «Majaperemehe poeg.»

«Kui sa niisugust juttu ajad, siis oled ise sotsiaalselt kahtlane tüüp,» põrutas talle Tääger. «Ma ei kahtle, et Särglepp on lahingutes esimese numbri poiss.»

Rood marssis. Diviis marssis. Kogu korpus paigutati ümber.

Ühel puhkepeatusel jäi nende juurde seisma toime-tuse auto. Sealtp hüppas maha Kirsti Sarapik ja tuli otse vanemleitnant Männa juurde.

«Ma olen ärevil, Rein,» ütles ta oma peente sõrme-dega roodukomandöri kätt kõvasti surudes. «Paari päeva pärast jõuame Eestimaale. Küsisin juba luba ja katsun viivitamatult Tartus ära käia. Mis sa arvad, kas Tartu on fašistide poolt samasuguseks rusuhunni-kuks muudetud nagu Narva, kus ei pääse tänavatest läbi? Üksainus suur varemeteväli. Kõik kivihooned on õhku lastud või kokku varisenud. Ainult Kreenholmi töölikasarmud seisid püsti.»

Vanemleitnant Mänd vaatas Kirstist mööda.

Kirsti märkas seda ja mõtles, et ta ei oleks pidanud Reinu üles otsima. Kuid ta oli erutatud, hinges kees, peas keerles tuhat mõtet ja oletust. Ta pidi kellegagi oma muret jagama, ta ei suutnud seda, mida ta praegu üle elas, ainult endale hoida.

«Hüvasti, Rein.»

Miski nagu murdus Rein Männas.

«Tartu juures käivad vist lahingud,» ütles ta millegipärast väga vaikselt.

Kirsti tundlik hing tajus, et Rein võitleb iseendaga. Ta ei läinud ära, vaid ütles:

«Ülejõe linnaosa on alles sakslaste käes. Kas pole imelik, Rein, et meie läheme Tartusse nüüd sealt küljest, kus neljakümne esimesel tuli vaenlane. Lõunast.»

«Ära sa üksi Tartu mine,» lausus Mänd.

«Mispärast? Seal on ju meie väed.»

«Metsad pole veel puhtad. Linnas võib igasuguseid tüüpe peidus olla. Leia endale kaaslane. Ka meie suundume Emajõe äärde.»

«Emajõe äärde küll, aga mitte Tartu. Uurisin järele. Keegi ei räägi täpselt, kuid Tartu meie diviis arvata-vasti ei satu. Ma ei suuda aga kauem oodata. Mõista mind. Kolm aastat ei ole ma oma ema näinud. Läksin ära vastu tema tahtmist, sa ju tead seda. Isa ütles mulle, et ma olen inimeseks saanud ja ise endale tee valinud, ning soovis, et mul jätkuks jõudu seda lõpuni käia, ema aga vannutas koju jääma. Mul on jõudu jätkunud, Rein, ütle ka sina, et mul on jõudu jätkunud... Ma tahaksin nii väga ema näha, tema käest andeks paluda, et olen talle valu ja muret valmistanud, aga ma ei saanud teisiti. Ma pidin siis minema, ma ei võinud oma seltsimehi maha jätta. Ja ka nüüd pean ma minema, kas või ihuüksi.»

Alles nüüd sai Mänd aru, kui erutatud Kirsti oli.

«Sul on jõudu jätkunud,» ütles ta. «Ma mõistan sind. Sa pead minema, kuid otsi endale kaaslane.»

«Ma häbenen ennast, Rein,» jätkas Kirsti. «Noomi mind. Ütle mulle, et ma olen viripill. Eks ole, ma peaksin mehisemalt käituma?»

Mänd naeratas.

Ka Kirsti naeratas.

Üle pika aja tundsid nad end teineteise juuresolekul jälle loomulikult.

Puhkepeatus lõppes. Pataljon hakkas liikuma ja Kirsti tõttas auto juurde. Ka nemad sõitsid edasi. Roodust möödudes lehvitas Kirsti Männale käega. Mitte ainult Männale, vaid ka Täägerile, Veskile, Rüngale,

Kalmule. Ja tundis samas, et ta oleks pidanud Kalmuga kõnelema.

Nagu Tisler oli öelnud, paistis Oudova kiriku torn kaugele. Kuid enne seda, kui nad kirikutorni nägid, sinetas juba ammu paremat kätt Peipsi.

«Peipsi on lai nagu meri, teine kallas ei paista kätte.» rääkis Tisler Kalmule. «Kiriku tornist aga paistis. Me võtsime kooli füüsikakabinetist salaja binokli ja ronisime sellega kirikutorni. Tahtsime näha, missugune see kapitalism on, millest küll palju räägiti, kuid millest me hästi aru ei saanud. Binoklisõõridest nägime ainult metsa. Koolivend kinnitas, et ta näeb kolme kõrget kuuske, maja, heinakuhja ning mingit torni, minu silmad neid ei tabanud. Peale tumeda metsaviiru ei paistnud midagi. Me olime väga pettunud, et kapitalism on harilik mets ja majad ja heinakuhi.»

«Kas sa nüüd tead, mis kapitalism on?» küsis Raudnask.

«Praegu tähendab kapitalism mulle sõda.»

Raudnask muigas.

«Kapitalism on see, mis tõukab inimesi ikka ja jälle ülemaailmsetesse tapatalgutesse. Kapitalism on tööinimeste...»

«Aitab,» segas Tääger vahele. «Ära hakka talle pikka jutlust pidama. Sa juba ütlesid hästi. Kapitalism on sõda, ja punkt. Mis ta veel tahab?»

«Õigus,» kinnitas Veski. «Rabaaugu Sass ihkas sõda, ja Sass on juba kapitalism.»

Pärast Oudovat marsiti veel terve päev ja ikka näis Peipsi järv avarana ning ääretuna nagu meri. Alles järgmisel päeval hakkas vastaskallas mustendama.

«See on Piirissaar, mida sa näed,» seletas Tisler. «Vaevalt sõrmelaiune triip selle taga on juba Eestimaa rand.»

Tume viirg silmapiiril laienes aeglaselt ja lõuna paiku paistis vastaskallas juba selgesti. Lõpuks kitsenes järv mõne kilomeetri laiuseks kaelaks. Tee muutus ikka liivasemaks ja pehmemaks ning lõpuks kadus kõva põhi täiesti. Jalad vajusid sügavale liiva, mis oli juba täis tuhandete sõdurisaabaste jälgi. Urisevad, turtsuvad ja läkastavad autod õõtsusid küljelt küljele nagu pardid.

Kalm märkas üle järvedevahelise kitsuse sõitvaid parvi, mida vedasid kaatrid. Parved tulid ja läksid, koormaks sõdurid, suurtükid, veokid.

Kolmas pataljon ootas mitu tundi üleviimist. Kogu kallas, rannast pisut eemale jäävad metsatukad ning külavaheteed kubisesid vägedest, kahureist, vooridest ja autodest.

Kalm silmitses vastaskallast. Ta nagu ei saanud selgelt oma pilku lahti.

Silmad ei seletanud sealt palju. Madal mets. Otse rannaveerel küla, mille parempoolsel serval valendas mingi torn. Tuletorn, taipas ta viimaks ja imestas. Peipsi on tõepoolest nagu meri.

Hiljem, õhtuhämaruses, kui mehi tihedalt täiskiilutud parv vastaskaldale lähenes, märkas ta ahne pilk veel kõrgeid pajupõõsaid. Pajupõõsaid ja roogu, mille vahel vesi tõrvmustana läikis. Talle sööbis kõik meelde. Nii majakas, mida ta oli tükk aega mõistatanud, kui ka pritsimaja, mille alles siis avastas, kui sealt mööda marssis. Sadamasild oli kitsuke ja kohe siitsamast, pervelt, algasid hooned. Suur madal kiviait. Küün. Mõlemal pool teed väikesed majad. Ja puud. Ja tolmunud põõsad. Siis tulid kirikuvaremed ja paremat kätt kõrgeid pärnad, mille võrad näisid pimeduses taevaga ühte sulavat. Pikk madal raudkivimüür. Vist kalmistumüür. Jah, surnuaed. Võsa. Väli. Jälle madal võsa. Taamal tõusis mets.

«Olemegi Eestimaal,» ütles Kalm.

Raudnask pomises:

«Uskumatu.»

«Mäletate, poisid, ma ütlesin juba vana-aasta õhtul, et me sel aastal koju jõuame,» meenutas Tääger.

Nad oleksid tahtnud peatuda, rääkida majade juures seisvate inimestega, kes mööduvaid väeosi juba hommikust saadik jälgisid ja kes neid vahetevahel peatada püüdsid, ühe või teise mehe kohta teateid pärisid ning midagi sõbralikult hüüdsid. Kuid selleks ei antud neile mahti. Niipea kui parv randus, võeti kolonni ja nad marssisid edasi. Lõpuks mähkis pimedus kõik endasse ja nad ei näinud midagi peale teepervel kasvavate põõsaste, kaugemal ööst tumedamana esilekerkiva metsaviiru ja heledama maanteetriibu jalge ees.

Kalm mõtles, et kui oleks päev ja valge, siis peaks aeg-ajalt puude vahelt ka järv läikima, sest pataljoni oli teeristil paremale keeranud ja maantee, mida mööda nad sammusid, kulges tema arvates paralleelselt Peipsi kaldaga.

2

Kirsti Sarapik ei läbenud toimetuses püsida. Mis ta seal nüüd, otsustava pealetungi eel, oleks teinudki? Aidanud asju pakkida ja autosse kanda, sest kella ühek-saks pidid toimetus ja trükikoda juba ratastel olema. Pärast Emajõe forsseerimist sõidaksid nad polkudele järele, ja kus nad peatuma jäävad, see sõltub juba lahingu käigust.

Toimetaja laskis teda minna. Mispärast toimetaja olekski pidanud teda tagasi hoidma, kui kirjandusliku kaastöölise koht lahingu ajal on väeosades!

Teeristil võttis teda juhuslik laskemoona vedav auto peale ja viis suurtükkide positsioonideni. Edasi läks jala. Rahutus ajas teda ikka ja ikka jõele lähemale. Teda hoiatati, kuid Kirsti arvas, et kui sõdurid võivad jõeäärseis võsastikes ja metsatukkades pealetungi algust oodata, mispärast siis tema peab tagalaosade juures tegevust otsima.

Lõpuks nägi ta jõge. Pärnatüvede vahelt helkis selgesti selle hõbedane triip.

Kirsti ei tundnud hästi seda paika. Tema lapsepõlve paadiretked ja jalgsimatkad ulatusid siiani harva. Nii palju ta teadis, et kõrvale jääv park kuulub Kastre mõisale ja jõe teisel kaldal, pisut vasemal peab asuma Kavastu mõisa. Nüüd nägigi ta üle jõe mõisahooned ja suuri puid ning metsa, mis eemal sinetas.

Emajõgi voolas siin lausjalt langevate kallaste vahel. Üksikud puud, võsatutid, muidu kõik lage. Mets jäi kaugemale, põldude taha. Nii siin- kui ka sealpool kallast. Ka Kastre mõisa park ulatus ainult maanteeni. Allpool kasvas madalaid põõsaid, mis siit, kõrgemalt vaadatuna näisid suurte, kohevate samblapuhmastena.

Rohkem kui kolm aastat tagasi oli Kirsti samuti Emajõe ääres seisnud. Ainult et selle põhjakaldal ja päris linna külje all. Tookord tulid lõunast sakslased,

nüüd nemad. Jälle näis see Kirstile imelikuna. Ja ka siis olid ilusad ilmad. Pisut soojemad, sest tollal lõõskas südasuvine päike. Kuid ka täna oli peaaegu pilvitu. Neljakümne esimese aasta juulis vaatas ta nukralt jõge ja otsis silmadega pritsimaja torni. Sest pritsimaja taha jäi ju tema kodu. Nüüd ei ole seal enam midagi. Ta käis Tartus ja nägi kõike oma silmaga. Ainult vundamendiase ja püstijäänud korstnad, mis panid teda ahasutama. Linn oli tühi ja õudne. Palju purukslastud maju, rohkesti ahervaremeid. «Vanemuine» suitses veel ja mujalgi põles. Mürsud vingusid üle pea ja prahvatasid kuskil. Tartu näis Kirstile mahajäetuna, raskesti vigastatud olendina, kelle kehha üha uusi haavu lüüakse.

Nagu kolm aastat tagasi, tükkisid ka täna hommikul talle pisarad silma. Ja niisamuti nagu tookordki pühkis Kirsti neid vargsi, et teised tema nõrkust ei näeks.

Kuigi Kirsti teadis, et suurtükitle ettevalmistus peab iga minut algama, võpatas ta patareide kogupauku kuuldes. Vastaskaldal oleks maa end äkki nagu avanud ja oma sülest tule-, suitsu- ning mullasambaid välja paiskama hakanud. Kümneid, ei, sadu, ei, tuhandeid mürske ja miine lendas üle ta pea. Väljalaskepaukude rasked haugatused ja lõhkemiste rebivad prahvatused sulasid üheks kõrvulukustavaks mürinaks.

Kõrvades kumises.

Poliitosakonnas kõneldi, et Emajõe joonel on ka eestlastest moodustatud SS-väeosi. Missuguses lõigus, seda ei teadnud Kirsti täpselt. Võib-olla otse nende vastas. Seal, kus praegu mürsud lõhkevad. Kirsti oli sellest Männaga kõnelnud. Kohe pärast Tartust tagasijõudmist. Kelle juurde oleks ta oma murega minema pidanud, kui mitte Reinu juurde. Ta ei olnud oma vanemaid leidnud, kuigi otsis neid kaks päeva. Ta ei kohanud ühtegi tuttavat, ja see oli samuti hirmus. Ta hulkus nagu võõras linnas ringi. Lõpuks teadis keegi vanaeit rääkida, et ta isa ja ema olevat sõja eest pakku põgenenud. Aga kuhu, seda ta ei teadnud, ja selle kohta ei osanud teisedki, kelle käest ta hea õnne peale küsis, sõnagi lausuda. Ta kurtis Reinule oma kurtmised ja hiljem rääkisid nad eesti fašistidest, kes võivad neid Emajõe põhjakaldal oodata. Rein ütles, et kõik need reaktioonilised jõud, kes neljakümnendal aastal imperialis-

tide toetusest ilma jäädes ei julgenud töörahva võiduka revolutsiooni vastu relvi tarvitusele võtta, said hitlerlaste palgasulasteks. Nad püüdsid sõda kasutada arvetediendamiseks töörahvaga. Nemad moodustavad ka eesti ss-laste tuumiku, väitis Rein. Kirsti polnud taibanud kõike, mida Rein rääkis, sest ta mõtted emast ning sellest, kus vanemad võiksid nüüd olla ja kas nad üldsegi veel elavad, ei tahtnud muudele mõtetele peas ruumi anda. Muidugi, eesti leegionis on ka lihtsalt mobiliseerituid, kuid see ei muutvat üldpilti. Sellest ei saanud Kirsti hoopiski mitte aru, sest kui nende vastas olevad väeosad koosnevad vägivalla abil mobiliseerituist, ja kui need võidelda ei taha ja end vangi annavad, siis on üldpilt ju sootuks teine.

Nüüd tulid lennukid. Kirsti nägi pommide langemist.

Ta tõusis ja läks vasemale. Tundis vajadust rääkida. Ükskõik kellega. Tegevusetult pommide ja mürskude plahvatusi jälgida ta enam ei suutnud. Kirsti mõistis, et ta sõjaga kunagi ei harju. Sõjaga ei saagi, ei tohigi harjuda.

Kirsti sattus Männa roodu juurde. Ta ei näinud Reinu. Ta küsis ühelt punaväelaselt, kuid see ei osanud teda komandöri juurde juhatada.

Siis märkas ta Kalmu. Kalm istus madalate kuuskede varjus ja suitsetas. Kuskil eemal lõhkes miin. Kirsti märkas veel, et Kalm tõmbus miini lähenemist tajudes pisut küüru.

«Salvab vastu,» uratas keegi. Kirsti tundis Täägeri ära.

«Rästik hammustab enda sabagi.»

Ka seda meest tundis Kirsti. See oli seersant Veski.

«Heitke maha!» käsutas leitnandipagunitega ohvitser. «Ärge trotsige.»

Nüüd märkas Kalm Kirstit.

Kirsti istus Kalmu kõrvale.

Nad ei osanud kumbki midagi öelda. Kirsti pidi endale juba teist korda tunnistama, et ta oli Kalmu kohata tahtnud. Kas ta seepärast alateadlikult ei otsinudki just Reinu roodu? Mispärast Kalm teda nii imeplikult vaatab? Kalm vaatas tööpoolest nõnda, nagu ta ei olnud veel kunagi varem Kirstit vaadanud. Ta ise ei mõistnud seda. Ta tundis ainult, et Kirsti siiatulek oli

talle väga tähtis. Ta ei kuulnud enam kohutavat müri-
nat, mis ebameeldivalt kuulmetesse löikas, ta nagu
unustas hetkeks kõik selle, mis tema ümber toimus. Ta
tahtis midagi öelda, väljendada seda, mida ta tundis,
kuid ei leidnud sõnu. Sest tunne, mis oli teda üleni
haaranud, oli uus ja kõik sõnad tema juurest justkui
ära lennanud.

Õhku tõusis rakett. Kalm ei pannud seda tähele.
Ka Kirsti ei märganud raketti.

«Mehed, parve juurde!»

Kaldanõlvak kihas korraga sõdureist.

«Ma pean minema,» pomises uuest tundest segane
Kalm.

Kirsti noogutas peaga. Ta suured silmad särasid.

Kaldast valgus alla punaväelaste laviin, mis jagu-
nes väikesteks gruppideks, ja iga niisugune grupp kan-
dis omavahel midagi. Kirsti taipas, et need olid parved,
paadid, alused, mida nad oma ajalehes nimetasid ujuv-
vahendeiks. Ja ühes niisuguses grupis oli Kalm ja ka
see grupp kandis midagi.

Suurtükitali kestis ikka veel.

Esimesed parved ja paadid õõtsusid juba vees.

Üks parv keeras end ümber ja mehed sulpsasid jõkke.
Nüüd jõudis see grupp, kelle hulgas Kalm viibis, jõe
äärde. Vees sumades alustasid sapöörid pontoonsilla
ehitamist. Ja siis nägi Kirsti veesammast, mis kerkis
keset jõge. Palju veesambaid.

Järsku taipas ta, et need, kes sõuavad praegu teisele
kaldale, on kaitsetud. Ja kui nad kaldale jõuavad, siis
on nad heaks märklauaks vaenlasele, sest kallas on lage
ning tõuseb aeglaselt, ja seal ei ole midagi, mille varju
end peita.

Ta ei lasknud silmist parve, millel asus Kalm. See
liikus aeglaselt, liiga aeglaselt ja Kirsti hammustas oma
rusikat. Nüüd hüppas sealt keegi vette. Kas tõesti
Enn? Ta ujub, ta ujub. Ei, ta ei ole uppunud, ta hoiab
ühe käega parvest kinni ja ujub. Ta hüppas vist ise
jõkke, kindlasti hüppas ta ise. Nüüd kukkus veel keegi
vette. Samas kuulis Kirsti kuulipildujatärinta. See
kostis selgesti, kuigi üle ta pea undasid endiselt mür-
sud.

Kas nad jõuavad?

Kalm ei mäletanud pärast enam, kuidas ta jõe äärde jõudis. Ta oli komistanud puujuurele. Kuulnud Täägeri vihast urisemist. Raudnaski tuline hingeõhk puudutas ta kukalt. Veski hüüdis paaril korral midagi, vist seda, et nad kiirustaksid. Ristpuu soonis peopesadesse. Mõte tagus peas, et ta ei tohi seda lahti lasta. Aju hakkas rahulikumalt tööle alles siis, kui parv juba vees kõikus. Tisler tõukas parve kaldast lahti ja hüppas viimasena peale. Laine lõi üle palkidest aluse, mis ähvardas iga hetk ümber minna.

Neli meest sõudsid.

Parv kõikus ja liikus poolküljetsi edasi.

«Upume, taeva pärast — me upume,» sosistas Loog.

«Rahulikult,» hoiatas jällegi Tisler.

Nad olid parve kandejõudu üle hinnanud. Peaaegu korruga tekkis kõigil tunne, et nad vajuvad.

«Võtke püss,» ütles Kalm ja hüppas vette.

«Taevas küll, oh taevas küll,» pobises Loog.

«Jää vait,» sisistas Raudnask.

Kümmekond meetrit eespool tekkisid vette väikesed ringikesed.

«Rahulikult,» hoiatas jällegi Tisler.

Kalm tundis, kuidas riided veest raskeks muutusid.

«Hoi ristpuust kinni. Ühtlaselt, poisid. Kiiremini.»

Tisler oli see, kes nii rääkis.

Jälle virvendasid eespool ringikesed. Kuus või seitse väikest ringikest. Nagu loobiks keegi kive jõkke.

«Tagasi!» karjatas Loog. «Me peame tagasi sõudma!»

Nüüd naksusid kuulid parve.

Jefreitor Loog ahmis äkki õhku ja kukkus vette.

Veidral kombel kerkis ta pinnale otse Kalmu ees. Loo suu oli avatud, pärani laugude vahelt paistsid üksnes silmavalged. Samas vajus ta pea uuesti vee alla.

«Surnud,» konstateeris keegi. Vist Urmet.

«Esimene,» ütles Viies.

Veel teine laip tõusis parve juures veepinnale. Kalm keeras pilgu kõrvale. Südant muljusid nagu kellegi toored käed. Ta tundis õhust puudust.

Tumeda mütsatusega jooksis parv kaldale.

«Mäletate orientiiri,» tuletas Tisler jaole meelde.

Nende kõrval randus paat. Kalm kuulis vanemleitnant Männa häält.

«Vasemale!» hüüdis roodukomandör neile.

«Vasemale!» kordas kajana Agur. Tuli sama paadiga, mõistis Kalm. Nüüd sai ta ka käskluse mõttest aru. Vool oli neid allapoole viinud.

Eespool jooksid lõõtsutades Tisler ja Tääger. Kalm ruttas neile järele. Märkas oma jalge ees auku ja hüppas sellest üle. Jalad vajusid sügavalt pehmesse kamarasse. Saabaste all lirtsus. Siis oli jällegi kõvem maa. Üle pea vingus kuul. Tääger kukkus kápuli ja tõusis uuesti püsti. Jällegi vilistas kõrva ääres. Kaldarinnak oli veel kaugel.

Nad jooksid mööda tihedaist põõsastest. Kalm tundis kiusatust põõsaste taha maha heita. Keegi vist tegigi seda. Silme ees õõtsus Täägeri lai selg. Kalm jooksis edasi.

Ta hingeldas raskelt. Jalgadest kippus jõud kaduma. Kui viskuks pikali. Puhkaks. Üksainus minut.

Ta rühkis edasi.

Kalm sattus teerajale, mis suundus kõrgemale. Seda mööda oli kergem joosta. Ta jõudiski üles. Siin kasvasid kohevad põõsad. Vist sirelipõõsad. Silme ette kerkis mingi hoone. Laut või ait. Selle kõrval nõgesed. Pikad raudnõgesed. Ta jooksis edasi. Kuhu, seda ta ei teadnud. Miski kihutas teda tagant. Ootamatult leidis ta end üksi olevat. Tääger, Tisler, kõik olid kuhugi kadunud. Tekkis vastik hirmu- ja ebamugavusetunde segu. Ta jooksis veel kümme-kond sammu ja jäi siis seisma. Märjad riided liibusid vastu ihu. Keha läbis külmavärin. Eemal raksatasid mürsud. Kuulipildujad tärisesid. Kajasid heledad granaadiplahvatused. Teisel pool lepavõsa haukus kiledalt mingi automaatrelv. Selle hääl oli võõras. «Sakslane,» sähvatas peas. Kogu keha muutus korruga nagu halvatuks. «Hirm, see on hirm,» ütles talle keegi nagu kõrva. Ta ei osanud midagi ette võtta. Kuskil kuuldus ägedat laskmist.

Kalm leidis end sinnapoole liikumas, kust kostsid võõrad valangud. Nüüd oli ta lepavõsa ääres.

Selle tagant nägi ta kummalisel kombel jõge, mis kitsa paelana eemal voolas, ja kaht sinakashallis mundris sõdurit, kes lamasis siinsamas, seljaga tema poole.

«Viskame varvast. Teised tegid juba ammu sääred. Jääme punastele kätte,» kuulis ta ühte sulaselges eesti keeles lausuvat.

«Meie mäng on nagunii läbi. Ma neile kuraditele veel kütan,» ümises teine vastu.

Tat-tat-tat-tat.

Kuhu nad lasevad?

Samal hetkel vaatas esimene neist tahapoole ja ta silmad kohtusid Kalmu pilguga.

Kalm nägi võõrastes silmades ehmatust. Samas märkas ta, et mees haaras relva järele. Kalm tulistas. Vastane langes seljakile kuulipildurile otsa.

Kuulipildur tõukas koriseva kamraadi endast eemale, pöördus ümber ja surus läbi hammaste:

«Lase!»

Neist jooksis mööda kümmekond kolmanda rühma meest.

«Tõuse!» käsutas Kalm.

Kuulipildur tõusis vastumeelselt. Ta silmad läikisid raevukalt.

«Mine!»

«Lase parem siinsamas. Üks surm.»

«Mine,» kordas Kalm.

Neile tuli vastu rooduvanem Rünk. Ta peatus, silmitses tähelepanelikult vangiga ja ütles veidra häälega:

«Jäta minu hooleks.»

Kalm tegi seda meelsasti. Tagasi minnes nägi ta uuesti vaenlase sõdurit, kelle oli tapnud. Nüüd lamas see kummuli, nagu vastu mulda. Kalmule sööbisid mällu laiba krampikiskunud sõrmed.

Nüüd alles andis ta endale täie selgusega aru, et oli tapnud eestlase.

4

«Lähme,» sõnas vanem Otto Rünk vangile. Ta hää l kõlas endiselt võõralt.

«Ajate mind nagu hobust. Võiksid tere öelda,» urises vang.

«Parem, kui ma poleks sind näinud.»

«Tere võiksid vennale siiski öelda. Või on see teil keelatud?»

Vang paljastas hambaid. Ta püüdis irvitada, kuid huuled värisesid. Ta oli pikem kui Otto. Ja noorem.

«Oled mobiliseeritud või vabatahtlik?»

«Kui teie NKVD mind üle kuulama hakkab, siis ütlen, et mobiliseeritud. Tegelikult vabatahtlik. Nagu sina vabadussõjas. Ega sa seda unustanud ole?»

«Klassisõjas, Richard.»

«Mulle jääb see vabadussõjaks. Kord oli see sullegi vabadussõda.»

Rooduvanem ägestus.

«Siis oli mu pea alles põhku täis. Kellele see vabaduse tõi? Kelle vastu sa nüüd tulid? Tööinimeste vastu. Oma venna vastu.»

«Ma tulin kommunistide vastu. Ja venelaste vastu.»

«Hitleri palgasulane. Tööraha mahamüüja. Fašist.»
Richard Rünk vaikis.

«Kaitsed sakslaste seljatagust.»

Vang muigas jällegi virilalt.

«Selles on sul õigus, Otto. Sakslased on täid... Kas sa ütled mulle tere või ei?»

Otto Rünk uuris tähelepanelikult venda. Richard ei pööranud oma pilku kõrvale. Ta ilme oli hoolimatu, jultunud. Nii nagu varemgi. Juba koolipõlves vahtis nagu hunt. Ei, mitte täiesti nagu varem. Jõhkramaks muutunud. Äge ja kangekaelne oli ta alati olnud, aga väljakutsuvalt jultunud mitte. Pöselihased tõmblevad. Närveerib, mõistis Otto Rünk. Tunneb hirmu.

See, mida ta kartis, oli teoks saanud. Richard võitles teisel poolel.

Nende tõekspidamised polnud kunagi kokku langenud. Richard oli temast viis aastat noorem. Lõpetas tööstuskooli. Aga lukusseppa temast ei saanud. Hakkas hoopis politseinikuks. Varsti oli vanemkordnik. Peagi oli konstaabli kuldäärisega mütsini jõudnud. Kuid neljakümnes aasta tõmbas Richardi karjäärist kriipsu läbi. «Sa oled mind alati toetanud, aita ka nüüd,» tuli Richard tookord tema juurde. Otto imestas. Mis abi ta lootis? «Sellepärast, et ma riigitruust perekonnast võrsusin, mind politseinikuks võetigi,» irvitas Richard talle vastu. «Vend vabadussõja vabatahtlik, kas see ei tähendanud midagi? Tähendas. Sa oled mul kogu aeg redelipulgaks olnud. Aita ka nüüd, uue võimu juures.»

Tisler tõukas parve kaldast lahti.

Tema, Otto, aitaski. Mõtles, et töö teeb lõppude lõpuks vennast inimese. Richardist sai tema eestkostmisel küll torulukussepp, kuid inimest temast ei tulnud. Neljakümne esimese aasta mais võttis ehitustrustist lõpparve ja kadus nagu vits vette. Küllap mängis võsa vahel bandiitigi.

«Millal sa võõra mundri selga said?»

«Neljakümne teise aasta jaanuaris astusin politseipataljoni. See olgu sulle teadmiseks. NKVD-le ütlen, et mobiliseeriti neljakümne neljandal... Tere!»

Otto nägi enda poole sirutatud laia, tugevat kätt. Jah, Richard oleks võinud hea töömees olla. Nüüd aga... Rooduvanem tundis, et ta peab vennast kõik teada saama.

«Kas sa mitte varem püssi ei kandnud?» küsis ta vaevaga erutust maha surudes.

Richard laskis käe alla langeda.

«Sa sobiksid GPU uurijaks,» pilkas ta tigidalt ja tunnistas küüniliselt: «Muidugi kandsin. Olin kolonel Maimeli salga mees. Meist räägib rahvas veel kaua. Muuseas, NKVD-s ma eitan seda kõike. Võta teadmiseks, kui sa kavatsed juudaks hakata. Inimestest, kes oma vennale kätt ei anna, võib kõike uskuda.»

Otto Rünk hingas raskelt.

«Parem, kui sind oleks maha löödud,» ütles ta vihaselt.

«Mispärast sa mind enda hoole alla võtsid? Ma oleksin poisinolgi vagaseks teinud ja oma teed kadunud.»

«Sa teeksid ka minu vagaseks, kui ei teaks, et oled nõrgem.»

Richard pörnitses venda altkulmu.

«Sul on õigus. Ka sina oled mind valmis teise ilma saatma.»

«Olen. Ära tee põgenemise katsetki, Richard. Ma ei halasta.»

Vennad vaikisid.

Nad põlgasid teineteist.

«Sa oled nüüd vist ka partei liige?» küsis vang viimaks luuravalt.

«Olen.»

Richard langes nagu kokku. «Seda võis arvata,» pomises ta ja lisas ebakindlalt: «Sul pole ühtki tõendit.

Ma eitan kõike. Lõpuks teed sa ainult endale halba, kui mind üles annad. Ära unusta, et ma su vend olen.»

«Nii et ma pean sind veel kord aitama,» ütles Otto rohkem nagu endale.

«Pead. Elu loogika.»

Otto Rüngale meenus, et ta on rooduvanem, kelle üksus lahingut pidades peale tungib. Ta ei või aega viita. Ta peab kiirustama.

«Mis sa tead Vilmast?»

Ta oli küll otsustanud seda Richardilt mitte küsida. Ometi küsis.

«Vilmast? Vähe. Olin Poolas, Valgevenemaal. Viimati Mehikoorma juures. Kogu aeg Tallinnast ära.»

Otto kuulas teda ahnelt.

Richard, kes hoolikalt venda jälgis, kaalutles nagu midagi ja lisas siis läbi hammaste:

«Elas vist... saksa veltveebliga.»

Rooduvanem surus tugevasti lõuapärad kokku, et vend ei näeks, kui rängalt need sõnad teda tabasid. Ta vaarus jalgel nagu joobnu. Tal oli raske, tohutult raske ja valus.

«Seda... sa oleksid võinud... enda teada... jätta,» sõnas ta kogu oma tahtejõudu pingutades.

«Ega ma ise... ole midagi... näinud,» pomises Richard.

«Poiss? Uno?»

«Ei tea... Viimati võeti noori lennuväe abiteenistusse.»

Poleks ta ees seisev vend kandnud SS-väeosa tunnustega mundrit, siis oleks Otto valju häälega ulgunud. Ta suutis vaevu oiet maha suruda.

«Hüva,» ütles ta tuhmilt. «Lähme.»

Ülekäigukohas oli teisigi vange.

«Jumalaga, Otto,» ütles Richard. «Mulle on sõda lõppenud, sul seisab alles ees.»

Rooduvanemal jätkus jõudu rahulikult vastata:

«Jah, sulle on sõda lõpule jõudnud, mul ta alles kestab. Kuidas see lõpeb, seda sa, Richard, nüüd vist juba taipad.»

Richard, kes teadis Otto kiindumust naisesse ja pojasse, pidi tunnustama venna meeolekindlust.

«Tere sa mulle ei öelnud. Ega sa ka lahkumiseks kätt ei anna.»

«Sul ei ole enam südant sees. Jumalaga.»

Rooduvanem keeras järsult ümber ja läks raskete sammudega kaldaveerust üles.

Richard Rünk märkas enda kõrval sakslast, kes midagi oma nina alla pabises. Ta virutas sellele metsikult vastu nägu.

Otto Rünk ei vaadanud tagasi ega näinud, mis kaldal vangide hulgas juhtus. Jõudnud põõsaste taha, vajus ta äkki kokku. Ta hing oli segi paisatud. Kõrvad kuulsid küll kuulipildujate tärinat, mürskude lõhkemist kuskil eespool, kuid tema teadvusse ei tahtnud ega tahtnud see enam jõuda.

XIV

1

Alanud pealetung kestis raugematu hooga.

Esimese päeva õhtuks läbiti taanduva vaenlasega lahinguid lüües kolmkümmend kaheksa kilomeetrit.

Ka teine päev möödus niisama edukalt. Fašistide katsed edasitungi tõkestada ei andnud tulemusi.

Kui polk kolmanda pealetungipäeva hommikul võttis suuna Haruverest Mäeristi aleviku poole, mõistis seersant Jüri Veski, et sõjatee viib teda kodumaile. Nüüd, kus alevik juba käega katsuda oli, tundis ta iga põllulappi, teerada, metsatukka, iga maja ja puudki maantee veerel. Paremale jäid Kivikaku põllud. Tema oli siin kive kangutanud ja lõhkunud. Küll kiiluga, küll tule allategemisega, küll kaaliga. Sealsamas Kivikakul ta Jutaga tuttavaks saigi. Juta jälgis tookord uudishimulikult, kuidas ta sinakashalli maakivipõraka kiiludega lõhki ajas. Imestas veel, et niisugune mürakas nõnda ilusasti pooleks läheb. Tema, Jüri, käis ümber kivide ja otsis veelgi suuremat, et oma mehekangust alles näidata.

Peretütre rõõmuks võib ta sellegi popsihütisuuruse lahmaka, mis neil toa taga toomingate all losutab, nagu kaalika pooleks lõigata. Nõnda oli ta hoobelnud ja Jutat peretütteks nimetanud, kuigi teadis, et tegemist on palgalisega. Peretütre tiitlit polnud tüdrukud kunagi pahaks pannud, aga Jutale see ei meeldinud. Ta vastas nipsakalt, et kas siis teenijahingele meelegahead valmistada ei passigi. Kõik neli aastat, mil nad enne paariminekut sõprust pidasid, nokkis Juta teda selle pere-

tütre pärast. Narritas hiljemgi, kui nad juba meest-naist olid. Ega tema, Jüri, peretütardele silma heitnudki. Kui mõni mehemaia ligi tükki, siis ta muidugi mõista risti ette ei löönud, sest nooruses on veri rahutu. Peretütreds nimetamisega oli ta tookord Jutat ainult rõõmustada tahtnud.

Kõik see meenus Veskile, kui ta mööda suurt maanteed Mäeristi poole marssis.

Kivikakust kilomeeter edasi kohises kuusik, mis kii-luna Rabaaugu põldude vahele tungis. Kuusiku servalt algavad tema kaksteist hektarit. Kaksteist hektarit, millele ta soost neli-viis juurde teeb.

Mida samm edasi, seda ärevamaks Veski meel muutus. Kuidas on lood Rabaaugul? Põld on muidugi alles ja uuesti Sassi käpa all, kuid küllap ta oma õiguse maksma paneb. Kas aga seisab endiselt kaskede all nende maja, mille ta ainult pooleni jõudis valmis ehitada? Või viis Sass oma lubaduse täide ja kiskus maha? Sassile ei mahtunud hinge, et ta maad vähendati. Veskile tuli meelde, kuidas ta aastat kümme tagasi, kui ta veel Rabaaugul sulane polnud, kord üle Sassi kesapõllu läks. «Mees, kus sa kõnnid? See on minu maa,» karjus talle Sass. «Kus ma siis kõndima pean, kas pilvedel või?» hüüdis ta vastu. «Ei seda ole,» präokas Sass. «Mul on koht maast taevani päriks ostetud!» Niisugune torm-uhke oli Rabaaugu peremees. Ei, küllap on maja püsti. Vaevalt Sass sellele käe külge pani. Sass armastab räusata ja tühja ähvardada. Kõige rohkem tundis Veski muret selle üle, kas ta leiab siit, Rabaaugult, eest Juta, või kihutas Sass naise minema. Ei, Sass Jutat minema ei peksnud. Sass, see hallparuni-tüügas, võis hullema asjaga hakkama saada. Sassil on pool kihelkonda sohilapsi täis, Sass on maias naiste peale nagu kits kuse järele, Sassist võib kõike uskuda. Ja siin, maanteel, kuhu nõnda selgesti paistsid kuused, mis piirasid Rabaaugu maid, kinnitas Jüri Veski endale juba ei tea mitmekümnendat korda, et tema Juta oskab end hoida, ja et oma elukaaslase tegude puhtuses kahelda on niisama hea kui süüdistada iseennast. Ning kui tema jõuab koju mehena, kes võib ausalt igatühele näkku vaadata, siis ei pruugi ka Juta kellegi ees silmi maha lüüa.

Veski osutas käega metsale ja ütles kõrval sammuvale Tislerile:

«Rabaaugu kuused.»

Tisler sai aru, mis toimub sõbra hinges.

«Küsi vana käest. Mänd ei ütle ära. Põikad kodunt läbi.»

Metsatukk lähenes.

«Tulen kaasa,» tegi Tisler ettepaneku. «Siin on sügavad metsad.»

Veski arutles endamisi, et ta ei kardaks ka üksi minna. Kuna aga teine end hea mehe poolest saatjaks pakub, ei sobi ka ära öelda. Ta otsis silmadega roodukomandöri.

Samas kuuludus metsa tagant laskmist. Algul lajatasid üksikud püssipaugud, siis hakkasid tärisema automaadid ja kuulipildujad. Rood ei peatunud. Tuli ägenes. Kostis miinide ja granaatide lõhkemist. Veski oli pauke ja plahvatusi küllaltki kuulnud, kuid praegused paugud, mis kostsid Mäeristi aleviku juurest, ajasid ta segadusse.

«Juhan,» pöördus ta justkui abiotsivalt Tisleri poole.

«Me tuleme vist terve rooduga sulle külla.»

Tisleri ennustus läks täide. Rood sai käsu alevikku vasemalt haarata. Seda polnud muidu võimalik teha, kui tuli läbida metsaserv ja minna otse üle Rabaaugu väljade. Veski taipas seda jalamaid. Rõõmu asemel puges rinda mure. Kui Juta peaks tütre ja pojaga Rabaaugul elama ning nende põldude kohal kuulid lendama hakkavad, siis pole nali. Järsku tuuakse platsi ka suur-tükid. Kas sel puhul hoonetest pilbastki järele jääb, seda ei tea. Hea, et vili on koristatud — ülessongitud ja mahatallatud põldudel poleks pärast enam suurt midagi võtta.

Veski oli sageli mõelnud oma kojujõudmisele, kuid niisugusena ei osanud ta seda kujutleda.

Rohkem kui viisteist kilomeetrit taganes vaenlane tugevamat vastupanu avaldamata. Pärast Haruveret polnud Veski paukugi saanud teha. Nüüd siin, Mäeristil, tema koduvärvavas, paljastab jälle kihvu. Veski mõistis, et Mäeristit, kus kaks suurt maanteed kokku jooksevad, on taanduval vaenlasel tähtsam oma käes hoida kui ütlemine Vidalat, mille nad kaks tundi tagasi

olid ära võtnud, kuid sellest hoolimata näis talle, nagu oleks lahing praegu otsekui tema pärast puhkenud. Et ta karikas pilgeni täis saaks. Veskit valdas viha. Kas ta veel vähe on kannatanud, kas sõda pole teda juba küllalt vintsutanud, et ta üle oma ukse läve peab roomama, kuulid vihisemas pea kohal. Ei, siin ta ei rooma. Rabaaugu maale, neile kaheteistkümmenele hektarile, mis ta oli tuhandekordselt oma kätega ära teeninud, astub ta nagu peremees kunagi, püstipäi.

Kuid roomata tal tuli. Pidi sellepärast roomama, et oma õu paiskas talle vastu tinarahet. Sassi pool oli vaikne. Seal ei välkunud ükski tulesilm. Hooned nagu surnud. Ometi oleks raudkivist karjalauda akendest parem tulistada kui tema maja nurga tagant. Ikka on Sass paremas olukorras kui tema. Sassi hooned jäävad puutumata, tema osmik puuritakse sõelapõhjaks.

Veski silmad nägid siin, koduvärvavas, korraga palju. Kõigepealt märkas, et maja seisis nii, nagu see oli temast jäänud. Kaseoksad riivasid katuseräästast just nõndaviisi, nagu ta seda oli mäletanud. Ainult palgid olid tuhmimaks tõmbunud. Äraminekul helendas eluhoone nagu küps rukis. Need aknad, mis ta ise oli laudadega kinni löönud, seisid samasugustena praegugi. Ta ei jõudnud rohkem valmis ehitada kui ühe kambri ja köögi. Ja nendegi seinad jäid seestpoolt papiga katmata. Hea veel, et jõudis aknad ette passida ja pöranda alla lüüa. Rohkem ta teha ei suutnud. Kui see tuhat korda neetud sõda, mis sunnib teda praegu ninaga rukikikõrt tuhnima, poleks inimeste elusid segamini paisanud, siis oleks kõik, mis tookord tegemata jäi, ammu unustatud. Verandagi, mille vundamendi ta valmis valas, oleks säranud värviliste klaaside ehtes. Mis Sass siis oleks öelnud! Juba niigi oli marus.

Põllul, kuhu ta oli talinisu külvanud, seisid praegu peksmata rõugud. Segavili. Kaer, oder, pelusk, nii nagu Sassil pruugiks oli. Niisugusele äratundmisele jõudmine pigistas Veski südant. Tähendab, Sass võttis maa Jutalt ära. Ja kui polnud maad, mis siis Juta üksi pidi tegema? Sassile ümmardajaks jääma? Tüdrukutirtsu hallparuni lehmade sappa saatma?

Veski silmad, mis kõike ahnelt neelasid, ei näinud jälgegi Jutast. Kambriaknad mustasid tühjadena, neil

polnud klaasegi ees. See avastus tegi Veski hinge veelgi raskemaks. Ta muigas virilalt enda üle. Mis Jutat meenutavat kardinalappi või riidehilpu ta otsib, kui sakslased on maja oma kindluseks muutnud.

Kus Juta võib olla? Juta ja lapsed. Nüüd kuueseks saanud Mai ja poeg, keda ta ihusilmaga veel näinud pole.

Veski oli teedel küllaltki sõjapõgenike voore kohanud. Juta võib samuti kusagil vankriga lõgistada, lapsed jalgade ees, lehmakont ohelikkupidi tagant tulemas. Või ootab sellessamas kuusikus, mis siit algab ja alles teispool Haruveret lõpeb. Kas tal ongi enam lehma, kas ta üldse on... Veski ei julgenud lõpuni mõelda.

Viha asendus murega ja muutus siis uuesti vihaks, tugevamaks kui enne. Ning see viha tegi teda kärsituks. Ta ei tohi siin aega raisata, ta peab kohe teada saama, mis Jutaga lahti on, kus tema lapsed on.

«Siin oleks vaja suurtükki. Nagu Emajõel,» urises ta kannatamatult ja sihtis hoolikalt. Kas värises käsi või looritas miski silmi, kuid ta oleks nagu õhku tulistanud.

Raevununa jooksis ta küürutava Kalmu juurde.

«Lase sina!» nõudis ta ägedalt.

Kalm imestas.

«Mu oma silm petab. Minu maja, saad aru. Sihi nurgapealsesse aknasse, sealt nagu välgutab.»

Kalm silmitses Veskit uurivalt.

«Sinu maja?»

«Minu. Näed, kaseoksad langevad räästale... Põruta!»

Kalm märkas, et Veski suunurgad tõmblesid.

Kalm tulistas. Ja esimest korda välgatas tal mõte läbi pea, kui hirmus on olnud venelastel, kes on pidanud sadu ja tuhandeid kordi sedasama üle elama, mida praegu Veski tunneb. Inimesed kannatavad ühtemoodi. Ka meie, eestlased, peame jaksama kannatada. Kannatada ja vastu panna.

Veski märkas, et mitte ainult Kalm üksi ei tulistanud — Tisler, Tääger, kogu rood tulistas. Poisid tulid talle külla. Sass peab seda tulevärki nägema. Sass ootas sõda. Oleks ta nüüd kas või oma keldris... Järsku hüppas Veski meeletuna üles ja jooksis kaskede poole, mille oksad langesid ta maja katuseräästale.

Jooksis oma kodu poole, hoone juurde, mille palgid olid ta enda kätega paigale pandud.

Tisler hüüdis talle järele, kuid Veski ei kuulanud. Siis kargas püsti Kalm ja jooksis niisamuti, kuigi see polnud tema maja, mille katust riivasid kaseoksad. Jooksis ka Tisler ja jooksis Tääger, kogu rood jooksis.

Veski ei jõudnud majani. Esimeste kaskede juures, mille tüvedesse naksatasid kuulid, viskus ta maha. Võttis vöölt granaadi ja heitis minema. Esimene granaat lõhkes vundamendi kõrval. Teine lendas otse kambri- risse. Veski tundis rõõmu, et keegi, kas sakslased või Sass, oli akna eest raamid ära viinud.

Kiiresti tõttas ta ukse juurde.

Tisler, kes kogu aeg oli Veskit jälginud, tõukas teda kõrvale.

«Ole ettevaatlik, muidu võid veel oma koduõues sur...»

Lühike valang läbi ukse löikas tal sõnad suust. Veski, kes Tisleri poole pöördudes vihaselt käega rapsas, nägi, kuidas seltsimehe silmad äkki justkui suurenesid ja samas tuhmusid. Siis langes Tisler vastu seina ja libises aeglaselt trepi kõrval kasvavasse nõgesepõõsasse. Veski tardus paigale. «Kust said siia nõgesed?» käis imelik mõte läbi pea.

«Juhan,» sosistas ta, veel mitte lõpuni mõistes, mis oli sündinud.

Ta kuulis mütsatust. Köögiaknast väljahüpanud sakslane sörkis aeglaselt kaevu poole ja vahetas jooksu peal automaadi kassetti. See pidi olema äärmiselt külmavereline soldat, kel jätkus rahulikkust viimasena kohale jääda ja kes nüüd tahtis plehku panna. Otsekohe aga unustas Veski fritsu, tal ei tulnud ettegi, et seesama külmavereline soldat võib kaevu juurest ka talle valangu läkitada. Ta haaras sõbra ettevaatlikult sülle ja kandis nõgesepõõsast kaskede alla.

«Juhan,» kordas ta sosinal uuesti seltsimehe nime. Ja nüüd alles, Tisleri elutu keha juures taipas ta, et kui sõber poleks teda kõrvale lükanud, lamaks ta ise siin kaskede all. Sest ega Juhangi oleks teda nõges- tesse jätnud.

Samas lajatas lask, siis teine. Toetades küünarnukki põlvele, tulistas snaiperipüssist Kalm. Veski märkas, et

Kalm püüdis tabada sedasama fritsu, kes Tisleri läbi ukse tappis ja nüüd jänesehaake tehes kiiresti mööda põldu metsa poole põgenes. Ta heitis Kalmule tänuliku pilgu ja laskus Tisleri kõrvale põlvili.

Veel kaks lasku. Veski ei näinud, kuidas sakslane hüppelt kõrvale kukkus ja kündmata maale kägeras lamama jäi.

Kohalejõudnud sanitar konstateeris seda, mida Veski teadvus ikka veel tunnistada ei tahtnud: Tisler oli surnud. Alles siis, kui Mägi hakkas Tisleri taskuist dokumente otsima, elustus Veski. Ta lükkas juurdetulnud rühmaülema käed kõrvale ja avas ise taskud. Õliga läbiimmutatud riidesse mähitud punaväelaseramatu ja parteipileti kõrvalt leidis ta kirja, millel oli Juta Veski nimi ja tuttav aadress. Sellesama talu aadress, kus nad praegu viibisid. Veski tundis ära oma käekirja, tundis ära ruudulisest vihulehest valmistatud kolmnurkse ümbriku, talle meenus kaitselahing Luki all ja jutud, mida ta tollal Tisleriga oli rääkinud, ning ta mõistis sügavamini kui kunagi varem, missugune ustav sõber Juhan Tisler talle oli olnud.

Keegi hüüatas:

«Poisid, maja põleb!»

Veski nägi akendest suitsu imbuvat, kuid praegu ta ei hoolinud sellest, nagu polekski see tema enese kätega ehitatud maja, mis siin kaskede all seisab.

Rooduvanem Rünk jooksis majja. Kambrisein, mis granaadiplahvatuses oli süttinud, kustutati varsti. Hoone tagant leiti kaks sinakasrohelistes mundris laipa ja keldri juurest veel üks.

Kojujõudmine kujunes Veskile rõõmutuks. Ta mõtles selle üle kaua, istudes õhtul Kalmuga kõrvuti oma maja trepil. See oli ei tea kelle poolt rüüstatud ja tema ning ta seltsimeeste kuulidest läbipuuritud maja. Veski leidis siit ainult kaks asja, mis kõnelesid temast endast ja Jutast. Köögipingi, mille ta oli järelejäänud planguotstest ise kokku klopsinud, ja suure puukulbi, mis imekombel pliidi kohal konksu küljes rippus. Veskil oli palju, mille üle pead murda ja südant valutada. Kalm tundis seda, sest ta oli pärast lahingu lõppu koos Veskiga kogu küla ning pool alevikku läbi käinud. Talud olid tühjad. Nad nägid eemalt küll üht vana-

meest, kelles Veski tundis ära Kurvitsa talu omaniku, kuid see luusis mitte oma, vaid naabertalu õuel, ja kui nad sinna jõudsid, oli ta kadunud. «Vaatab, mida oma aita vedada,» oli Veski veel lausunud ja Kurvitsa Matsile käega löönud. «Selle suust nagunii ausat sõna ei kuuleks. Hunt hunti ei murra.» Rabaaugu Sassi talust ei leidnud nad ühtegi hinge. Kõik kõneles sellest, et siit on kiirustades ja ülepeakaela jalga lastud. Teised võisid ju minna, aga küllap vana Sass kuskil peidus on, oli Veski Kalmule kõnelnud. See kulakuvaim — Tisler nimetas päratu rikkaid kohaomanikke ikka kulakuiks — ei raatsi isegi surma ähvardusel oma maad ja vara maha jätta. Sest maata ja rahata on Sass sedasama, mis hobusepabulad siinsamas talli ees.

Alles neljandas talus, millel Kalmu arvates oli huvitav nimi — Soomatsi —, kohtasid nad vanaeidemulda. Ta teadis kas väga vähe või ei julgenud rääkida. Juta olevat tütreaga juba esimesel sõjasügisel Rabaaugult lahkunud. Kuhu? Mispärast? Eideke ei saanud selle kohta ühtki mõistlikku sõna suust. Kardab ikka veel Sassi, mõtles Veski. Alles alevis kuulis ta tuttava lombaka kingsepa käest, kes olevat lahingu ajal kartulikeldrisse varju pugunud, et Juta läinud vist kuhugi Pärnumaale. Nii olevat räägitud. Jah, tütreke olnud tervise juures ja Juta ise kah nagu naine ikka, kellel kuu aja pärast on pisikest peret oodata.

Kalmu südamesse pugus kartus, kas ta Tallinna jõudes ei pea mitte niisama oma vanemaid otsima. Tallinna olevat rängalt pommitatud, kes teab, mis teda kodus ootab.

Nõnda, kummalgi omad mõtted, istusid nad Veski trepil.

Viimaks tõusis Veski püsti ja lausus:

«Siia, Rabaaugule, ma jään.»

Vaikis pisut ja lisas siis:

«Juhan lubas kord mulle — minu viimase kirja Jutale saata. Nüüd leidis ta minu ukse all otsa.»

Ning ilma igasuguse seoseta:

«Kodumaa tähendas minu silmis kahteist hektarit Rabaaugu maad, seda maja siin kaskede all, Jutat, Maie ja poega, kelle nime ma veel ei tea. Ma pidin oma nisupõllul kápuli roomama ja Juhani kukkumist nõ-

gestesse nägema, enne kui mu silmad lahti läksid. Sõnal kodumaa on suurem tähendus.»

Kodumaa. Rahvas. Sõda. Need mõisted said Kalmu silmis ikka ja jälle uue sisu ning värvi.

2

Öösi nägi kapten Aava imelikku und. Ta sammus oma pataljoni eesotsas, kuid siis kasvasid ta jalad justnagu maa külge. Mehed aga marssisid edasi. Nad läksid temast mööda ja läbi. Lõpuks jäi ta üksi, roodud aga kaugesid ja kaugesid. Ta tahtis sõdureile midagi hüüda, kuid suust ei tulnud häält. Katsus järele joosta, maasse kasvanud jalad ei kuulunud sõna.

Lõpuks ta ärkas. Kell võis olla alles neli või viis. Unenäo rõhuv järelmaik ei kadunud ka ärkvel olles.

Tema asetäitja kapten Vinogradov magas rahulikult, Aava kuulis ta ühtlast hingamist. Partorg vilistas tasakesi läbi nina. Eesruumis kõhis korrapidaja.

Ta jäi uuesti magama ja jällegi nägi ta und. Unenägu oli kohutav oma selguses ja tõepärasuses. Õieti see polnudki unenägu, vaid pilt, mis talle Velikije Luki võitlustest oli mällu sööbinud. Nad seisid valge maja ees asuvais sakslaste poolt mahajäetud kaevikuis. Pool sada meetrit eemal lamas jäätunud lumel surmavalt haavatud kapten Sauer. Pataljonikomandöri juurde ei pääsenud keegi, vaenlase snaiperid hoidsid künkanõlva tule all. Nüüd jooksis Saueri käskjalg, kes mõni meeter enne oma komandöri juurde jõudmist raskesti haavatuna maha kukkus. Vahetevahel näis, nagu oleks kapten end liigutanud. «Silmapete,» kähistas Mänd. Täpselt nii, nagu see elus oli toimunud. Siis liigutas surija end tõesti. Kapten Aava tundis õudust. Ta vaatas binokliga ja nägi, et hingeheitva komandöri kasukaseljale olid tekkinud kaks augukest. Ühest paistis välja lambavillatort. Kuulid kündsid lamaja ümbert üles jäätolmu. Nõnda, nagu see elus oli sündinud. Niipalju ühtis unenägu tegelikkusega. Edasi läks aga toimunust lahku. Ta hakkas ise roomama. Ta avastati alles siis, kui ta oli Saueri juurde jõudnud. Neid tulistati mitte enam snaiperipüssidest, vaid kuulipildujaist. Pikkade,

halastamatute valangutega. Mitu kuuli tabas teadvusetut kaptenit. Jäasse jooksvad kuulid kiunatasid koera-poegadena, need aga, mis tabasid langenut, kustusid hääletult. Ta püüdis maa külge liibuda, selle varjavasse hõlma tungida, kuid jäätunud nõlv oli süd ametu. Järsku tundis ta teravat lööki abaluude taga. Ta mõtles, et see on surm, mis teatas oma saabumisest. Ta surigi. Kapten Sauer aga tõusis ja tõstis tema laiba kätele. Kuulipildujad enam ei tulistanud. Nad ei viibinudki Velikije Luki varemeteväljade vahel, vaid laial lagendikul. Kapten Sauer kõndis, tema surnukeha kätel, ja nende taga marssis pataljon. Ja nii nagu esimeses unenäos oli juhtunud temaga, tardus nüüd ka kapten Sauer paigale ja nendest läbi ning mööda sammusid roodud. Mehed kaugesid, muutusid ikka väiksemaks ja väiksemaks, nemad aga ei saanud paigast.

Siis ärkas kapten Aava uuesti.

Ta tõusis, tõmbas sineli õlgadele ja läks eesruumi. Laua ääres tukkus korrapidaja. Käskjalad magasid täies riietuses seina ääres. Läbi akna paistis tunnimehe tume siluett.

Aava astus nurgas asuva pange juurde ja jõi kopsikust vett. Kolina peale ärkas korrapidaja.

«Seltsimees kapten, kõik on korras.»

Aava naeratas ja väljus. Korrapidaja, õnnelik, et talle tukkumise pärast märkust ei tehtud, vaatas kaptenile imestades järele.

Pilgu aega seisis Aava trepil ja hakkas siis külahaheteed-pidi seitsmenda roodu poole minema.

Talle tuli vastu vanemleitnant Mänd, kes seletas, et oli käinud valvetõket kontrollimas.

«Teeme suitsu,» pakkus kapten paberossi. «Uni läks ära.»

Nad seisisid ja suitsetasid.

Õö oli vaikne. Staabi juurest kostsid tunnimehe sammud. Kuskil hirnatas hobune.

«Kapten Sauer oli suurepärane inimene,» hakkas Aava rääkima.

Ligi kaks aastat tagasi langenud seltsimehe meenutamine tundus Männale ootamatusena. Nii nagu korrapidaja, imestas ka tema pataljonikomandöri käitumise üle.

«Ta uskus meisse, oma pataljoni, rahvasse,» jätkas kapten, kõneldes nagu iseendaga. «Kord ütles ta mulle, et me ei tohi eestlase nimele häbi teha. Teeme praegu häbi, kannatavad meie pärast paljud põlvkonnad.»

«Me pole häbi teinud,» lausus Mänd vaikselt.

«Seda ongi hea teada ja tunda. Kartsin pisut Emajõe lahingut,» tunnistas Aava. «Sina ei kartnud, mina aga küll. Mitte mürske ja kuule. Seda hirmu, mida nende ees tuntakse, pean ma loomulikuks. Kartsin sõdurite südamede pärast. Meie südamed osutusid aga tugevaks kui nende eestlaste südamed, keda fašism oli ss-lastel mundrisse toppinud, sest meie pool on tõde.»

«Meie pool on tõde,» kordas Mänd mõtlikult.

«Kapten Sauer oleks pidanud seda nägema.»

«Usun, et kapten Sauer aimas, missuguseks meie pataljon kord muutub.»

«Kindlasti aimas. Me oleme tõepoolest palju muutunud. Võõraslapse meie hulgas enam ei ole.»

Vaikiti.

«Kapten Sauer tegi kõik, et inimesed oma esialgsetest pettumustest üle saaksid,» ütles Aava lõpuks. «Ta ei sallinud neid, kes oma ninaotsast kaugemale ei näinud. Kes endast ei jaksanud suuremad olla.»

Hommikustes askeldustes unustas vanemleitnant Mänd öise kõneluse. See meenus talle alles pärastlõunal, kui ta kapten Aavat nägi kummargil jooksvat kuu-siku poole, kust neid ägedalt tulistati. Talle meenus veel muudki. Et kapten oli kogu päeva kummaliselt elevil ja rahutu olnud ning alatasa roodu juurest roodu juurde liikunud.

Kapten Aava jooksis ja ka vanemleitnant Mänd jooksis. Viimane mõtles veel, et mis pärast Aava on nõnda ette tulnud. Egas pataljoniülema koht ole rühma lahingukorras.

Mänd, kes alateadlikult kaptenit jälgis, märkas Aava kukkumist. Kapten tõusis aga, taevas tänatud, uuesti. Siis kadus ta silmist. Rood jõudis metsaservale. Kõige raskem oli möödas.

See oli roodule pärast Emajõe üks vihasemaid lahinguid. Mänd ei teadnud täpselt, kui suured vaenlase jõud metsas peitusid. Kõneldi tuhandest mehest,

räägiti kahest tuhandest. Vaevalt polgu staabiski täpselt teati. Et aga nende polk oli vähemalt vaenlase rügemendil taganemistee ära lõiganud, selles olid kõik kindlad.

Tema rood oli juba paarsada meetrit puuderägas-tikku tunginud. Kostasid granaatide heledad kärगतused. Üle nende peade vihisesid miinid, mis lõhkesid kuskil laanesügavuses.

Edasirühkiva roodukomandöri jalad vajusid samblasse. Ja paksust, jalgade all vetruvast samblast leidis ta ka kapten Aava. Pataljonikomandör otsekui magas, näol rahulik naeratus. Ta oleks nagu puhkama heitnud ja käe pea alla asetanud. Ainult teine käsi, mille kange-stunud sõrmed olid sügavasse samblasse tunginud, kõneles surma karmusest.

Lahing, mis kandus järjest kaugemale, nõudis, et ka Mänd langenud kapteni maha jätaks. Ta raputas end tardumusest lahti ning alla surudes kaotusevalu, mis hinge järjest tugevamini endasse haaras, kutsus mehed kohale ja käskis pataljonikomandöri surnukeha metsa-servale viia. Kapteni surm mõjus talle hoopis eriliselt. Kogu hilisemas lahingu käigus tundus, nagu jookseks kapten Aava kusagil ta läheduses, kuivetanud keha ettepoole vimmas. Just niiviisi, nagu ta teda viimati elavana nägi. Vahetevahel kumisesid kõrvus isegi Aava sõnad nende öisest kõnelusest, mis omandas nüüd erilise värvingu. Pataljonikomandöri oli justkui põletanud mingi tuli, tagant kihutanud imelik sund. Pärast lahingu lõppu, kui vaenlane end suurte gruppidena vang'i andis, mõtles Mänd, et pataljonikomandöril polnud mingit põhjust nende roodu tulla. Täna oleksid sõdurid ka ilma komandörideta vaenlase vastupanu murdnud. Nõnda ägedalt olid nad rünnanud. Veel rohkem — võitlejad tegutsesid nagu mingi sisemise tõuke sunnil. Seda võib nimetada nõukogude patriotismiks, isamaa-armastuseks, vihaks vaenlase vastu, sellele võib leida mõne teise, vähem kõlava nime, kuid ilma selle ajendita poleks vaenlase vastupanu nii kiiresti murtud. Nõnda kõneles Mänd Kirstile, kes küsitles tema käest võiduka lahingu üksikasju. Seda rääkides mõistis Mänd korraga, et ka kapten Aava võis tegutseda sama sisemise ajendi sunnil. Ta ei saanud talitada teisiti kui tali-

tas, ta tundis vajadust olla koos meestega. Õlg öla kõrval sõduritega. Ta ei tahtnud jääda võlgu enda ega kellegi teise ees. Rahva ees. Ka sellest kõneles Rein Kirstile.

Ka Kirsti arvas, et kapten Aava ajas surma tema kodumaa-armastus. Armastus, mis oli igasugused katsumused vastu pidanud ja võitjaks jäänud. Seda mõtet jagas ka kapten Vinogradov, kes ei häbenenud oma meelevõimutust, kui ta langenud ülema surnukeha juures viibis.

Ainult leitnant Simulil oli oma arvamine.

«Rumal surm,» ütles ta huuli kõverdades staabiadjutandi eksimatusega. «Mina hoiatasin teda ja diviisi staabi esindaja alampolkovnik Rimm keelas teda, kuid tema ei kuulanud. Mis ta otsis roodu? Kas pataljoni-komandöri asukoht on lahingu ajal rühma rivikorras? Asjatu, mõttetu surm.»

Mänd mõtles, mispärast Simul küll nõnda kõneleb.

3

End vangi andnud vaenlase soldatid rivistati üles maantee ja metsa vahelisele lagendikule. Just sinna, kust kohast pealetung oli alanud. Nad moodustasid nüüd suure sinakasrohelise nelinurga, mille iga külg võis ulatuda viie-kuuekümmenele meetrile. Vangid seisid kahekaupa reas, tihedalt üksteise kõrval, näod välja-poole.

«Neid on vähemalt kuussada,» mõtles Kalm, kes, püss õlal, oli üks valvureid.

Enamik allaandnuist olid eestlased.

«Mis neist passida,» porises Tääger. «Tühjadest pole enam pakkujooksjaid.»

Veski vaatas vange vihkavalt.

Raudnask tunnistas neid uudishimulikult.

Tääger sülitas.

«Neil ei ole enam meeste nägusidki peas. Vilets kari.»

«*Qualis rex, talis grex,*» ütles Raudnask.

«Juba sa hakkad jälle,» viskas Tääger talle etteheitva pilgu. «Kui su kolu poliitikat ei jaga, siis hoiu vähemalt lõuad koos. Ma hakkasin sind juba inimeseks pidama.»

Raudnask naeratas.

Veski sähvas kurjalt:

«Seesama kari tappis kapten Aava. Ja veel hulga tublisid poisse. Mättas oleks nende paras koht.»

Tääger astus otse rivi juurde.

«Mispärast sa endale saksa mundri selga ajasid?» küsis ta samasuguselt turjakalt, tugeva kondiga meheltselt, nagu ta isegi oli.

Suurekasvuline vang vaatas temast mööda ja liigutas ainult veidralt suud.

«Mobiliseeriti,» kohmas tema kõrval seisev väiksem, nirginäoga mees.

«Kas meid lastakse maha?» küsis nüüd seesama turjakas mees, kes algul sõna suust ei saanud.

«Mina laseksin,» sõnas Tääger raskelt. «Ma ei kannata lolle. Kurat võtaks,» ei suutnud ta end vaos hoida, «kui palju sa minu seltsimehi oled maha tapnud? Kes teid sundis metsast meile tinarahet vastu põrutama. Nüüd — mobiliseeritud...»

Suurekasvuline vang maigutas jällegi imelikult suud.

«Küllap uuritakse välja, kes te niisugused olete,» jätkas Tääger. «Meie võim on armuline. Pääsete terve nahaga.»

«Ausõna, mobiliseeritud,» tõendas uuesti nirginäoline. «Mu püssiraud on puhas. Ma ei teinud ühtegi pauku. Seda saab kontrollida. Relvanumbrite järgi.»

Veski käratas:

«Kes siis metsast tulistasid? Hundid või?!»

«Mobiliseeritud oleme küll,» lausus suurekasvulise parempoolne naaber, laia rõugearmilise näoga soldat. «Aga kui sul kord juba munder seljas on ja püssi kannad, siis sa ka kõmmutad.»

«Mehejutt,» nõustus Tääger. «Sinusugusele annaksin minagi armu. Võtad veel aru pähe.»

«Kui me nii kangesti sakslaste poole oleksime hoidnud, ega me siis nõnda hõlpsasti end vangi oleks andnud.»

«Praegu on ka pesuehtsad ss-lased, mitte ainult teietaolised ersatsid, oma nahka hoidma hakanud,» löikas Veski.

«Nii et siis maha ikka ei lasta?» uuris veel kord suurekasvuline.

«Mis sa soiud,» vihastas nirginäoline. «Sulle öeldi.»

«Lõpp oli juba kevadel näha, kui meid mobiliseeriti,» ütles laianäoline. «Rumalad olime, et õigel ajal redusse ei osanud joosta.»

«Kuhu sa hing ikka võimu eest jooksed,» ohkas nüüd tagumises reas seisev prille kandev vang.

«Peaasi, kui maha ei lastaks,» kordas suurekasvuline visalt üht ja sama.

Tääger keeras talle selja. Ta käis, kergekuulipilduja nagu tavaline vintpüss rihmaga üle õla, ümber ülesrivistatute. Vangide näod paistsid talle ühesugustena. Enamik vaatas kas maha või siis põrnitses teda altkulmu. Ta ei hakanud juurdlema selle üle, et alistunud ja hirmunud näivad ikka ütlemata ühetaolistena. Igasugune munder annab küll inimestele teatava sarnasuse, kuid niisugune nägude kokkusulamine, mis iseloomustas vangide nelinurka, ei tulnud ainult sinakasrohelistest vormirõivast. Inimesi ei eralda üksteisest mitte ainult nina või lõua kuju, silmade ja juuste värvus, vaid samavõrra ka sisemine mina, mis väljendub pilgus ja avaldub kogu olemuses. Seda sisemist mina peegeldas vangide rivi praegu üpris vähe. Seda sisemist mina ei olnudki. See oli segadusse aetud, petetud ja pettunud. Zooloogiline hirm valitses kõigi teiste tunnete ja ka mõtete üle. Tääger ei juurelnud selle üle. Ta üksnes konstateeris, et niisugusest rivist on raske tuttavat leida. Tuntud inimest ta aga kohata tahtis. Mõnd vabrikumeest, et kuulda ausat vastust, mis neid frondile ajas. Võim ja vägivald, mis muu, arutles ta endamisi. Ja rumalus ning pimedus. Kuid tuttavat meest ta ei leidnud. Seepärast läks ta tagasi laianäolise juurde ja küsis:

«Kas te, juudahinged, teadsite, kelle vastu te sõdisite?»

«Venelaste vastu,» vastas nirginäoline kärmeesti.

«Teie ei löö, aga järsku venelased löövad meid mätasse,» usutles suurekasvuline endiselt.

«Ärge ajage Hitleri möga,» põrutas Tääger vangidele. «Tööraha võimu vastu sõdisite. Fašistide ja pursuide valitsus annaks teile tõepoolest tina. Nüüd pääsete

terve nahaga. Vangileiba muidugi mõista mõni aeg süüa tuleb.»

«Eestlaste traagika,» tähendas sarvprille kandev kõhn mees tagareas.

Tääger ei mõistnud lõpuni, mida sellega öelda taheti.

«Sina oled eestlaste traagika,» andis ta aga kõhklematult vastu. «Kas mobiliseeritud või vabatahtlik traagika, selles on ainult vahe.»

«Vabatahtlikud lastakse maha?» küsis suurekasvuline ärevalt.

«Neidki mõrtsukaid me ei tapa,» urises Tääger. Nüüd oli talle vangidega jutuaajamisest kõrini. «Jumala eest traagika,» pomises ta endamisi kaaslaste juurde tagasi minnes.

«Mis?» küsis talt Raudnask.

«Need seal,» näitas Tääger vangidele, «on eestlaste traagika.»

«Aga sina — mis või kes sina oled?»

«Mina ei ole traagika,» väitis Tääger rahulikult. «Mina tean, mis ma teen. Kui meid, poisid, poleks, siis alles oleks eesti rahval traagika.»

Äkki turgatas Täägeril midagi pähe. Ta läks uuesti vangide juurde ja küsis:

«Kus teie ülemused on?»

«Muist on siinsamas. Mõni vahetas hirmuga fүүreri-mundri grenaderi oma vastu ära. Osa ülemusi lasi juba eile jalga,» seletas laianäoline. «Oberführer Kicksberger ja teised suuremad fүүrerid. Meie pataljoni ülem sturmbannführer Reinop litsus erariietes võssa. Grenader Ööbik ise nägi.»

Grenader Ööbik osutus nirginäoliseks vangiks.

«Nägin jah. Olin staabi juures valves. Hommikul vara hiilis kõrvaltallu. Sealt ta minema pani, maavil-lane ülikond seljas... Meie oleme mobiliseeritud, ss-lase tunnused ei tähenda midagi.»

Nüüd küsis Kalm:

«Reinop? Kas teie ülema nimi oli Reinop?»

«Reinop. Sturmbannführer Mati Reinop. Kirjutati, et ta on suur isamaalane. Velikije Luki all toonud tuhat meest üle. Meile rääkis, et Punaarmeele on antud käsk kõik eestlased maha tappa, vanusele ja soole vaatamata.»

«Sellest ei rääkinud tema,» õiendas prillidega vang tagumisest reast. «Ajalehtedes seisis nii must valgel. Ära aja segamini.»

«Kama kõik,» ütles nirginäoline.

«Ega te ei tapa? Järsku lasete siiski maha?» uuris suurekasvuline muutumatu püsivusega.

Teda ei kuulatud.

«Reinop? Nimi oleks nagu tuttav,» vaatas Tääger küsivalt Kalmule otsa.

«Reinop teenis meie polgu staabis. Vanemleitnant,» ütles Kalm.

«Tuhat meest! See on muinasjutt,» lausus Tääger.

«Vale,» nõustus Kalm. «See on vale. Ta läks varga kombel üle.»

Tääger teatas seda ka vangidele.

Vangide suust kuuldu erutas tugevasti Kalmu. Niisiis oli ta Matit näinud ja mitte uskunud, et see Mati on. Umbes tund aega enne lahingu algust möödus nende rühm ühest metsäärsest talust. Selle õuel, sirelipuhma varjus seisis mees. Kalmu pilk libises algul temast ükskõikselt üle. Kas inimesed neid vähe uudistasid. Kas nad polnud teedel küllalt näinud noori ja keskealisi mehi, kes väeosade lähenedes aegsasti varju tõmbusid. Niisugused teekäijad tegid ainult nalja. Polnud tarvis erilist läbinägelikkust, et neis maameestes tunda grenadere, kes olid oma naha päästmiseks mundri erariiete vastu vahetanud. Keegi ümberrõivastatuid taga ei ajanud ega kinni ei võtnud. Kalmule meeldis, et Punaarmee neisse üleoleva ükskõiksusega suhtus. Ta nägi selles võitlejate suuremeelsust inimeste vastu, kes on relvad maha pannud. Jõutunnet. Usku rahvasse, kes oskab hunte lambaist eraldada. Ka sirelipõosa varjus seisva mehe puhul oli ta algul mõelnud, et seegi on üks, kes vägivaldselt Saksa armeesse on mobiliseeritud ja Punaarmeelega võidelda ei taha. Alles hiljem tekkis tunne, et selle mehe juures oli midagi tuttavlikku. Siis oli ta seisjat tähelepanelikumalt silmitsenud ja leidnud, et see sarnaneb Mati Reinopiga. Raske oli uskuda, et see võis Reinop olla. Kui aga mees tema pilgu eest oli näo kõrvale keeranud, oli ta rahutuks muutunud. Vaatas veel tagasi. Põosa juures ei seisnud enam kedagi. Hetk hiljem oli ta märganud, et sama mees läheb

kiirete sammudega maja nurga poole. Üle kogu ta keha oli valgunud kuumalaine. Tõepoolest Reinop. Tema käis nõndaviisi. Ta peaks pageja kinni võtma. See oli ju reetur. Inimene, kes oleks ta peaaegu tapnud, kelle pärast ta kaks kuud hinge vaakus. Ta peaks hüüdma, ja kui äraandja seisma ei jää, siis püssi võtma ning talle kuuli järele kihutama. Peaks rühmaülemale ütlema, et neil tuleks mees kinni võtta. Niisugused mõtted olid ta peas tuhisenud, aga ometi polnud ta ei üht ega teist teinud. Lõpuks oli ta end rahustanud, et võib-olla see polnudki Reinop. Lihtsalt keegi võõras, kes ainult pais-tis Mati sarnasena.

Praegu aga selgus, et tegemist oli siiski olnud Mati Reinopiga.

Sturmbannführer.

Reetur.

Reetur, kes reetis teist korda.

Valvurid vahetati välja. Vangid rivistati kolmekau-pa kolonni ja konvoimeeskond hakkas neid tagalasse viima.

«Kõik on ühte nägu.»

Keegi Kalmu kõrval seisjaist ütles nii.

«Mörtsukad.»

Nõnda ütles Veski ja Kalm mõtles, et Veski poleks Matit minna lasknud.

«Õnnetud inimesed.»

See oli Raudnask.

«Mörtsukad. Kes tappis Juhani? Kes tapsid täna kap-teni?»

Veski ei tagane kunagi omast.

«Sõda tappis.»

Nii ütles Raudnask.

«Fašism tappis. Fašistid alustasid sõda. Ja fašistid peavad ka vastutust kandma. Olgu nad siis sakslased või eestlased.»

Kalm tundis vanemleitnant Männa hääle. Ka roodu-komandör oli siia tulnud.

Need vanemleitnant Männa sõnad jäid viimasteks, mis siin öeldi.

Järgmisel päeval liikus kolmanda pataljoni seitsmes rood polgu avangardis. Kolme tunniga läbiti viisteist kilomeetrit. Purukslöödud vaenlase paanikas taganevad väeosad ei suutnud neile erilist vastupanu osutada.

«Küll lippavad,» ütles Tääger. «Naha võtab märjaks. September, aga juuli ilmad.»

«Mulle näib, et tänase lahingu võidavad jällegi sakslased,» naeris Viies. «Ma lugesin «Eesti Sõna». Teate, mis seal kirjutati. «Vaenlasel ei läinud korda takistada meie eemaldumisliikumisi.» Täpisealt nõnda. Mis te ütlete? Osavalt, eks! Mis sa arvad, Raudnask, on mul õigus?»

«Goebbels on peenike sell,» vastas Raudnaski eest Tääger. «Fritsude eemaldumisliikumisest aurab mul turti.»

«Küllap saame vaeva näha. Ega me veel Tallinnas ole. Kogunevad ja näitavad uuesti hambaid,» sõnas Urmet.

«Poisid, ma laulan teile,» tegi Viies ettepaneku.

Kõik olid harjunud, et Rünk ütleb nüüd «mitte mõnd šlaagrit» ja soovitab laulu. Nad vaatasid juba rooduvanema poole, kuid see vaikis.

«Ei saa mitte vaiki olla...» algas Viies.

«Jäta,» keelas Rünk.

Mehed vaatasid teda imestunudult. See laul oli Rüngale alati meeldinud.

Urmet kohmas:

«See pole rivilaul.»

«Me pole jalutuskäigul,» sähvas Veski. «Narrikari.» Kilomeeter järgnes kilomeetrile.

Raudnaskil valutasid jalad. Ta ei kaevanud selle üle. Mets.

Küla.

Jälle mets.

Rood marssis.

Vanemleitnant Mänd uuris kaarti ja andis korralduse peatuseks. Vastavalt saadud käsule pidid nad siin ootama polgu peajõudude järelesaabumist. Julgestus saadeti ette ja rood jäi puhkama.

Sadakond meetrit teest kõrval paistsid taluhooned. Tääger silmas õuel pumbakaevu.

«Seltsimees vanemleitnant, ma lähen ja pesen ennast. Seal, selles talus.»

Kümmekond meest avaldas sama soovi.

Mänd nõustus.

«Olge ainult ettevaatlikud,» hoiatas ta Agurit, kes sõduritega kaasa läks.

Mehed lähenesid talule.

«Naisenägu piilub kardinat vahelt,» märkas Viies. «Iludus, jumala eest iludus.»

«Mis? Unistus? Kus sul jälle unistus on?» küsis Tääger.

«Unistus? Ei. Unistus jäi mul Emajõe taha. Proviisor Tartust.»

«Proviisor? Siis pidi ta vähemalt neljakümnene olema,» arutles Tääger valjusti.

«Mitte proviisor. Tahtsin öelda farmatseut. Kõige enam kahekümne kolme-neljane. Varem ei olnud mind veel ükski ülikooliharidusega naine suudelnud. Tuleleek. Ma jätsin talle tohutu mulje. Muide, ta suudles mind esimesena.»

«Fritsude lits, kui esimesena suudles. Need suudlevad ikka esimesena,» pilgutab Tääger kaaslastele silma.

«Oli ta neitsi?» küsis Urmet süütult.

Viies vihastas.

«Sa oled mats. Ausõna. Niisuguseid asju ei küsita. Eks ole, vana, nad on matsid,» pöördus ta Rünga poole, kes teda oli alati toetanud.

Rünk vaikis.

Õuel seisis kahehobusevanker, millel oli kõitega kõvasti kinniseotud kõrge koorem. Esimese varjus oli veel teinegi vanker. Ka sellel asetses kõrge koorem, aga köied olid lahti võetud. Eemal, tara taga paistsid hobuste laiad seljad.

«Ma pumpan,» ütles Särglepp.

Vesi oli külm ja karastav.

Elumaja uks paotus. Lävel seisis noor, pooleldi linlikult riidetatud neiu. Ta vaatas hämmastunult sõdureid.

«Te olete... eestlased?» küsis ta siis sosinal.

«Nagu näete,» lähenes Viies talle avala naeratusega. «Me oleme eestlased, mina ja mu seltsimehed.»

«Eesti poisid,» kõmistas Tääger kaevu juurest.

«Nalja veel saab,» naeris Särglepp.

Neiu tunnistas neid uskmatult. Tal olid suured silmad ja tema suurtest silmadest peegeldus imestus.

«Taevas küll! Eestlased, te olete eestlased. Ema,» hüüdis ta tuppa, «need kõik on eestlased! Räägivad eesti keelt ja... Tule, ema, nad ei tee midagi. Nad ütlevad, et nad on eestlased, ja neil on eestlaste näod.»

Ta astus paar arglikku sammu sõdurite poole.

Viies läks talle vastu.

«Nooremseersant Arnold Viies Tallinnast,» tutvustas ta ennast kandu kokku lüües.

Majast valgus õuele naise. Nii noori kui ka üsna eakaid. Siin oli linlikult riietatuid, aga ka pikkades seelikutes ja põlledes talunaisi.

Nad uudistasid kaevu juures seisjaid, nii nagu seda esimenegi neiu oli teinud. Üllatuse, uskmatuse ja erutusega.

Kõige kiiremini toibus hämmastusest täidlane emand, kelle käsivarred olid prisked, piimvalged ja ümmargused, käeseljad kakkudena kohevad.

«Oodake, härra,» pöördus ta Täägeri poole, kes taskurätiga kaela kuivatama hakkas. «Ma toon teile käteräti.»

Nagu kokkuräägitult kadus muist naise majja ja silmapilk hiljem olid nad tagasi, igapähele lumivalge rätt käe peal.

«Aitäh,» sõnas Tääger.

«Helga ja Anne, kähku seepi!» käsutas seesama üle neljakümne, valgete ümarate käsivartega naine, kes käterättide toomise algatas.

«Mis te endale tüli teete,» tõrjus Tääger.

Ka Viies hakkas kiiruga pesema. Seebi ulatas talle esimesena välja tulla tihanud neiu.

«Meile räägiti, et teist pole enam hingegi alles,» hakkas rääkima kõige vanem naistest. «Te olla seal Siberis ja kes teab kus pärapõrgus kõik otsa saanud. Ja need, kes alles jäänud, need tapetud ühe linna all — linna nime ei tule meelde — viimaseni maha. Kas teid rohkem ka järel on?»

Kaks naist, kes siiani olid tagasihoidlikult ukse juures seisnud, tulid lähemale.

«On, on, perenaine,» kinnitas leitnant Agur. «Kui kogu meie korpus siit mööda marsiks, annaks teil terve päev vahtida. Minge maanteele, siis näete ise. Oma paar tuhat tuleb sedagi teed kaudu.»

«Ja kõik te räägite eesti keelt?»

«Mitte halvemini kui teie, kallis perenaine,» ütles Viies. «Me võime ka laulda.»

Ja Viies lauliski:

«Kui teaksid sa, kuis mulle oled armas...»

«Armuline jumal,» lõi Helga ja Anne ema oma karkuna kohevaid käsi kokku. «Kes seda võis uskuda! Mida siin kõik räägiti: et tulevad venelased ja tapavad. Üks vene sõdur võetud vangi ja see seletanud, et niisugune käsk olla antud. Et esimesed ei tegevad midagi, sest neil polevat aega, pidavat ööd-päevad sõdima, aga need, kes tagant järele tulevat, need tapvat ja küüditavat kõik ausad inimesed ära.»

Tääger ütles rahulikult:

«Fašistide loba.»

«Jah, nõnda räägiti ja kirjutati, ja hullemini veel,» kinnitas vanaperenaine. «Hommiikul läksid siit sakslased ja ähvardasid. Nad olid väsinud ja tigedad ja ütlesid: küll te näete. Ajalehte pole juba kolmandat päeva tulnud ja kõik teed on põgenikke täis. Igaüks räägib ise juttu, ja sa ei tea, keda uskuda, keda uskumata jätta.»

Nüüd lausus üks naistest, kes seni eemal oli seisnud:

«Minu süda ütles siiski, et kõik ei ole nii, nagu ajalehed kirjutasid. Õetütar kuulas öösiti Leningradi raadiot ja seal räägiti, et on korpus ja kõik.»

Naised kõnelesid üksteise võidu.

Sõdurid kutsuti tuppa. Kohevate käekakkudega emand ja ta tütreid askeldasid ärevalt ringi. Kiiresti toodi lauale sink, munad, või ja juust. Avati keedisepurke, lõigati tomateid ja kurke. Taldrikute ja vaagnate vahele sigines kaks kolmveerandliitrist viinapudelit.

«Riigivanem.»

Täägeri hääles oli nii üllatust kui ka tunnustust.

«Eestiaegne. Mitte Mäe silmavesi. Hoidsime ikka. Nüüd käepärast lauale panna. Võtke platsi, võtke platsi.»

Südamelt langes nagu kivi. Üks nuga puudub, Helga, too ruttu nuga.»

«Asjata teete endale tüli. Meil on aeg minna. Lahinguülesanded ootavad,» püüdis nende askeldusi pidurdada leitnant Agur. «Praegu pole aeg pidutsemiseks.»

«Ärge öelge ära. Suutäie jõuate ikkagi maitsta. Lep-pige sellega, mis on. Me pole omas kodus. Tõstke siiski ette. Siin on munad. Helga ja Anne, valage viina. Nad on eestlased, mõtelda.»

Tütarde ema õhetas näost. Ka ta ümarad käsivarred õhetasid. Ta seadis ja korraldas, palus ja pakkus.

Sõdurid sunniti lauda istuma. Naised seisis nende selja taga, ulatasid taldrikuid ja täitsid klaase. Vanaperenaine jäi ahju äärde. Needsamad kaks, kes väljas olid eraldi seisnud, jäid ka siin eraldi. Nad jälgisid uk-selt, mis toas sünnib. Nähtavasti olid nad võõramad.

«Pitsike, mitte rohkem,» ütles Agur rohkem mees-tele kui võõrustajaile.

«Teie terviseks! Kohtamise terviseks! Me oleme nii rõõmsad,» tõstis tütarde ema klaasi.

«Terviseks!»

Joodi.

«Miks vankrid koormaga õues seisavad?» küsis siia-maani vaikinud Veski.

«Pögeneme juba nädal aega,» vastas tütarde ema. «Meie talu asub üsna Emajõe ääres. Ööd ja päevad tulime, nõnda kuidas hobused jõudsid. Nüüd oleme siin, pooleldi sugulaste juures. Pidime just minema hak-kama, kui vene tankid mööda sõitsid. Kuhu meil enam minna. Ootasime kõige hirmsamat. Siis tulite teie.»

«Meie tulime fašistide eest varjule,» lausus tasakesi üks ukselfeisjaist.

«Tõsine taluinimene ei jäta maad maha,» ütles Veski.

«Jumal, jah, mis nüüd saab? Hirmus ta on, see sõda. Sõida ja sõida, ja nüüd... Oleksime me teadnud, et eestlased tulevad.»

Tääger tähendas rahulikult:

«Üks Punaarmee kõik.»

Veski veeretask viinaklaasi sõrmede vahel ja õpetas:

«Sõitke aegaviitmata tagasi, kui te kohapidajad olete. Ärge uskuge, kui naabrid ütlevad, et sõjavägi rüüstas ja laiali kandis. Nad ise võtsid.»

Ta polnud unustanud Kurvitsa Matsi, kes paar päeva tagasi üleaedse õuel oli ringi nuuskinud.

Kostitajad tõstsid üha uusi suupisteid lauale.

Kalm silmitses vaikides naisi, kes võtsid neid vastu nagu oodatud külalisi. Kes need on? Mispärast nad põgenesid? Sakslased ajasid inimesi kodudest välja. Enamik neist ei läinud kaugele. Pugesid läheduses asuvasse metsadesse varju, ja niipea kui rinne üle veeres, tulid tagasi. Kas nende praegused võõrustajad on samasugused kuulide eest varju pugenud või ss-lastest poolt oma kodudest väljakihutatud inimesed?

«Siin puha naispere, kus teie mehed on?» küsis Veski.

«Mehed? Ei seda tea me isegi. Kes metsas, kes ei tea kus. Sakslased korjasid ja kraapisid kõik kokku, poisikesed ja,» seletas tütarde ema. «Võtke veel marineeritud seeni. Tõstke ette, ärge pange pahaks lihtsat talutoitu. Põgenikest inimesed. Oma talus, seal, oh mis sest rääkida... Kakskümmend lüpsilehma, jumal teab kelle laudas need nüüd on. Helga ja Anne, härradel — andke andeks, vanad sõnad suus, üks võim läheb, teine tuleb —, härradel on klaasid tühjad.»

«Minu poeg on Punaarmee,» ütles üks ukselfeldi ja tahtis ilmselt midagi küsida, kuid priskete kätega emand ei andnud teistele mahti kõnelda. Teda katkestas Kalm, kes päris:

«Kuhu te mõtlesite minna?»

«Kuhu sa hirmuga ikka oskad minna. Peaasi, kui sõja jalust ära saad. Me jääme hiljaks. Kes see uskus, et saksa värk nii ruttu laguneb. Räägiti ikka, et idavall ja raudbarjäär ja venelasi üle Narva jõe ja Peipsi järve ei lasta, ja et Baltimaid ei anta käest, ja jumal teab kõik, mis relvad on ja...»

Nende sõnade ajal astus tuppa vanemleitnant Mänd.

«Seltsimees vanemleitnant, kohe tuleme, raske oli lahkest kutsest keelduda,» vabandas Agur.

«Helga ja Anne, ulatage puhas taldrik ja klaas ülemusele. Uskuge, härra, uskuge, seltsimees, me oleme hea meele pärast pea kaotanud. Me palusime neid, nad ei tahtnud, kuid me palusime nii väga. Keegi meist ei uskunud enam, et te alles olete. Nii, siin on teie klaas, jooge ka teie meiega üks pitsike. Ma olen südamehaige,»

arst on mulle isegi veini ära keelanud, täna aga mait-
sen ka mina.»

«Olgu,» nõustus roodukomandör, «lahket pakkujat ei
tohi solvata. Joogem, seltsimehed, nõukogude võimu
terviseks.»

Kohevate käekakkudega kostitaja jäi äkki vaikseks.
Kõik märkasid seda. Miski temas nagu muutus.

«Anna oma klaas mulle, Alviine,» astus ahju ääres
seisnud vanem naine, ilmselt siinse talu perenaine, laua
äärde. «Minule see tervisenaps kurku kinni ei jää.»

«Ja meile ka mitte,» kostis ukse juurest.

«Mis te nüüd, mis te nüüd,» ütles Alviine ja jõi oma
klaasi tühjaks.

Veski ulatas vanaperenaisele oma klaasi.

«Ka minul on talukoht. Uusmaasaaja koht. Kaksteist
hektarit. Nõukogude võimu terviseks!»

Alviine ei sundinud enam sõdureid ei jooma ega
sööma.

«Hallparunimoor,» sülitas Veski väljas. «Kurat teab,
mis patud neil hinge taga on. Võta veel sihukesega
viina.»

«Tütar oli tal tore. Ta andis mulle oma aadressi,»
lobises Viies.

Raudnask ütles:

«Ühed eestlased oleme kõik.»

Kalm raputas pead. Perenaine oma jutuga meenutas
talle äkki Mati Reinopit. Reeturit.

«Niikaua olime talle eestlased, kuni ta kuulis nõu-
kogude võimust,» sõnas Urmet. «Aga rõõmus oli ta
alguses küll.»

Kalm lausus nüüd erutatult:

«Ma ei imestaks, kui selle mammi mees või poeg on
mõni ooberhoosenbantfüürer.»

Neile tõttas järele üks naistest. Seesama, kes oli öel-
nud, et ta poeg on Punaarmee, kuid kelle sõnu keegi
ei kuulnud, sest tütarde ema oli kõik teised tagaplaa-
nile surunud.

«Ma tüütaksin teid veel. Tahtsin kogu aeg küsida,
kas te teate midagi minu pojast, aga proua Alviine, kes
eile õhtul hädakisaga tuli, et kommunistid on kannul,
ei andnud mahti. Minu poja nimi on Ferdinand. Fer-
dinand Loog.»

Sõdurid kokkusid.

Nad vahtisid üksteise otsa ja vaikisid.

«Ferdinand Loog,» kordas küsija. «Ta on keskmist kasvu. Kahekümne seitsme aastane; kui sõda algas, sai ta just kahekümne neljaseks. Tõsise ja püüdliku olemisega. Ma võin teile ta pilti näidata, oodake, ma toon otsekohe toast pildi.»

«Pole vaja, ema, pole vaja,» ütles Agur.

See, et naine küsis Ferdinand Loo järele, pani mehi kohmetama. Nad ei teadnud, mida öelda. See kõik tuli ootamatult. Nad olid surma väga sagedasti näinud, kuid nüüd selgus, et surmast on raskem rääkida kui seda näha.

Küsjale näis meeste käitumine imelikuna. Emasü-dame eksimatu instinkt äratas temas kahtluse.

«Oodake, ma toon siiski ülesvõtte.»

«Pole vaja,» kordas Agur.

«Me tundsim teie poega,» ütles nüüd Mänd.

«Olime ühes ja samas jaos.»

«Ka tööpataljonis olime koos.»

«Luki all ja...»

«Ta oli tükk aega varustusjaoskonna kirjutaja.»

Igaüks ütles midagi. Ja igaüks neist vaatas Loo emast mööda.

«Mis temaga on?»

Ema hääl oli ärev. Ta aimas juba seda, mida talle ei tahetud öelda. Silmanurkades särasid pisarad.

Keegi ei sõandanud esimene olla, kes ema kõigile lootustele kriipsu peale tõmbab.

«On ta haavatud? Surnud?»

«Teie poeg langes Emajõel,» ütles nüüd Mänd.

Tääger astus üsna jefreitor Loo ema ligi.

«Teil oli tubli poeg,» ütles ta ja võttis selle õlgade ümbert kinni. «Ta oli tubli poiss, hea poiss ja ta tegi seda, mida suutis.»

Ema vaatas meestele otsa ja küsis vaevaltkuuldavalt:

«Kuhu ta maetud on?»

Kui nad juba maanteel olid, sõnas Tääger:

«Me oleksime pidanud ta veest välja tõmbama. Nüüd pole tal kalmuküngastki. Ja emal ei ole, kuhu minna.»

Siis marssisid nad edasi.

Hilisõhtul levis kulutulena kuulmus, et nende väed on jõudnud Tallinna.

Hommikul lugesid kõik õhinal Kõrgema Ülemjuhataja käskkirja, milles teatati Eesti NSV pealinna vabastamisest.

XV

1

Kalm hammustas õuna ja vaatas eidekesele järele, kes kärmete vanainimesesammudega mööda teed ruttas. Lahingud olid Saaremaale kandunud.

Kalmule meeldis Saaremaa oma kadakate, kiviaedade, tuulikute ja arupealsetega. Siinne loodus meenutas talle pisut põhjaranniku paepealseid maid, kus oli samuti kiviaedu ja kasvas kadakaidki. Madalad paeklibust aiad algasid kohe Tallinna külje alt, Lauluväljaku tagant, Lasnamäe veerult. Maa oli seal lage ja paljas. Suviti kõrbes rohi. Kiviaiad olid Kalmule ikka jätnud kõleduse ning troostituse mulje. Muhu- ja Saaremaal nägi ta raudkiviaedu, mis oma massiivsusega aukartust äratasid. Ning sageli mattusid need põõsaste ja puuokste rohelusse. Muidugi oli ka lagedaid ja kõrbenud maid, varisema kippuvaid aedu, aga mitte laialivajunud, vaid tugevatena ja võimsatena seisvad kivivallid andsid Kalmu meelest Saaremaale tema näo. Loomulikult mitte aiad üksi. Vaid ka kadakad ja tuulikud. Mandri tuuleveskid mõjusid asjalikult ning maiselt. Need olid töökojad, kust oli kadunud kogu romantika. Pealegi seisid need enamasti mahajäetuina või siis kasutati neid pagan teab milleks. Siinsed tuulikud olid kerged ja õhulised. Hoolimata sellest, et vähemalt pooled neist olid üpris lagunened. Võib-olla andsid just sammaldunud lauad, pisut länguvajunud ja nagu räsitud-katkud tiivad neile erilise võlu, näo ja värvi. Küllap vist. Täager ei sallinud Saaremaa kiviaedu.

«Iga talu on nagu kindlus,» kirus ta. «Kuulipildujaga ära mine ligigi.»

Selles mõttes andis Kalm sõbrale õiguse. Sakslased oskasid taganemisel siinsete talude omapära hästi ära kasutada. Önn, et mandri külad niisuguseid pae- ja raudkivivalle risti-rästi täis polnud. Muidu ei sõdiks nad praegu mitte Saaremaal, vaid alles kuskil Rapla või Märjamaa kandis, millised paigad nüüd otse jooksu-jalu läbiti. Nii ütles Kalm Täägerile ainult suusoojaks. Ta taipas niisama hästi kui seltsimeeski, et peamine põhjus, mispärast lahingud Saaremaal väga vihaseks muutusid, ei seisnud mitte kiviaedades. Sakslastel polnud enam kuhugi minna, selja taga mühises meri. Sellepärast nad Saaremaa kiviaedade külge klammerdusidki.

Ning õunad.

Need olid magusad, mahlased, otse sulasid suus. Praegugi mugis ta ühte, mille oli saanud eidelt, kes tema käest küsis, kus nende haigemaja asub. Ta polnud korrapealt taibanud, mida küsija tahtis.

«Haigemaja, pojake, kus sõjamehi seotakse,» oli vana-inimene seletanud. «Mõtlesin, et viin sõjameestele õunu. Meil on ilusad õunad. Võta ise ka, saare õunad on suure maa omadest maitsvamad.»

Kalm juhatas eidekese maja juurde, kust veidi aja eest autoga haavatuid ära saadeti. Pihtasaanute hulgas oli ta näinud ka Simulit, kelle luud-liikmed näisid aga terved olevat. Küllap tulid talle jälle peavalud, millel on veider komme ägeneda ikka lahingute ajal või nende eel. Eide ilmumine viis mõtted mujale ja ta vaatas sellele järele, magus õunatükk suus ja imelik pitsitus kurgus. Jälgis eemaldujat, kuni see teekäänaku taha kadus, ja läks Täägeri juurde, kes Rüngaga juttu ajas.

Nad olid äsja hommikust söönud ja nüüd jäi pisut vaba aega. Pealetung pidi jätkuma kell kümme.

Rünk rääkis:

«Sõda on meie elud kohutavalt segi paisanud. Meid on palju otsa saanud ja lahingud pole veel lõppenud. Mul oli naine ja mul oli poeg, nüüd ei ole neid enam. Korteris elasid võõras naine ja võõras laps, — kas sa mõistad, mis see tähendab? Ma teadsin, mis mind Tallinnas ees ootab, juba Emajõeest saadik teadsin. Aga ikkagi ei ole ma hirmsamat asja üle elanud, kui et avasin toaukse ja laua ääres istusid võõras naine ja võõras

poisike. Kuni selle silmapilguni ma lootsin, ja kui see silmapilk käes oli, siis puresin huuli nagu laps. Ja nüüd istun siin, üksik nagu hunt, ja küsin endalt, milleks ma veel elan. Aga ega mina üksi. Tisleril kasvavad kaks poega ja tütar, aga Tisler ise puhkab igavest und. Mul on hale Veskit vaadata. Ta saadab igale poole kirju, kuigi teab, et post veel ei tööta. Ta kardab ja loodab, ja ta ei tea isegi, kumb temas tugevam on, kas kartus või lootus. Mäletad, kuidas me röömustasime, kui Aava, kelle me pärast matsime metsaservale kuuskede alla, tuli ja ütles, et diviis hakkab liikuma. Nüüd käin ma tuimana ringi, ja Veski on kurvem kui kunagi enne, ja ega me ainukesed õnnetud ole. Arvasin, et kui ma Eestisse tagasi jõuan, siis on kõik halb seljataga, kuid just nüüd on sõda mind nii maad ligi litsunud, et mätta all oleks vist parem.»

«Ma olen üksik ja mul on lihtsam,» ütles Tääger. «Tahaksin sulle öelda hea sõna, aga ei oska. Niisugust sõna polegi, mis su muret kergendaks. Pärast Emajõe langesid sa näost ära ja ma sain aru, et midagi on juhtunud. Sa hoidsid hambaid koos, ja niisugusel inimesel, kes hambaid koos hoiab, on veelgi räbalam. Mänd oli mees, et ta sind Tallinna kupatas. Nüüd vähemalt hakkasid rääkima.»

«Esimene inimene, kellega ma Tallinnas kõnelesin, küsis minult, kas ma kedagi Raimond Laurikut tunnen. See oli võõras naine, aastat kolmkümmend, kolmkümmend kaks. Tal olid kahvatud põsed, tumedad rõngad silme all ja ta vaatas mulle otsa nii, et pagana raske oli öelda ei. Aga ei ma pidin ütlema, sest niisuguse nimega meest ma ei tea. Naine rääkis mulle, et seesama Raimond Laurik oli olnud Leningradis ja saatnud sealt kaardi. Ka Vologdast olevat ka kirja posti pannud, ja see kiri, mida naine mulle näitas, oli viimane teade tema mehest. Trööstisin, nagu oskasin. Ütlesin, et meie korpus on suur, polkused, pataljone ja eri üksusi palju, peale selle tagavarapolk, kus on mitu tuhat võitlejat. Ta kirjeldas oma meest, ja see, mis ta kõneles, on mul praegugi meeles. Minust pisut pikem, tumedavereline, peaaegu mustade juustega. Seljas olevat kandnud sinist õrnade valgete triipudega ülikonda ja musta vihmamantlit, peas sonimütsi. Naernud veel, et sõtta on kaa-

buga imelik minna. See mees, keda ma ei tundnud, kuid keda ma oleksin tahtnud tunda, olevat naisele kinnitanud, et ta tuleb kindlasti tagasi, ja naine ütles, et ta usub ikka veel. Usub sellest hoolimata, et ta näinud Tartu maanteel meie vägede sissesõitmist, kuid meest ei olnud tulijate seas. Ka Toompeal käinud ta — Toompea lossis asus esimestel päevadel meie korpuse üksus, kes koos tankidega Tallinna tungis —, ja ka seal polevat keegi Raimond Laurikust midagi kuulnud. Ma kinnitasin talle uuesti, et meid on palju, oma paarkümmend tuhat, Tallinna sattus ainult näputäis — mõnisada sõdurit, ja kui postiasjandus korda seatakse, küllap talle ka kiri jõuab. Naine kuulab mind ja lausus: «See on hea, et te tulite, see on väga hea, aga kui teda ei tule, siis jääb mu rõõm poolikuks. Siis mul polegi õiget rõõmu.» Just nii ta ütles. Kuigi minu käest paljud inimesed igasuguseid asju pärisid — fašistid olid neile pööraseid lollusi pähe tuupinud ja nad usutlesid mind justkui lapsed —, jäi mulle kõige rohkem meelde naise jutt, kes otsis Raimond Laurikut. See oli tubli naine, tööinimese südamega naine ja ta mees näib naise sõnade järgi ka väärt vend olevat. Ma tahaksin, et naine ta üles leiab, kuid ta võib ka mitte leida.»

«Headel inimestel veab alati vähem kui lorudel.»

«Keda oodatakse, see ei tule, aga keda ei oodata, see tuleb.»

Rünk ja Tääger vaikisid pisut aega.

«Ma vihkan sõda,» jätkas rooduvanem, kes vaikida ei saanud, keda mure ja kannatus tõukas rääkima, «kuigi ma olen kommunist ja mõistan, et me peame õiglast sõda. Me ei saanud ju oma maad fašismi orjusesse jätta. Aga sõda jääb sõjaks, olgu ta nii õiglane kui tahes. Ta tapab meid, ja me ise tapame, hävitab meie vara ja me ise pommitame oma linnu, lõhub meie elud, paneb meid poris roomama ja tegema tegusid, mida me muidu kunagi ei teeks. Ma mõistan, et meie kannatustes on süüdi sõda, aga ma tean ka seda, et sõjas on süüdi fašism, ja seepärast ma vihkan fašismi veelgi rohkem kui sõda.»

Kalm küsis:

«Ega sa juhuslikult Väike-Ameerika tänava kanti ei sattunud?»

«Sattusin. Pool tänavat on maha põlenud. Või rohkem kui pool.»

«Ma elasin Koidu tänavast mõni maja südalinna poole,» ütles Kalm ja nimetas maja numbri.

Rünk mõtles.

«Ei või öelda,» ütles ta siis, «ei osanud tähele panna.»

Rünka otsiti.

«Läheb lahti,» sõnas ta tõustes. «Tuleb vist minek, poisid.»

Antigi kogunemissignaal.

«Arnu, kas magasinid on laetud?» küsis Tääger. «Ma ütlesin sulle, vennas, et naiste nahka sa lähed. Kuulipilduri käealune olla pole naljaasi.»

Viies naeris.

«Tühja sellest. Mul on ainult hirm, et sina vihastad. Eile sõimasid nagu elupõline nahk. Minust ei saa vist kunagi tõsist löömameest, kuigi ma ei taha teistest halvem olla.»

Enne kui rood minema hakkas, kuulis Kalm, kuidas üks tee veerel seisev talueit ütles teisele:

«Küll on hull lugu — pomm tilkus lihakehha, ja mis sa nüüd peale hakkad.»

See lause, mille mõtet Kalm ei tabanud, tuli talle meelde pärast lõunat, siis, kui ta lamas kiviaia taga, mille üle vihises üks valang teise järel. Talle tundus see lause kentsakana ja ta hakkas naerma.

Raudnask oli kukkunud inimesesõnnikusse, puhastas kobrulehtedega käsi ja jõllitas teda vihaselt.

Samal silmapilgul karjatas Solovjov. Ta nägu oli üksainus suur verine haav.

Kalmu peas tiksus mõte nagu kell:

«Pomm tilkus liha kehha.»

Ta mõtles, et on idiootlik niiviisi üht ja sama võõrast lauset korrutada, ja alles siis ütles ta endale, et sõber vist sureb.

Solovjov oligi juba surnud.

Õo oli kottpime. Kadakad paistsid paari sammu kauguselt inimkogudena. Maantee, liivaluited, paremale jääv mets ja madalad pilved — kõik sulasid selles pimeduses kokku.

Vasemal kohises meri. Tuul tõi rannast adru lõhna.

«Ei näe sõrmegi suhu pista,» kostis Täägeri hääl. «Kui nüüd uuesti madinaks läheb, siis ei tea, kellele põrutad, kas oma mehele või fritsule.»

Nagu vastuseks tema sõnadele kuuldusid Sõrve sääre poolt tumedad paugud ja nende lähedal lõhkesid mürsud.

«Täna ei tule magamisest midagi välja,» tähendas rooduvanem Rünk.

«Ega vist,» pomises Veski. Pärast lahingut oma koduõues oli ta muutunud järjest mõtlikumaks ja süngemaks. Koos Kalmuga saatsid nad Tisleri naisele kirja. Kalm kirjutab, luges Veskile ette ja viimane kas kiitis paberilepandu heaks või laitis maha. Sedagi tegi ta rohkem silmade ja liigutustega kui suuga. Lõpuks oli ainult kas noogutanud või pead raputanud.

Nooremleitnant Mägi andis rühmale korralduse ahelelikku võtta. Mürske ja miine langes vahetpidamata kahele poole maanteed.

«Satume veel lõksu,» muretses Viies.

«Vaiki, kui võid,» urises Tääger.

Tulistamine vaibus.

«Pole viga, saab magada,» arvas Kalm.

«Ära seda looda,» kahtles Viies.

«Hoia keel hammaste taga,» manitses teda Tääger. «Kui su unistused sind niisugusena näeksid.»

«Ma olen ka iseendale vastik, ausõna,» ütles Viies.

«Usu, sõber, ma pole end kunagi naiste ees kangelaseks teinud.»

«Laula,» soovitas Rünk. «Ümise omaette. Mitte mõnd šlaagrit — sa tead, neid ma ei kannata. Laula «Kolme tankisti». Eks me ole nüüd ka peaaegu tankistid.»

Viies ohkas.

«Ei, poisid, ma ei saa praegu laulda. Ka ümiseda ei saa. Ärge põlake mind, mehed. Ma...»

Selja tagant kostev äge tulistamine katkestas ta sõnad. Kuuldus ka mootorite mürinat. Viiese keel takerdus suus. Ta nihutas end Täägerile lähemale.

«Mis... mis... see tähendab?»

«Rahu, poisid,» ütles Rünk. «Võib-olla on omad.»

«Need pole meie pritsid,» kahtles Tääger. «Teine kaaliiber ja kõla.»

Kuulipildujavalangute sekka kostsid valjud kiired väljalaskepaugud. Maanteel prahvatasid mürsud. Mootorite müra valjenes.

Keegi lähenes joostes.

«Veski?»

«Siin.»

«Tõmba oma jagu viiskümmend meetrit tagasi ja asetu suunaga Kuressaare poole. Männa käsk.»

«Mu jumal,» ehmus Viies.

«Vaiki, sa issanda nuhtlus,» noomis teda Tääger. «Ära minust kaugemale jää.»

«Kuulsite,» sõnas Veski. «Lähme.»

Mõne minuti pärast lamasid nad juba uues paigas. Viies hakkas endale ülepeakaela pesa kaevama. Nende kõrvale sigines nagu maa seest kaks tankitõrjekahurit. Keegi vandus mahlakalt. Tääger soristas vastu kadakapöösast. Nende endises asukohas lõhkes järgemööda kolm mürsku. Viies kaevas veel kiiremini.

«Mis sa tühja käsikaudu songid. Hauda on vara endale uuristada,» rahustas sõpra Tääger.

Mürin kostis juba üsna lähedalt.

Kalm kuulis, kuidas üks patareimees ütles teisele:

«Järsku on omad. Peavad meid fritsudeks.»

«Niisugusel ööl võib kõike juhtuda.»

Järsku meenus Kalmule Kirsti ja ta tundis head meelt, et eelgrupi ülem keeldus Kirstit kaasa võtmast. Edasi tunnistas ta jällegi endale, et ta armastab seda naist. Ja ka praegu näis talle võimatu olevat oma armastusest Kirstile kõnelda. «Te olete ometigi inimenel!» Need sõnad olid muutunud talle nagu mingiks palveks. Ja praegu, ärevil, segaduses ja ootel nagu ta seltsimehedki siin kadakate vahel, kinnitas Kalm endale, et

need Kirsti poolt kunagi öeldud sõnad tegid ta uuesti inimeseks.

Õhku tõusis punaseid ja rohelisi rakette. Üks hetk oli tee ja selle ümbrus pimestavalt valge. Ning selles tontlikus helenduses, kus inimeste näod kumaksud mingis lillas ja rohekaskollases helgis, nägid nad, et mööda teed lähenesid roomikute ragisedes sakslaste tanketid, soomustransportöörid, automaatsuurtükid. Vaenlase kolonn näis ulatuvat metsani.

«Fašistid,» surus läbi hammaste Veski.

«Lõikasime nende taganemistee ära,» arutles kuuldavalt Tääger. «Püüavad läbi murda.»

Rohkem ei räägitud.

Veski hingas raskelt.

Järsku hakkasid tankitõrjediivisjoni kaks suurtükki kiiresti tulistama.

Edasi toimus kõik nagu mingis viirastuslikus unenäos. Kalm nägi enda ees lõhkevat mürsku, mille plahvatus valgustas Veski kokkusurutud lõuapäradega nägu. Ta tulistas ärritusest värisevate kätega umbropsu sinnapoole, kus mõni hetk tagasi oli paistnud tihedalt üksteise ligi hoidev vaenlase suur salk. Selja tagant hüüti ja ta tundis kõla järgi roodukomandöri hääle. Sõnadest ei saanud aru. See võis olla mingi korraldus, aga ta unustas hüüde otsekohe. 45-millimeetristest suurtükkidest tulistas edasi ainult üks. Teine oli nähtavasti rivist välja langenud. Niisugune mõte välgatas läbi pea, aga ka see kadus uute muljete rägastikku. Ta kuulis Täägeri vihast vandumist. Mispärast ta kirub, mõtles Kalm. Ümberringi paukus, kärgatas, raksus, undas ja vilistas. Keegi oigas valju häälega ja seda oli õudne kuulata. Ka teine kahur jäi vait. Siis kuulis ta uuesti Männa häält ja jälle ei saanud sõnadest aru. Märkas samas, et mehed ta kõrvalt on püsti tõusnud ja jooksevad kuhugi. Ka tema tõusis ja jooksis. Kuhu, sellest ta endale täpselt aru ei andnud. Võib-olla maantee suunas. Läbi pea vilksatav mõttekild ütles, et sinnapoole peaks praegu jooksuma. Küllap Männa karjumine seda tähendaski. Kui seda neetud pimedust poleks... Äkki valgustasid raketid jällegi ümbrust. Kalm sai aru, et ta polnud teistest maha jäänud, ja mingi heameelevirvendus läbis hinge. Maantee kihas sinakasrohelistes

mundrites inimestest, kes huupi ümbrust tulistasid. Peaks maha viskuma, ütles ta endale, kuid ta ei teinud seda, vaid liikus edasi.

Eespool lõhkesid granaadid. Ka tema võttis granaadi, päästis sütiku ja viskas. Samas komistas kellelegi ja kukkus. Laip, konstateeris nagu keegi võõras ta kõrval. Kalm ajas end kiiresti püsti. Ta ei teadnud enam, mida ette võtta. Näha polnud muud kui tulesähvatusi ja ööpimedusest vaevalt eralduvaid tumedaid kogusid. Kes need olid? Sakslased? Omad?

Korraga kuulis ta selgesti Täägeri raevunud häält: «Põruta päraga!»

Kalm läks hääle suunas. Ta sattus siia-sinna visklevate, ähkivate, vanduvate, ägavate meeste keerisesse. Talle äiati millegagi vastu õlga. Ta vaarus ja kukkus kadakapõõsasse. Kalm ei jõudnud püsti tõusta, raske kogu langes talle peale ja kahmas kramplikult ta ümbert kinni. Ta laskis püssi vajuda ja püüdis teda haaranud mehe käsi lahti murda. See ei õnnestunud. Paar sekundit rabeles ta meeletult, tundes tohutut hirmu. Siis hakkas pea rahulikumalt tööle. Käed leidsid sakslase kõri ja ta pigistas kogu jõuga. Ka vastase käed kobasid ta nägu ja ta surus lõua vastu rindu. Vihased sõrmed muljusid tugevasti kõrvataguseid. Hetk hiljem tundis ta tugevat survet kõrisõlmel — kallal tungija oli oma käe ta lõua alla litsunud. Veri hakkas kõrvus kohisema. Kalm pingutas viimast jõudu. Vastase surve nõrgenes järsku ja ta keha muutus lõdvaks. Kalm pigistas edasi. Ta vallandas oma käed alles siis, kui sakslane täiesti elutuks muutus. Püüdis tõusta, kuid vaarus ja langes katkendlikult hingates tagasi.

Maanteel ja selle ümbruses jätkus võitlus. Mürsuplahvatused olid harvemaks jäänud. Siin-seal tärisesid automaadid. Kajasid üksikud lasud, matsusid hoobid. Karjed ja röökimine. Kalmule paistis, nagu oleks sakslane ta jalge ees liigutanud. Ta viskus sellele. Käte alla sattus kägistatu nägu. See oli juba jahedaks tõmbunud. Võikustundega ajas ta end püsti. Sel hetkel oli talle kõik vastik — sakslase kangestuv laip ja ta ise, kes hullunud loomana surnukehale oli viskunud, kogu see öösine ebainimlik möll siin kadakate vahel liivaluidetel.

Endiselt tõi tuul merelt adru lõhna.

Tääger tarvitas oma kergekuulipildujat nii, nagu ta esiisad palju põlvkondi tagasi sõjanuia olid keerutanud. Ta oli saanud ainult ühe ketta tühjaks lasta. Selle tulistas ta kahe pika valanguga maanteele, otsekohe pärast rakettide kustumist. Ta nõudis Viieselt uut magasinini, kuid seal, kus kümnekond minutit tagasi oli lamanud ta abi, polnud enam ühtki inimest. Täägerile meenus Valteri hukkumine ja ta muutus higiseks.

«Arnu,» kähistas ta pimedusse.

Mürskude ja miinide plahvatused, suurtükide väljalaskepaugud, mootorite müra ja automaatide tärin — see oli kõik, mis ta kuulis.

«Arnu!» hüüdis ta täie kopsuga.

Tääger tõusis püsti, haaras relva kaenlasse ja kiirustas ülespoole, maanteest kaugemale. Vaevalt võis Viies vastupidises suunas minna. Ta eksles kadakate vahel ja mõistis varsti, et praeguses olukorras, kus jalga jala ette ei näe tõsta, on võimatu abilist üles otsida. Kuid Viiest leida ta tahtis. Üksijäänuna võib Arnut tabada Valteri saatus. Ka Valteri jättis ta Luki all üksi. Tääger polnud siiani vabanenud süütundest sõbra surma pärast. Miks Arnu küll nõnda kardab? Ega Täägerilegi hirmutunne võõras olnud. Selja tagant ägeda tulistamise kuulmine võttis temagi rindealuse kõhedaks. Kuid ta surus hirmu maha. Viiese võttis aga hirm oma võimusesse. Väriseb nüüd kuskil kadaka varjus ja sinna ta kõngebki.

Kuulipildur pörkas kellegagi kokku.

«Tääger?»

Ta tundis ära roodukomandöri hääle.

«Mina,» vastas ta rahulikult.

«Kuhu sa lähed?»

«Arnu, kurat... Ka Valter, mäletad... Ma ei taha oma hinge peale teist surma võtta.»

Mänd ei taibanud midagi. Talle tundus arusaamatuna, et Tääger lahingupaigalt minema hiilib.

«Tagasi!» käsutas ta kasvava erutusega.

«Arnu, kurat, pani plehku. Ütlesin talle, et hoidku minu juurde...»

«Tagasi!» kordas Mänd veelgi käskivamalt.

Tääger vihastas.

«Sina, komandör, ära minu peale kärgi. Ma ei karda. Enne otsin Arnu üles ja alles siis lähen.»

Ka Mänd tundis, et ta võib iga silmapilk enesevalitsemise kaotada.

Nad seisid mõlemad vaikselt, peaaegu teineteise vastas, nii et nende hingeõhk ühte sulas. Nad justkui ootasid, mida teine ette võtab. Ja nii imelik kui see ka oli — selles põrgulikus raginas ja müras kuulsid nad, kuidas keegi kolmas siinsamas kivi kõrval hingab.

«Arnu, saatananahk!»

Täägeri hääl kõlas nagu mingist tugevast sisemisest pingest vabanenult.

«Viies?»

Ka Männa hääles oli tunda kergendust.

«Mina,» kuuldus kivi varjust.

«Tõuse. Lähme. Hoiä minu kõrvale.»

Nad läksid. Pimedus neelas nad paari-kolme sammu pärast. Mänd ei näinud neid enam. Nemad kuulsid aga varsti roodukomandöri häält, kes karjus:

«Edasi, mehed!»

Ka ilma selle hüüdetä oleks Tääger edasi läinud ja Viiese kaasa viinud. Ega siis fašiste, kelle pärast inimesed nõnda palju kannatanud on, tohi minna lasta. Samas hakkas ta vihaselt nohisema — alles nüüd sai ta aru, et vanemleitnant oli teda oma nahka hoidvaks argpüksiks pidanud.

Nendele jooksis lõõtsutades vastu tume kogu. Tääger haaras vaba käega jooksjal õlast kinni.

«Tagasi!» röökis ta sellele raevunult kõrva.

Silmade ees välkus midagi. Ühtlasi tundis ta tugevat lööki vastu otsaesist. Sakslane, raisk, käis kiiresti läbi pea.

Samal hetkel löi Viies labidaga meest, kes oli Täägerit tulistanud.

«Põruta päräga!» karjus Tääger.

Seda hüüet oligi Kalm kuulnud.

Viies virutas teist korda. Mitte automaadilaega, vaid jällegi labidaga. Sest oma relva oli ta maha unustanud sinna, kus hakkas endale pesa kaevama.

Jooksja, kellest Tääger ikka veel kinni hoidis, kukkus käpuli. Viimase hoobi andis talle Tääger.

«Järsku oli oma?» pomises Viies.

Tääger ehmus. Ta kobas tapetu pead. Ei, sellel olid paksud juuksed, ja ta hingas kergendatult.

«Frits. Oleks mu teise ilma saatnud. Ole meheks.»

Tääger tõmbas üle otsaesise, käsi kleepus verega kokku. Kuul oli ta pead riivanud.

See ajas Täägeri lõplikult marru. Veri valgus paremasse silma. Nagunii ei näe midagi, trööstis ta ennast. Keegi tulistas mõne sammu kaugusel. Nii ei tärisenud nende PPŠ. Ta rabas laskjale oma kuulipildujaga.

Võõrkeelne sõna kustus korinasse.

Tääger ajas end sirgu.

«Arnu!»

Viies ei jäänud temast enam maha.

Tääger nägi enda ees siia-sinna keerlevat, taaruvat, heitlevat inimsomma, kes tumedana ööst esile kerkis. Löögid, üksikud lasud, kukkuvate kehade mütsatused ja karjed sulasid üheks kooriks. Tääger tungis maanteele ja virutas igäühele, keda ta sakslaseks pidas, oma kummalise sõjanuiaga.

Raske hoop tabas teda ennast. Ta langes põlvili. Püüdis tõusta, kuid ei suutnud. Kusagilt kaugelt kostis õrn, imelikult värelev lapsehää:

«Villem!»

Täägerile näis, et teda hüüdis tema väike vend. Viimane, millele ta enne teadvuse kaotamist mõtles, oli see, et vend oli juba kakskümmend viis aastat tagasi surnud. Siis langes ta kummuli maanteekraavi.

Viies märkas, et oli Täägeri silmist kaotanud, ja ta ei saanud äkki enam hingata. Vägisi sundis ta end edasi astuma, aga ta tõugati kápuli. Labidas kukkus käest. Ta ajas end püsti ja vaatas ringi. Ees kähmlesid ebamäärased varjud. Vasemal lamas keegi. Viies tuikus sinna. See ei olnud Tääger, vaid talle tundmatu puna-armeelane. Ta läks veelgi vasemale, sattus uutele langenutele, aga ükski neist polnud otsitu.

Viies pöördus tagasi, kukkus uuesti ja edasi liikus ta pooleldi roomates. Täägerit ta aga ei leidnud. Keegi komistas temale, tõusis üles ja vaarus edasi. Viies ajas end samuti püsti ja taarus mööda maanteekraavi paremale. Seal oli palju surnuid. Ta püüdis neid vältida, kuid astus siiski ühele langenule. Jalg vajus nagu mil-

lessegi pehmesse. Seda oli õudne tunda ja ta karjatas. Viies oleks võinud maanteelt ära minna ja ennast kuhugi varju peita, aga ei saanud seda teha. Miski oli hirmust tugevam. Ja see miski sundis teda mööda maanteekraavi vankuma ning üle haavatute ja surijate roomama.

Ta pihku sattus automaat ja enesekaitseinstinkt tõukas seda üles võtma.

Siis juhtus ta vastamisi tumeda koguga, kes tema eest taganeda püüdis. Viies vajutas masinlikult päästikule. Relv töötab. Ta tulistas põgenejale järele, kes kukkus kápuli. Tulistas senikaua, kuni automaat tõrkuma hakkas. Viskas relva kõrvale ja komberdas edasi.

Miski niitis ta jalust. Ta tahtis hüüda «Villem!», kuid keel ei kuulanud sõna. Keha muutus kuumaks, suhu valgus midagi soolast. «Veri,» mõtles ta. Millegi raske ja kohutava aimus läbis hinge. Korraga tundis ta metsikut elujanu, tahtis midagi öelda, vist sedasama, et ta tahab elada, kuid samas kustus kõik. Ta ümber polnud enam granaadiplahvatusi, automaatide raginat, karjeid ega surijate oigeid. Kõlas ainult «Kolme tankisti» viis, mida ta enne lahingu algust laulda ei suutnud. Siis kadus ka see.

Kui Tääger teadvusele tuli, valitses ümberringi vaikus, mis tundus hirmsamana kui mürsuplahvatuses iga hetk värisev õhk. Ta katsus end liigutada, aga ei jaksanud. Raskus rõhus seljale. Käed olid nagu kammitsas.

Vaevaga suutis ta laud avada. Otse ta silme ees seisid imelikud ümmargused terad ja nende vahel kellegi kahvatud, nagu vahast sõrmed. Tema käsi see ei olnud, sest ta tundis oma sõrmi liikuvat, kuid käsi tema ees jäi paigale tardunuks.

«Ühishaud,» välgatas kohutav mõte läbi pea. Ta hakkas rabelema. Talle tundus, et kui ta suudab istukile tõusta, siis on ta päästetud.

Kogu jõudu pingutades ajas ta end kápakile. Miski libises turjalt maha. Hommikuõhetuses nägi ta kõike juba inimlike silmadega. Ta ei olnud ühishauas, vaid maanteekraavis. Üle jalgade lamas surnud sakslane. Selle irevil hammastega suu oli õudne. Teine laip toetus talle vastu selga. Vasaku käega tõukas ta irevil

hammastega surnukeha eemale. Parem käsi ei kuulunud sõna. Ta proovis püsti tõusta, aga ei jõudnud. Põlvedel nihutas ta end ülespoole. Teepervel lamas veel üks laip. Sedakorda punaarmeeelase sinelis. Miski sundis teda surnut selili keerama.

See oli Arnu.

4

Tääger istus öise lahingu platsil veel siis, kui täiesti valgeks oli läinud. Ta oli Viiese kraavist välja tõstnud ja kõrge kadaka alla kandnud. Ta oleks ka oma abimehe käed kombe kohaselt rinnale vaheliti asetanud, kuid need olid öö jooksul jäigaks ja paindumatuks kangestunud. Seadis käsi nii palju kui võimalik ja lõpuks õnnestus tal need küünarnukist pisut kõverdunult keha kõrvale panna. Üks silm oli surnul suletud, teine poolleldi avatud. Nagu pilgutaks ta enne hüppeseminekut seltsimeestele silma. Tääger proovis ka vasakut laugu alla vajutada, kuid asjatult.

«Ei suutnud Arnut hoida,» mõtles ta juba ei tea mitmendat korda. «Ta oleks võinud kivi kõrval lesida.» Arutles nii, aga süda ütles, et oli talitanud õigesti. Eks otsinud ta Viiest selleks, et teda kaitsta. Ja seni, kuni ta pea püsti seisis, läks neil kõik hästi. «Pole õige, Villem,» ütles ta siinkohal endale. «Arnu päästis sinu, mitte sina teda. Sinu pärast ta nüüd siin hingetult lamabki.»

Paarkümmend meetrit eemal maanteel, otse tema kohal mustendas põlenud tank, pisut eemal viltuvajunud suurtükk, mille toru maad puudutas. Kaugemal oli veel teisigi purustatud suurtükke ja soomusmasinaid. Nende vahel ja ümber lamasid laibad. Nii kaugemale kui Täägeri silm ulatas, paistsid surnukehad. Paiguti olid need risti üksteise peal. Sinakasrohelistes mundrites laipu võis näha ka teest kaugemal. Mõni Hitleri soldat oli põgenenud eemale kadakate vahele ja leidnud seal oma otsa. Täägeri silm tabas ka langenud punaarmee-lasi. Kaks meest olid justkui kiilunud keset teed sakslaste surnukehade vahele.

«Pidid olema vihased poisid,» mõtles Tääger tunnustavalt.

«Ei suutnud Arnut hoida,» mõtles Tääger.

Teda masendas laipade rohkus. Maantee oleks nagu sakslaste kehadega sillutatud olnud.

«Me pole süüdi, et nad siin nõnda lamavad,» arutles ta endamisi. «Mitte meie ei läinud nende, vaid nemad tulid meie maale. Iga tõsine mees kaitseb oma kodu. Kas nad meie omi on vähe teise ilma saatnud.» Täägerile meenus lahinguväli Taraštšanka küla juures, kuhu jäi maha kümnete kaupa tema seltsimehi. «Ei, fritsud on oma palga tuhandekordselt ära teeninud,» kinnitas ta iseendale.

Siis proovis ta end uuesti jalule ajada. Pea hakkas pööritama. «Kuhu ma ikka ruttan,» mõtles ta. «Istun pisut veel Arnu juures.»

Istuski.

Kõrvvalt lähenesid sammud. Äkki on sakslased, sähvas peas. Ei, neid on selleks liiga palju siruli, et nad lahingu võitnud oleksid. Küllap on oma mehed.

Olidki omad. Päril omad — vanemleitnant Mänd ja vanem Rünk.

Tääger pani tähele, kuidas nad iga langenud punaarmeelase juures peatusid. «Otsivad kedagi,» ümises ta omaette.

Teda märgati.

«Tääger on seal.»

Rünk. Tore mees. Võiks olla ohvitser. Ainult «kamud» ei sallinud. Aus. Naine pettis. Heal inimesel veab harva naistega.

«Kus? Seal on puha sakslased. Teab kus Tääger oma viimast und puhkab. Meie roodus pole enam teist tema sugust.»

Mänd. Politrük. Ei, komandör. Seisab tõe eest nii, et kihutab kas või sulle endale ägedast peast kuuli kerre. «Tagasi!» Ka Aava oli täitsamees. Komandöridega on neil vedanud. Ainult Simul oli siga.

«Kadaka varjus. Istub.»

Komandör ja rooduvanem ruttasid nüüd kiiresti tema poole.

«Otsisid vist meid,» ümises Tääger jälle kuuldavalt.

«Kustutasime sinu juba elavate kirjast,» püüdis Rünk naljatada.

«Minu? Arnu on siin.»

Männa ja Rünga pilgud peatusid Viiese surnukehal. Nad nägid, kuidas see lamas, kordapandult nagu laudisel. Mõlemad mõistsid, et seda oli teinud Tääger.

«Tõuse. Lähme, sul on vaja puhata,» sõnas Rünk.

«Ma ei jaksa käia. Olin vist vahepeal surnud.»

Mänd naeratas.

«Teisest ilmast ei tuleks sinusugunegi karu tagasi.»

Rünk ja Mänd võtsid Täägeri käte alt kinni ja nina läksid.

Metsa serval kohtasid nad Kirsti Sarapikku.

«Ma jõuan juba ise,» ütles Tääger. «Näotu on naise ees nii.»

Vanemleitnant Mänd naeratas jällegi. Tõepoolest, teist niisugust meest roodus pole.

Kirsti tõttas nende juurde. Ta oli erutatud.

«Jõudsin just praegu.»

Astus siis Männa kõrvale ja pigistas kõvasti selle käsivart.

«Ma kartsin. Olen rõõmus, et sinuga midagi ei juhtunud.»

Ja küsis siis lihtsalt:

«Kuidas Kalmuga on?»

«Terve.»

Kirsti pigistas veel tugevamini Männa käsivart.

Ta oli millegipärast Kalmu pärast rahutu olnud. Miks ta just Kalmu mõtles, seda ta ei osanud endale seletada. Ärevus Reinu pärast oli arusaadav. Reinuga sidus neid sõprus. Sõprus, mis näis juba purunenud olevat, sõprus, mis oli talle valu teinud, teda ahastama pannud ja mis talle kõige raskematel silmapilkudel oli toeks. Rein armastas teda, armastab praegugi. Kirsti oli kangekaelselt püüdnud endale sisendada, et ka tema armastab Reinu. Koguni pärast seda, kui Rein teda hinge-põhjani solvas, süüdistas ta ennast seepärast, et ei suuda Reinu armastada. Mure Reinu pärast, kes oli talle lähedasem ja ustavam kõigist teistest, oli endastmõistetav, loomulik. Kui see teisiti oleks, siis ei maksaks nende sõprus krossigi, siis oleks kogu nende vahekord tühi, isegi madal. Kuid Enn Kalm? Kes oli talle Kalm? Peaaegu võõras inimene, keda ta oli kohanud üksikuid kordi.

Kirsti ei mõistnud, et teda haaras Kalmu siirus, Kalmu heitlus endaga, Kalmu püüd selgusele jõuda. Alateadlikult tundis ta, et Kalm vajab tuge, nii nagu ta seda ise vajab ja vajab. Tal oli Martenson ja nüüd on tal Mänd. Mispärast Mänd ei saaks Kalmu aidata, selle otsimisi kergendada? Kirsti oli seda talt endalt küsinud. Rein oli teda siis uurivalt silmitsenud ja vastanud, et ta on Kalmule kõigepealt ühiskonnas domineeriva tõe ametlik esindaja, seepärast suhtub Kalm temasse ikka veel teatava eelarvamusega. Aidaku tema, Kirsti, ise Kalmu, ta on sisemiselt küllaltki tugev. Reinu sõnad rõõmustasid ja kurvastasid teda. Teda rõõmustas tunnustus, kurvastas aga toon, millega seda öeldi. Nii räägib armukade mees. Kas tõesti saab kiivus roosteks, mis nende sõpruse lõppude lõpuks ikkagi läbi sööb? Reinul ei ole õigust armukadetseda, Kalm pole tema kallim. Armukadestagu keda tahab, kuid mitte Kalmu.

Kirsti hakkas pärima öise lahingu üksikasju. Ta kõneles Männaga, Rüngaga, Täägeriga, teistega.

«Mis siin jutustada,» tõrjus Tääger rindeajakirjanikku tagasi. «Madin ja möll oli. Kõva madin ja möll. Mis kõik juhtus, ei oska öelda. Olin vahepeal surnud. Ellu ärkasin valges. Mina ajasin silmad lahti, Arnu laud vajutasin igaveseks kinni. Kirjutage temast. Frits oleks mu naha sõelapõhjaks tikkinud, Arnu päästis. Kabaga purustas röövlinäo pealuu. Ei jäänud sammugi maha. Oli oma hirmust tugevam, ja see juba maksab midagi. Hea laulumees oli. Teid nimetas oma unistuseks. See olgu nii muuseas öeldud, ärge häbenege, Arnu oleks kõlvanud kuningatütrelegi... Kurat, mina vean ikka veel oma jalgu järel, aga abimehed saavad üksteise järel otsa. Hingel hakkab kõhe. Tunned end süüdlaste süüdlasena... Sõda tuleks maa pealt ära kaotada.»

Kirsti oleks rääkinud ka Kalmuga, aga viimane oli nagu maa alla kadunud.

«Kas te ikka olete pärast lahingut näinud?» usutles Kirsti rooduvanemat.

«Oma silmaga nägin. Tõsine ta oli, leivatükk käis suus ringi, kuid luud-kondid seisid koos.»

Kirsti leidis lõpuks Kalmu mere äärest. Kalm nagu ehmus teda nähes. Koguni taganes paar sammu.

«Miks te mind kardate?»

«Ma ei karda teid. Ma...»

Kalmu keel takerdus.

Kirsti viis jutu lahingule.

«Ma ei taha möödunud ööst rääkida,» ütles Kalm.

«Tunnen oma sõrmeotstes veel praegugi võõra ihu tukslemist.»

Kirsti lausus vaikselt:

«Me ei saa teisiti.»

«Mõistus ütleb mulle sedasama,» nõustus Kalm.

«Ometi... Ma kägistasin sakslase. Kägistasin, mõistate. Olin nagu metsloom. Viskusin isegi laibale. See oli jälk... Inimest tappa on õudne.»

«Ärge piinake ennast. Mulle on sõda niisama vastuvõtmatu kui teile. Ükski meist, nõukogude inimestest, ei taha sõda. Paratamatus sunnib meid võitlema. Kui meie ei hävita fašiste, siis...»

Kalm katkestas Kirsti sõnad.

«Ma tean, mida te tahate öelda,» ütles ta erutatult.

«Kui meie ei hävita vaenlast, siis hävitab vaenlane meid. Kaks aastat tagasi oleksin teid välja naernud. Uraalis ma ei uskunud, et üldse püssi tõstan. Ometi tulistasin Luki all. Emajõel tapsin eestlase. Kodumaa reeturi, fašisti, ütlesin endale ja vaigistasin nii oma südametunnistust. Veski koduõuel lasksin fritsu maha ja tundsin isegi rahuldust. Jah, teil on õigus, Kirsti. Aga seda, mis ma tundsin sel hetkel, kui mu käed klammerdusid surnud sakslase kõri ümber, on võimatu unustada.»

«Te ei tohigi seda unustada.»

Kalm vaatas Kirstile küsivalt otsa.

«Me keegi ei tohi unustada sõda. Me peame vihkama sõda ja neid, kes sõda tahavad.»

«Ma võlgnen teile palju, Kirsti. Te olete... Tääger ütles mulle kord, et ma jätaksin oma virisemise, sest see närivat ka tema hinge. Vihastasin tookord. Hiljem mõistsin, et tõde oli tema pool. Tööpatis needsin enda mobilisatsioonipunkti minekut. Nüüd ma enam ei nea. Ma ei taha teisiti mõelda kui teie, Kirsti, kui Tääger, kes ei lasknud mind lõplikult rappa vajuda, kui Mänd, keda ma olen põlanud, vihanud ja kellest ma nüüd lugu pean, kui Veski ja Rünk, keda ma imetlen ja aus-

tan kui meelekindlaid inimesi, kui muud seltsimehed,
kellega ma olen pika teekonna Uraalidest siiani läbi
käänud. Kuid vahel keerab minus kõik pahupidi.»

XVI

1

Nad marssisid jälle.

Seljataha olid jäänud rasked lahingud Sõrve säärel. Jaos polnud enam ei Täägerit ega Raudnaski.

Tääger sattus Sõrve sääre kitsuse läbimurdmisel miinile, mis rebis tal parema jala põia otsast. See juhtus kohe rünnaku algul. Ta oli jooksnud, kergekuulipilduja tugevasti vastu puusa surutud, et vajaduse korral otse käigul tulistada. Seda ta teha aga ei saanud. Kui oli tarvis tulistada, polnud temast enam laskjat. Siis lamas ta juba verelombis, meelemärkuseta, kuulipilduja kümme-kond meetrit eemal.

Tal polnud õnne, arvasid mehed pärast. Sest sealt-samast oli ka Kalm läbi jooksnud ja terveks jäänud. Tääger, kes peaaegu tema jälgedes rühkis, astus aga miinile.

Sidumise ajal tuli Tääger teadvusele. Ta ei mõistnud algul, mis juhtunud oli. Kui asjast aru sai, ütles ta Rüngale, kes sanitari abistas:

«Lugu on rohkem kui räbal. Anna suitsu!»

Rünk andis.

Tääger moonutas talumatu valu käes nägu.

«On sul kärakat?»

Rünk ulatas talle alumiiniumist välipudeli.

Tääger jõi ahnelt.

«Uskusin, et mul paremini näkkab,» sosistas ta vaevaliselt. «Nüüd on veel kaks võimalust: kas mullatoidule või sandisaatus... Viin oli hea.»

Hetk hiljem:

«Surm mind ei kohuta. Mul on teises ilmas sõbrades. Valter ja Arnu. Ja Juhan ja Vassili ja Aava ja...»

Lamas pisut aega suletud silmadega ja päris siis:

«Kuidas... seal on?»

«Murdsime läbi,» ütles Rünk. «Kohe saadame su edasi. Tahad veel viina?»

«Anna!»

Jällegi jõi ta ahnelt.

«Võib-olla on need minu viimased lonksud,» püüdis naljatada. «Habemenuga jäägu Kalmule. Temaga pole midagi juhtunud?»

«Ei.»

Tääger katsus pead tõsta, et vaadata oma jalakönti, mille sidemeist verd tilkus, kuid kogu keha oli nagu tina täis.

«Kas ma ei öelnud, Otto, et me sel aastal koju jõuame,» sõnas ta pärast mõneminutilist vaikimist. «Pange tähele, poisid, te käite veel Berliinis ära. Te peate Berliinis ära käima, muidu...»

Lõpuks naljatas veel — ta poleks kunagi arvanud, et jalaväele määratud konn temast jagu võib saada. Kartnud rohkem tankivastaseid miine.

Kui Tääger ära viidi, oli ta meelemärguse uuesti kaotanud. Kalm, kes pärast lahingut sanitaarpataljoni ruttas, ei leidnud teda enam sealt. Ta saadetud autoga Tallinna. Talle tehtud vereülekanne, sest ta oli hirmsasti verd kaotanud, ja siis saadetud otsekohe edasi. Meelemärguseta olnud küll, seda tõepoolest, aga ega see veel surma tähenda.

Kalm kirjutas ka haiglasse, kuid sealt polnud mingit vastust tulnud. Kuigi möödaski oli juba kaks nädalat.

Raudnask maeti Torgu küla läheduses.

Veski ärritas üles trofeekomando mehed, kes sedakorda ühishauda kaevasisid.

«Kaevake sügavam ja ka pikem, et kõigil kuuel üksteise kõrval lähedalt ruumi oleks. Selle jalatäie maad on nad auga ära teeninud.»

Teda saadeti sooja kohta, kuid Veski ei jätnud enne, kui Raudnaski viimne puhkepaik korralik sai.

«Ta suri kui mees, ta suri kui täitsamees,» ütles Veski Raudnaski kohta. Veski võis seda õigusega öelda, sest ta nägi Raudnaski langemist pealt.

«Ta roomas kiviaia varjus sakslaste kuulipilduja-
pesani. Fritsud ei märganud teda ja ma arvan, et ka
temal polnud aimu, et teisel pool aeda varitses adolfite
õmblusmasin. Me keegi ei teadnud seda. Aga seal see
oli, just kahe kiviaia ristumiskohal. Raudnask vinnas
end üle aia ja pörkas silm silma vastu kahe sakslasega.
Kas ta ehmatas või mitte, seda ma ei või öelda, aga
pabinasse ta igatahes ei läinud. Tema automaat hak-
kas enne tööle kui ooberjäägrite prits, ma kuulsin
selgesti. Raudnask niitis ühe maha ja siis sai ta
ise. Kuulipildujavalang makku, ta lõpp oli hirmus.
Keegi ei lugenud haavu, keegi poleks saanudki
neid lugeda, sest ta oli justkui läbi hakitud. Ellujää-
nud frits lasi jalga. Relva jättis mõrtsukas maha,
niivõrd oli Raudnaski ilmumine ta ära kohuta-
nud.»

Raudnaski rinnataskust leidis Veski ülesvõtte ja
kirja. Fotol hoidis noor lahkete silmadega naine süles
kaht ühevanust poissi. Lapsed võisid olla kahe-kolme-
aastased, mitte vanemad. Naine vaatas naeratades üles.
Nähtavasti naeratas ta pildistajale ja küllap fotograaf
oli Viktor Raudnask ise. Kiri oli Raudnaski enda kir-
jutatud ja lõpetamata.

*«Kallis Aili,» seisis kirjas, «ma kirjutan Sulle meie
sõjaeelse aadressi järgi. Ma ei tea, kas mu kiri Sinuni
jõuab. Võib-olla ei ela Sa enam meie vanas kodus.
Võib-olla pole seda majagi alles. Võib-olla oled Sa
meeltesegaduses oma kodumaa maha jätnud. Ei, seda
viimast ma ei karda. Sa töotasid mind oodata ja ma ei
kahtle, et Sa seda teinud oled. Ma tean. Sa armastad
liiga palju meie poisse, et neid isamaata jätta. Eestist
lahkumine oleks olnud kõige raskem kuritegu laste
vastu, mida ma ette kujutada suudan. Sina seda teha
ei võinud. Sellepärast anna mulle andeks, et ma üldse
nii mõtlesin.*

*Mul on Sulle, minu ainus, nii palju rääkida,
et ma ei tea, millest alustada. Tahan nii väga Sind, Aili,
näha. Sind ja poegi. Pean Sulle tunnistama,
et on olnud päevi, kus ma olin kaotanud iga-
suguse lootuse teie juurde tagasi jõuda. Seda
kiindunumalt mõtlesin ma Sulle ning Lembitule ja
Agule.*

Praegu ma tean, et mu kartused on asjatud olnud. Me süleleme üksteist peatselt. Mõnikord mõtlen, kas ma lapsi enam ära tunnengi. Lembit ja Agu on ju vahepeal suurteks poisteks sirgunud. Sina, minu armastus, oled muidugi endiseks jäänud. Ma loodan seda, ma tahan seda, ma usun seda. Sina tähendad mulle palju, Sina ja poisid olete mulle kõik. Varsti näeme üksteist. Ma olen vahepeal optimistiks muutunud, Aili. Seepärast optimistiks muutunud, et ma olen paljudest asjadest paremini aru saama hakanud. Meid ootab veel ees tore tulevik.

Kavatsesin Sulle sootuks teistsuguse kirja kirjutada. Kirja, kus ma oleksin jutustanud ainult heast. Ainult Sinust, kes Sa mulle oled andnud jõudu kõigist raskustest üle saada, Lembitust ja Agust, keda ma olen meeltult taga igatsenud.»

Seltsimehed vaatasid päevapilti, lugesid kirja ja vaikisid.

«Ta oli siis naisemees,» ütles viimaks Veski.

Rünk noogutas pead.

«Ja tal olid lapsed.»

Jälle noogutas rooduvanem pead.

«Ta ei rääkinud neist kunagi.»

Rünk noogutas ka nüüd pead, nagu oleks rääkimise unustanud.

Selle üle, et Raudnaskil oli olnud naine ja kaks poega, imestasid kõik. Sest teda oli millegipärast poissmeheks peetud, kuigi polgu paberites seisis tema nime taga märkus: abielus. Isegi laste arv oli üles tähendatud. Teda arvati poissmeeste kilda mitte sellepärast, et ta oleks Viiese kombel alatasa naisi jahtinud, vaid seetõttu, et ta oma perekonnast kunagi ei rääkinud.

«Kus ta sai oma perekonnast rääkida,» arutles Veski, «kui ta ei rääkinud kunagi endastki. Itsitas ja patras tohtrite ning apteekrite keeli... Ta oli samasugune inimene nagu me kõik.»

«Samasugune,» nõustus rooduvanem Rünk. «Nüüd mõistan ma teda paremini.»

Siis ütles Urmet:

«Ta ei uskunud hästi, et koju jõuab. Ja ei jõudnudki. Kodumaale jõudis, aga omaste juurde ei jõudnud.»

Sõdurid olid Eestimaa vabastamislahingute lõppemise üle rõõmsad. Kuhu neid nüüd viiakse, selle üle vaieldi.

«Pisut puhkust kuluks vahepeal marjaks ära,» sõnas Veski.

Ta oli jälle jutumeheks muutunud. Sest talle oli Juta käest kiri tulnud. Juta kiri sõrmede vahel, rahustas ta ka Kalmu, kes oli kaks kirja Tallinna saatnud, kuid polnud siiani vastust saanud.

«Mulle ei tulnud ka vastuseid, mäletad. Kirjutasin kümnesse kohta, kaks-kolm head inimest vastasid, aga Jutast ei teadnud ka nemad tuhkagi. Nüüd on Juta Rabaaugul, mis sa kostad! Läks ise Rabaaugule, enne veel, kui minu kiri temani jõudis. Kas pole ingel! Isegi siis, kui mul praegu kuskil, kas Lukis või Sõrve sääres, lilled läbi hammaste kasvaksid, ei oleks Juta maad ega maja Sassi küüsi jätnud. Mul on rohkem õnne kui Rüngal, kelle Vilma hakanud sakslastega mehkeldama. Ma uskusin Jutasse, uskusin ja kahtlesin, aga uskumist oli rohkem. Poega küll ei ole, poeg oli paari kuu vanuselt surnud — olgu fašistid igavesti neetud —, kuid poja me võime veel saada. Ka sina leiad oma vanemad üles, selles olen ma kindel.»

Kuivastus, kus nad üleviimist ootasid, rääkis Veski Rüngale:

«Seitse päeva puhkust peaks mulle kõige vähemalt antama. Võib-olla lastakse koguni kaheks nädalaks. Siis võime minupärast jälle pihta hakata. Kohe meid uuesti frondile ei viida, niipalju olen ma juba asjadest aru saanud. Enne lastakse pisut kosuda, antakse täiendust, teeme veel õppustki ja alles siis. Missugusele rindele me läheme, seda ei tea praegu inglidki taevas ja see pole mulle tähtiski. Kuid fritsudega uuesti sarvede kokkupanemisest me vist ei pääse. Egas sõda lõppenud ole. Minul ja sinul tuleb veel valupäevi näha. Ma olen selleks valmis, tühje lootusi pole elu mind hellitama õpetanud. Õnnelikud päevad ei tule iseenesest, nende eest on tarvis võidelda.»

«Seitse päeva puhkust saad sa kindlasti,» ütles Rünk. «Sa oled selle auga ära teeninud. Mina endale puhkust ei küsi. Mis ma Tallinnas teeksingi? Käiksin ringi nagu Ahasveerus ega leiaks kuskil rahu.»

«Elu eest ei jookse sa kuhugi. Kui Vilma hooras sakslastega — ära pane pahaks, et ma ütlen nii järevalt —, siis ei olnud ta sinu naiseks loodud. Mida varem sa sellest aru saad, seda parem.»

«Ta vannutas mind, et ma teda üksi ei jätaks. Ma uskusin, et ta on tugevam. Ma ei süüdistata teda, vaid sõda.»

«Sul on selge pea, aga Vilma tegude üle otsustamiseks oled pime nagu nädalane kassipoeg. Kõigest ma saan aru, Otto. Et Vilma oli niisugune naine, kelle kõrval peab alati mees seisma, kes meheta närtsib, kes meheta elada ei suuda ega oska. Et ta arvas, et sina oled otsa saanud, — fašistid ajasid oma pläraga inimeste mõistuse segi. Aga mispärast ta Hitleri allohvitseri valis? Ma oleksin Jutale kõik andeks andnud, ainult mitte Sassi ja mõnd ooberklimpensuppenfüürerit. Ja siis veel see, et ta koos sakslastega plagama pani. See kõik on juba poliitika, ja sinu ja Vilma poliitika ei läinud ühte.»

«Vist kartis, et ma tagasi tulen. Ma oleksin andeks andnud. Ta kartis asjata.»

«Ta pani ka su poja nahka.»

«Sa oled halastamatu, Jüri. Ma olen järele kuulanud, noored aeti väevõimuga kokku.»

«Vaata asjadele näkku. Kui ta juba allohvitseriga elas ja Eestimaalt minema pühkis, siis ma usun temast kõike.»

«Sõda on su südame väga karmiks teinud.»

«Sõja ajal peab meil kivi rinnus olema.»

«Sul ei ole õigus. Vilma suhtes võin ma pime olla. Sellest, et sa fašiste vihkad, saan ma aru. Ka mina vihkan fašismi, sest sõda ja fašism on minu meelest üks ja seesama. Kuid ka sõda ei tohi meie südameid kiviks muuta. Kui sõda seda teeb, siis on see kõige õudsem, mida ta teha on suutnud. Me peame inimesteks jääma, Jüri. Me heitleme iga päev surmaga elu nimel, seepärast ei või meie südamed kalgiks minna.»

«Vaenlase vastu on mul kivi rinnus ja nende vastu, kes läksid koos vaenlasega.»

«Kui me Berliinis oleme — ja et me kord seal oleme, see on nagu aamen kirikus —, siis peame ka vaenlase vastu oma südamed pehmeks tegema.»

«Fašismi vastu ei tee me kunagi oma südameid pehmeks.»

«Kõik, kes praegu meie vastu sõdivad, kõik, keda me praegu vaenlasteks nimetame, ei ole fašistid.»

«Oleks parem, kui inimesed õpiksid elama nõnda, et nad alati tunneksid end vastutavat selle eest, mis ümberringi toimub. See, kes laseb end tõugata-lükata, on kõige suurem süüdlane. Tema on materjal, ilma milleta hitlerid ei saa midagi ette võtta. Pärast, kui oma tegude eest vastutust tuleb kanda, süütu nägu pähe teha, öelda, et ta on olnud ainult tall, keda on ohvririidale viidud, ja mängida meie pehmetele südamele — see on nende nõks. Niisugune asi ei mahu minu hinge.»

«Siin on sul paljugi õigust. Pea aga meeles, et ainult siis, kui me oleme oma vaenlastest suuremad inimesed, võidame tõugatavad-lukatavad endi poole.»

«Meie jutt läheb keeruliseks, liiga keeruliseks minu arunatukese jaoks. Rabaaugu Sass just loodabki sellele, et mu süda oleks vahast. Ühte kordan ma sulle siiski — kui sa Vilmat oma hingest välja ei kisu, siis sinust õiget elulooma ei tule.»

Rünk naeratas, aga nii, et Veski ei saanud aru, kas teine nõustus temaga või mitte. Lõpuks küsis rooduvanem:

«Kuidas ma Unosse suhtuma pean?»

Siin ei osanud Veski enam nõu anda.

2

Sel ööl ei tulnud Enn Kalmule und. Ta käis Tallinnas, sai emalt kirja, ja need mõlemad, niihästi koduskäik kui ka ema kiri, erutasid teda tugevasti.

Üle tüki aja hakkas ta jälle iseendaga vaidlema.

Esimene mina: «Sa nägid, mis Tallinnast on järele jäänud. Terved kvartalid on varemeis. Mäletad Harju tänavat? Rusuhunnik. Kolmekordne kivimaja oli justkui lõhki käristatud. Panid tähele hiiglasuurt betoonilahmakat, mis armatuurraudade otsas kõlkus? Võibolla tappis üks niisuguseid alla kukkudes isa. Isa kas

maeti varemete alla, põles ära või kiskus lennukipomm tükki, sellal kui ta töölt koju tuli.»

Teine mina: «Ema kirjutas sellest. Ta ütles targe-
mini kui sina. Tema süüdistas sõda. Mispärast sa pea-
põhjust ei märka? Mida sa minult tahad?»

Esimene mina: «Kas pommitamist oli tarvis?»

Teine mina: «See on sõda. Mis jäi Velikije Lukist jä-
rele? Kas sa oleksid tahtnud, et Eestimaal poleks
ükski mürsk lõhkenud? See on meie, nõukogude ini-
meste õnnetus, et sõda käis kaks korda üle sadade lin-
nade ja tuhandete külade.»

Esimene mina: «Sa võiksid politrukiks hakata, rää-
gid nõnda hästi. Sulle ei loe midagi, et su oma isa
lennukipommide all hukkus.»

Teine mina: «Mul on isast niisama palju kahju kui
sul. Sa tead, mida ma tundsin, kui ma sellest kuulsin.
Sa oled alatu.»

Esimene mina: «Oled sa mõelnud selle üle, kes pom-
mitasid?»

Teine mina: «Nõukogude lennukid on pommitanud
ka kümneid Vene linnu.»

Esimene mina: «Sõjalisi objekte. Elamurajoonid pole
sõjalised objektid.»

Teine mina: «Veski viskas oma majja granaadi.»

Esimene mina: «Veski majas pesitsesid sakslas-
sed.»

Teine mina: «Tallinnas asusid okupatsioonivägede ja
-võimude staabid, juhtivad organid, laod, väeosad, tu-
handed fašistid.»

Esimene mina: «Seal olid ka tuhanded rahulikud
töoinimesed.»

Teine mina: «Selles just sõja õudus seisabki, et
kõik pommid ei lange sõjalistele objektidele. Rahu-
likud elanikud kannatavad kõige rohkem. Poleks
fašism sõda alustanud, kas siis oleks Tallinn purusta-
tud?»

Esimene mina: «Sinust on saanud kommunist.»

Teine mina: «Ma oleksin õnnelik, kui see nii oleks.
Sa tead hästi, et ma seda veel ei ole. Kui ma oleksin
nagu Mänd, nagu Veski, nagu Rünk, nagu Kirsti, siis
poleks sa enam ellu ärganud. Mul on tunne, et sinu
pärast midagi veel juhtub.»

Esimene mina: «Sa ei mõtle enam oma peaga.»

Teine mina: «Sa sündisid siis, kui mu oma pea ei suutnud enam millestki aru saada. Sõja alguses sind veel ei olnud. Tööpataljonis sa sündisid ja kuulutasid ennast minuks.»

Esimene mina: «Hüva. Jätame selle. Kas sul emast kahju ei ole? Ta on üksik. Haige. Ta jäi üksikuks ja haigeks pärast Tallinna pommitamist.»

Teine mina: «Mispärast sa mind piinad? Ma olen ema pärast mures. Toon ta linna.»

Esimene mina: «Millal? Sõda pole lõppenud. Aga kui sa sured? Teid oli algul jaos üksteist meest. Nüüd on Liias surnud. Loog on surnud. Tisler on surnud. Viies on surnud. Raudnask on surnud. Solovjov on surnud. Tääger on sant. Kes ütleb, et sa pole järgmine?»

Teine mina: «Mida ma pean siis tegema?»

Esimene mina: «Nüüd ei ole sul enam midagi teha. Sa valisid sõja ja sõdi siis.»

Teine mina: «Mitte mina ei valinud sõda, vaid fašism valis.»

Esimene mina: «Miks sa lasksid end mobiliseerida?»

Teine mina: «Kolm aastat tagasi ma ei osanud sulle vastata. Nüüd oskan. Kas ma oleksin pidanud SS-väeossa astuma? Või metsa peitu pugema? Rootsi põgenema?»

Esimene mina: «Varem me arvasime teisiti. Mispärast oli meil vaja oma nina kommunismi ja fašismi vahelisse sõtta toppida?»

Teine mina: «Ka sina oled midagi õppinud. Varem sa ütlesid «venelaste ja sakslaste sõtta».»

Esimene mina: «See pole vastus.»

Teine mina: «Sa tead mu vastust. Kolmandat võimlust ei ole. Männal on õigus. Ma valisin kommunismi. Nõukogude korra, kus suured ja väikesed rahvad on võrdsed. Sõbrad, kes üksteist raskustes hätta ei jäta.»

Esimene mina: «Ma tunnen sind paremini. Sa arvad, et oled valinud, aga sa pole veel valinud. Sa kahtled. Sa tuled veel minuga.»

Teine mina: «Ma saan sinust lahti! Ma ei salli sind. Sa ei lase mind elada. Tõeliseks inimeseks saada. Hea meelega ma kägistaksin sinu.»

Esimene mina: «Hah-ah-aa!»

Teine mina: «Naera, naera.»

Esimene mina: «Muide, mis sind Kirsti juurde ajas?»

Teine mina: «Käisin kodus. Ema oli maal, ma ei saanud sisse. Hulkusin mööda sugulaste ja tuttavate uksetaguseid. Kuhu ma lõpuks pidin minema?»

Esimene mina: «Onu ütles, et võiksid tema poole jääda.»

Teine mina: «Seal oli kitsas. Kas sa ei näinud, et seal oli kitsas? Ma oleksin neile tüliks olnud.»

Esimene mina: «Valetad, vennas. Kas Kirsti juures oli lähedam? Ära peta ennast! Sa läksid talle armastust avaldama.»

Teine mina: «Ma armastan teda. Sellepärast ma otsisin ta üles.»

Esimene mina: «Nüüd oled sa vähemalt aus. Kuid mulle näib, et sa jätsid teda külmaks. Pani põrandale magama! See solvas sind. Ma ütlesin — laseme jalga, ja sa oleksid seda peaaegu teinud. Mispärast sa jäid? Mispärast sa ennast alandasid?»

Teine mina: «Kas ma oleksin pidanud teda solvama?»

Esimene mina: «Ta on rindenaine. Kas sa arvad, et ta tegi sõja läbi ja jäi puhtaks nagu hommikune kaste?»

Teine mina: «Sa oled jõle!»

Esimene mina: «Kirsti magas uusaasta ööl Männa juures. Käis Reinopiga ratsutamas.»

Teine mina: «Ta ütles mulle: «Te olete ometigi inimene.» Ta on siiras. Mul on tema juures hea.»

Esimene mina: «Tallinn on tüdrukuid täis. Kogu maa on naisi täis. Sul oleks ka nende juures hea. Millal sind viimati suudeldi? Iga naine võib su meeled segi ajada.»

Teine mina: «Ma armastan teda.»

Esimene mina: «Sa ütlesid talle seda. Ta vaikis. Mine ja las ta vigurdab sinuga veel.»

Teine mina: «Ma armastan teda. Ta ütles, et ootab mind.»

Esimene mina: «Sa oled pime. See pole armastus.»

Teine mina: «Võib-olla on sul õigus. Kui see oleks armastus, siis sa vaikiksid. Siis ma ei lubaks sind kõnelda.»

Esimene mina: «Hakkad aru pähe võtma.»

Teine mina: «Ei, ei, ei. Sa oled mu õnnetus. Sa oled kõige suure ja ilusa vaenlane. Sa oled kahtluse ja madaluse õudne sigitis.»

Esimene mina: «Vennatapja.»

Teine mina: «Kas ma oleksin pidanud laskma ennast tappa? Kas SS-i mundris eestlastel oli õigus tappa Punaarmee vormis eestlasi? Fašism on inimsuse veri-vaenlane. Kommunism on tulevik, avar, puhas ja särav tulevik. Tulevik, kus kõik inimesed tõusevad porist.»

Esimene mina: «Mul on raske sinu juures hingata.»

Teine mina: «Ma lämmatan su.»

Esimene mina: «Siis tapad sa iseenda.»

Teine mina: «Sind ei ole enam.»

Esimene mina: «Ma ei kao. Ma ärkan jälle.»

Teine mina: «Ma ei kuula sind.»

Kui Enn Kalm magama jäi, näitas kell viiendat hommikutundi.

3

Kirstiga toimus mingi muutus. Ta oli kummaliselt elevil ja viibis mõtetega justkui kusagil mujal. Küsimustele jättis vastamata. Juhiti ta tähelepanu sellele, naeris Kirsti lõbusalt, lubas end parandada ja unustas samas ümbruse.

Selles kõiges oli süüdi Enn Kalmu külaskäik.

Juba siis, kui ta tol õhtul koputuse peale ukse avas ja lävel Kalmu nägi, mõjus see temasse eriliselt. Ta ei oodanud Ennu, ta ei teadnud Ennu oodata. Ta ei oodanud kedagi. Ka Reinu mitte, kuigi oli Reinule öelnud, et see oma linnaskäikudel teda ei unustaks. Reinu ei oodanud ta seepärast, et Rein külastas teda alles paar päeva tagasi. Nad vestlesid südaööni ja siis oli vanemleitnant lahkunud. Kirsti rõõmustas, et sõprus Reinuga ei purunenud. Kuigi viimane oma tunnetest enam ei rääkinud, mõistis Kirsti naise eksimatu instinktiga, et Rein armastab teda endiselt. Armastab, kuid ei ilmuta enam oma tundeid. Seda rohkem ta Reinu ja selle sõprust hindas. Jah, Reinu nägi Kirsti hea meelega oma külalisena, aga ta oli küllalt kaua armees teeninud ja teadis ülihästi, kuivõrd roodukomandör on oma üksusega seotud.

Veel vähem oletas Kirsti, et uksele koputaja osutub Kalmuks.

Kalmuga oli Kirsti pärast Saaremaa lahinguid ainult üks kord kokku puutunud. Nende kohtumine jäi põgusaks vestluseks, kus kumbki ei kõnelnud sellest, mida nad oleksid tahtnud teineteisele rääkida. Kirsti jutustas oma uuest toimetusest. Ta oli armeest üle viidud Tallinna tööle, kus ta suunati «Rahva Tahte» toimetusse osakonnajuhatajaks. Kuigi ta oli demobiliseeritud, kandis Kirsti sinelit, läkiläkit ja säarikuid. Ainult ohvitseripagunid oli ta õlgadelt maha võtnud. Pagunid õlgadelt ja viisnurga mütsi eest, mida tehes oli end tundnud väejooksikuna. Sellest rääkis Kirsti ka Kalmule. Kalm ütles, et ta mõistab Kirstit ja tunneks analoogilises olukorras vist samuti. Poleks Kirstit tööülesanded taga kihutanud, siis oleks ta pikemalt juttu ajanud. Sest teda tõukas miski Ennu poole. Kirsti mõistis, et Enn on muutunud talle väga lähedaseks inimeseks, nii lähedaseks, et ta seda kartis endale tunnistada. Sel korral oli Kirstil aga väga kiire. Ajalehe järgmise päeva numbrisse oli planeeritud tema reportaazi jaoks kaks-sada rida, millest polnud veel ühtegi silpi paberile pandud. Kirjutus kukkus talle nagu välk selgest taevast kaela. Operatiivne ülesanne, mille täitmiseks ta pidi ülepeakaela vanasse diviisi sõitma, rõõmustas Kirstit. Ta oleks veelgi rõõmsam olnud, kui aeg poleks nõnda napiks jäänud. Reinu ei näinud ta tookord üldsegi mitte ja Ennugi jaoks sõna otseses mõttes varastas parkümmend minutit. Uuest kohtumisest ei kõnelnud kumbki. Ei kutsunud Kirsti Ennu linna ega palunud Enn küllatulekuks luba. Kirsti veel naeris hiljem enda üle, nimetades end koolitüdrukkuks, kes seal pea kaotab, kus seda kaotada ei tohi.

Ometigi seisis Enn Kalm uktsel.

Ta tuli hilja, kell üheksa õhtul. Kirsti luges parajasti toimetusest koju kaasavõetud veerge ega kuulnud algul koputamist. Oma kirjutuste korrektuurtömmistesse süvenes ta alati väga põhjalikult. Kui artikkel või olukirjeldus lebas äratõmmetena tema ees kirjutuslaual, siis nägi ta iga enda poolt kirjutatud lauset justkui uute silmadega. Seetõttu muutusid korrektuurtõmmised alati parandustest kirjuks. Kirjud veerud aga tekitasid küllaltki tuska. Ta süüdistas ennast pealiskaudsuses, selles, et kirjutab liigse tuhina ja hasardiga

ega vali ja vae kohe algul sõnu nii nagu peaks. Kirsti püüdis enne ladumisele andmist (kui aega oli) oma käsi- kirju küll hoolikalt viimistleda. Kirjutas neid mitu korda masinal ümber ja andis trükikotta veendumuses, et pärast ladumist pole vaja ühtegi tähte teisega asendada. Siis toodi tõmmised ja ta hakkas jällegi parandama. Täna oli asi eriti halb. Ta redigeeris iga kolmandat-neljandat lauset, sukeldus kogu tähelepanuga töösse, mistõttu laskiski algul koputamise kõrvust mööda. Alles siis, kui korterinaaber, 45-aastane blondeeritud pangaametnik, ehmunult teatas, et midagi on lahti, märkas Kirsti koputamist.

Kuuldes sõrmenukkide ühtlasi lööke, mõtles Kirsti veel, kes küll võib hiline külaline olla. Arveametnik, kes oli kogu eluaeg asjatult oodanud, tippis tema kannul esikusse ning sosistas, et ta ettevaatlik oleks ja ust ketist lahti ei teeks. Piilugu ainult ukse vahelt ja saatku sissetungija minema. Sõja aeg ja nemad on üksikud naiserahvad, kes teab, mis kõik võib juhtuda. Korteri-kaaslase lobisemine ajas Kirsti naerma, aga temagi ei osanud arvata, kes praegusel tunnil sisselaskmist palub. Tal käis harva võõraid. Tallinnas elas ta alles teist kuud. Omaaegsed tuttavad ja sõbrad, need, keda sõda polnud siamaani ohvriks nõudnud ega laiali pillutanud, olid Tartu jäänud. Sõjakaaslased aga viibisid väljaspool linna. Toimetuses polnud ta veel nii lähedasi sõprussidemeid sõlmida jõudnud, et keegi teda hilisõhtul oleks üles otsinud. Tema juures kodus oli siiani käinud ainult üks kolleegidest — kultuuriosakonna juhataja, vaimukas, leidliku sulega naiskirjanik.

Kõige vähem võis Kirsti aimata, et ta leiab koridorist Ennu, kuigi ta Ennu näha igatses. See oli talle suureks üllatuseks. Ta oli ühtaegu hämmastunud ja rõõmus. Reinu sisseastumine oleks teda niisamuti rõõmustanud, kuid mitte segadusse viinud. Seda tunnistas ta endale hiljem ausalt.

Kalm polnud palju vähem kohmetu. Ka seda konsta- teeris Kirsti alles tagantjärele. Siis, kui Enn tervitas, ei tajunud ta kõike. Siis ei mõistnud ta muud midagi, kui et ukseks seisab Kalm, et koridoris on pime ja et sealt valgub esikusse külma. Kirsti unustas koguni blondeeritud korterinaabri, kes oli end kiiresti kogu-

nud ja rangelt huuli kokku surudes oma tuppä kadunud. Viimaks taipas Kirsti kutsuda:

«Palun.»

«Vabandage, et ma nii hilja tülitän. Toimetusest sain teie aadressi... Kui ma segan, kui on sobimatu aeg, siis öelge ausalt. Lahkun kohe.»

«Ei, ei. Mul on hea meel.»

Kirsti palus Kalmu sineli seljast ära võtta ja tema tuppä astuda.

Külaline seletas, et ta on linnaloo saanud, kodus käinud ja mitte sisse pääsenud. Ka sõprade juures polevat tal rohkem õnne olnud.

«Tundsin ennast inimesena, kes on juhtunud võõraste linna. Lõpuks võtsin südame rindu ja otsisin teid üles.»

Kirsti ütles, et ka tema oli esimest korda pärast rohkem kui kolmeaastast äraolekut Tartusse tagasi jõudes ennast võõrana tundnud. Seda põhjustab sõda, mis on kõik segamini paisanud. Nii inimeste elud kui ka linnad. Ja algul hoomad (öelnud nii, takerdus Kirsti pisut, sest see sõna paistis talle praegu kohatuna) seda, mis on muutunud, mis on teisiti kui mälestustes. Järgmisel korral näis linn palju kodusemana, peaaegu endisena, kuid ka siis ja praegugi on seal palju võõrast. Ei, mitte võõrast. Õigem oleks öelda, et paljutki sellest, mis tema mälestustes on lahutamatu seotud kodulinnaga, ei olnud enam alles. Ei hoonet, kus ta elas, ei pritsimaja torni, kus tulekahju puhul kell ärevalt paukus, ei Kivisilda, millest ta oli sadu kordi üle sammunud. Alati sagina- ja sekeldusterohke Veskimäe tänav tuksus mahajäetuna vaevast viisi — varemete vahel eksles üksikuid inimesi. Sangpuu pagariärist olid järel ainult suitsenud tulemüür, vundament ja üks korsten. Viinamonopoli telliskiviseinad seisid küll püsti, aga needki olid suitsenud ja tühjades aknaavades kiunus tuul. Ent ta kohtas juba tuttavaid, sai teada, kuhu tema vanemad lahingute eest varju läksid, käis Toomel ja Emajõe ääres ning Tartu muutus jällegi linnaks, mis jääb kõikidest linnadest talle kõige lähedasemaks.

Kirsti ja Kalm võitsid kiiresti oma kohmetuse.

Kirsti keetis kohvi. Peale musta kohvi tal midagi muud pakkuda polnud. Isegi suhkrut mitte, alanud kuu

suhkrutalongide eest polnud ta veel jõudnud magusat tuua. Ka leib oli otsas, viimase viilu sõi ära tund aega tagasi. Ta oli ühe-päeva-perenaine, majandusasjades muretu nagu lind. Lõunatas väljas, toimetuse naabruses asuvas restoranis, kus kõik sõid rutates, nagu kardaksid kuhugi hiljaks jääda, õhtul ja hommikul ajas läbi sellega, mida kauplusest oli parajasti osta õnnestunud. Ka täna trügis ta järjekorras, kuid kaup sai enne otsa, kui ta leti äärde jõudis. Tihti polnud aga mahti sabas seista ja ta heitis õhtul magama pooltühja kõhuga. Müüja soovitas tulla homme uuesti, aga mis see aitab, kui tal homme on saia ja vorsti ja võid.

Nad jõid kohvi, neil oli teineteisele palju kõnelda ja kumbki ei märganud, kuidas tunnid kadusid.

Kell kaks öösi tunnistas Kalm, et tal ei ole kuhugi minna. Ta olevat üksnes onuga kokku saanud, aga onu perekond elavat nii pead-jalad koos, et ta polevat tihanud öömaja paluda.

«Jääge siia,» ütles Kirsti endastmõistetavalt.

Ta valmistas Kalmule aseme põrandale ja heitis ise diivanile. Kirsti kasutada oli korterist üksainus tuba ja paremat magamiskohta tal pakkuda polnud. Kirstile näis, et külalisele ei tulnud und. Ka ta ise ei jäänud magama. See tuleb vist kohvist, mõtles ta.

Sel ööl küsis Kirsti endalt, kes on talle Enn Kalm.

Ta ei osanud vastata.

Hommikul ütles talle Enn:

«Ma armastan teid. Töötasin endale, et ma kunagi sellest ei räägi. Aga ma ei saanud teisiti. Armastan teid ammu. Meie esimesest kohtumisest peale. Nüüd te teate.»

Kirsti vaatas talle üksisilmi otsa. Lähenes mehele, kes püüdis teda emmata. Kirsti tõmbus järsult tagasi.

«Saatke mind toimetusse.»

Enn saatis teda. Nad sammusid vaikides läbi tänavate.

«Hüvasti,» ütles Kirsti lahkumisel. «Ma ootan teid.»
Rohkem ei ühtki sõna.

Pärast seda külaskäiku ei olnud Kirsti enam endine. Järgnevail päevil tabas ta end sageli Ennule mõtlemast. Oli ühtaegu hajameelne ja rahutu. Tundis temast puudust. Ootas ja igatses teda.

See on armastus, tunnistas ta endale.

Ei, ei, ei. See ei ole armastus. Ka nõndaviisi kinnitas ta endale.

Kas ta ei uskunud, et armastab Reinu? Et kui ta veel ei armasta, siis hakkab Reinu armastama? Ometi ta eksis.

Teist korda Kirsti eksida ei tahtnud.

Ta ei tahtnud eksida, kuid mida rohkem aega külas-käigust möödus, seda tugevamini Kirsti uut kohtumist igatses. Talle tundus, et Ennu uuesti nähes jõuab ta endas selgusele. Lõpuks otsustas ta ise diviisi minna. Seda oli kerge korraldada. Tema ülesannete hulka kuulus ju korpuse tegevust käsitlevate materjalide organiseerimine.

Diviisi sõitis Kirsti vanas suures ja logisevas «Fordis», mida toimetuse töötajad omnibussiks kutsusid ja millega nad tavaliselt komanderingus käisid. Kogu tee mõtles ta Kalmule. Talle näis nende eelseisev kohtumine väga tähtsana. Ta oli erutatud, ootas midagi ja tundis end vahetevahel ütlemata õnnelikuna.

Diviisis selgus, et Ennu rood (ta oli unustanud, et varem nimetas ta seda allüksust Reinu rooduks) oli vahepeal mitukümmend kilomeetrit eemal asuvasse metsa tööle saadetud. See viis Kirsti ärevusse. Kiiresti otsis ta teistest üksustest üles vajalikud inimesed. Jõudnud kaastöö tellimisega valmis, andis ta autojuhile korralduse edasi sõita.

Ta kiirustas autojuhti tagant. Viimane kirus viletsat teed, kuid tegi mis suutis. Ja siin õõtsuvas, kolisevas ja turtsuvas autos tunnistas Kirsti endale, et ta armastab Ennu. Sest tunne, mis oli teda terveni haaranud, ei saanud muud olla kui armastus.

4

Kolmas pataljon kaevas rannas kaitsekraave. Seitsmes rood valmistas kolmkümmend kilomeetrit eemal sisemaal vooderdusmaterjale.

Seal, Alajõe ääres, kõik toimuski.

Mehed pidasid lõkke ääres istudes suitsutundi. Veski, kes parajasti puhkuselt tagasi oli jõudnud, rääkis oma koduskäimisest.

«Tütar ei tundnud mind ära, tõesõna. Siis, kui ma läksin, oli ta ju alles kolmene. «Kas sina, onu, oled mu isa,» küsis ta. Imelik oli seda kuulda. Suureks on sirtsukene sirgunud. Linalakk nagu Juta. Juta silmad ja Juta hääl. Juta ise on kõhnemaks jäänud. Ja vanemaks. Murest ja hädast. Sest ta on ju nendes aastates, kus naine harilikult elu juures palju ei muutu. Mulle kinnitas, et mina olevat ikka endine Jüri, kuid siin ta luiskas. Külaeided vangutasid mind nähes päid — Jüri mis Jüri, ainult halliks läinud. Oi, vennad, Juta on kuldaväärt naine. Ei pööranud pilku kordagi kõrvale, kui ma talle otsa vaatasin. Nuttis heast meelest, võttis mu südame nõnda hellaks, et oleksin äärepealt niisamuti silmi vesistama hakanud. Magama minnes häbenes nagu leeritudruk, küll naised on imelikud. Rabaaugu Sassi peale oli kuri. Algul käinud Sass mesimagusa näoga ringi, et ela ja ole ilusti minu maa peal, omad inimesed. Mis siis, et Jüri ära läks, kroonu käsk. Ega ta enam tagasi tule, kahju vennikesest. Hea sulane oli. Ja ega ma sellepärast sinule viha kannan, et Jüri minu maa peale oma osmiku üles löi. Aeg oli niisugune. Siis tikkunud ligi. Ikka Jutakene ja Jutakene. Silme ees läks mustaks, kui seda kuulsin. Toppinud käsi külge, kohe jõuga kallale. Kui Juta kindlaks jäänud, hakanud ähvardama ja hirmutama. Viimaks ajanudki minema. Vallavanem ta polevat olnud, aga muidu ühtelugu sakslastega ninapidi koos. Kaval, raibe. Nüüd kardab Jutat. Ja vihkab. Ja-jah, Rabaaugu Sass jäi kohale. Arvasin kohe, et kuhu ta oma talust minna raatsib. Ütlesin seda juba tol korral, kui front üle Rabaaugu maade veeres, Kalmule, tema võib tunnistada. Sassi hing on nii vara küljes kinni, et saagu või sitem, aga oma maid ja maju ta ei jäta. Nüüd loodab oma krutskitele. Valla täitevkomitee meeste silmad ongi juba pimestatud. Tõi vabatahtlikult kaks tonni vilja võidufondi — nõukogude patrioot mis nõukogude patrioot. Minu eest hoidis Sass kõrvale. Pelgas, raisk. Enne äratulekut otsisin üles. Hoiatasin. Ütlesin, et kui Juta peas keegi juuksekarvagi kõverdab, siis vastutab tema. Tema ja ei keegi teine. Tulen ja lasen ta nagu koera maha. Muidu ässitab veel metsavennad Juta kallale. Et Sass bandiitidega ühenduses on, selles ma

ei kahtle. Ta oma poegki pidi kuskil ringi redutama. Päevavalgele ilmuda ei julge, käed verised.»

Veski jäi vait, kohendas lõket ja ohkas:

«Kümme päeva oli kuradima lühike aeg. Kuidas küll talus mehe kätt tarvis läheks.»

«Minu seitse kadusid nii, et ei saanud õieti ninagi nuu-sata,» ütles Urmet. «Kohe Tallinna jõudes sattusin ühe seeliku õnge. Noor oli ja ilus oli ja meest tahtis nagu pöörane. Ma ei saanud õieti arugi, kui ta juba minuga voodis õrnutses. Söötis ja jootis ja magatas, selget päeva ma ei näinud. Nüüd tagantjärele mõtlen, kust ta need viinad ja liköörid välja koukis. Ära ma teda ei võta, liiga surus rinnaga peale. Ütlesin talle seda, tema ainult naeris ja istus mulle sülle. Magus ta kuradike oli, aga minu jaoks tsipake patuselt janune.»

«Nalja sai rängalt, kui ma vanemad üles leidsin,» hakkas nüüd Särglepp õhinal seletama. «Mammi ei saanud sõnagi suust. Kui kuulis, et olen nüüd kommunistlik noor, pidi pikali prantsatama. Tore mutt, aga pea on igasugust prahti täis ja nutab maja pärast, mis maha põles. Paps ka, et nii ja naa, tigidaks ajasid. Põrutasin siis täie häälega, et astun parteisse kah. See löi nad pahviks: Mammi ja papi ja tädid. Hakkasid mu ees lipitsema. Patrasid segaseid jutte, vanematega mul pärast sõda junnamist veel tuleb.»

Rünk suitsetas vaikselt.

Veski pöördus tema poole:

«Ei tea, millal meid uuesti rindele viiakse?»

Rooduvanem ei vastanud. Viskas plotskiotsa tulle ja ütles:

«Ma käisin Raudnaski omakseid otsimas.»

«Leidsid?»

«Mänd ei oleks pidanud mind saatma. Mul ei ole niisugustes asjades õnne. Nende uue elukoha leidsin võrdlemisi kiiresti üles. Koputasin. Ukse avas Täägeritaoline mehemürakas. Küsisin, kas siin elab Aili Raudnask. «Elab,» vastas mees. «Mis te temast tahate?» Mu hinges kihvatas. Ütlesin rahulikult, et mind saatis Viktor Raudnask. Eks ma olnudki Raudnaski käskjalg. Nüüd kadus mees kuhugi ja varsti ilmus esikusse naine, kes mind ühte tuppä juhatas ja platsi palus võtta. Istusin ja ütlesin, et mul on teateid Viktorist. «Väga

huvitav,» tähendas tema. Kas pole idiootlik — «väga huvitav». Ta oleks pidanud aimama, kui Raudnask oleks ta hinges elanud. Aga tema — «väga huvitav». Ja mina olin isegi ta käed pihku haaranud, kartnud, et ta surmasõnumit kuuldes kokku variseb. Igavene eesel. See käib minu kohta. Käitusin nagu viimane tola. Jätkasin koba-
valt, et me teenisime Viktoriga ühes roodus ja nii edasi. «On temaga midagi juhtunud?» katkestas ta mind varsti. Küsis ükskõikselt, nagu oleksin ma võõrast kõnel-
nud. Mul löikas südamest läbi. Raudnask kandis teda kolm aastat hinges ja tema kuulab külmalt. Aga ma lootsin ikka veel, pigistasin ta käsi ja vastasin, et ta sai Sørve sääres raskesti haavata. «Ta on surnud,» nuuk-
satas Raudnaski naine, langetas korraks pea ja jäi nii mõneks minutiks istuma. Siis tõusis püsti ja küsis minult, kas ma ei sooviks teed juua. Usu, Jüri, ma olek-
sin kisendanud. Mulle tundus, et minu ees ei seisa mitte Raudnaski naine, vaid Vilma. Õudne hakkas. Püüdsin seda tunnet maha suruda, püüdsin Raudnaski naise käi-
tumist õigustada, kinnitasin endale, et ta valitseb en-
nast ja ei taha mulle, võõrale, oma valu näidata. Ma ei üt-
le, et tal Viktorist kahju poleks olnud. Oli. Kuid ta ei tundnud niisugust valu, mida kannatab inimene, kes on kaotanud selle, kes on talle kõige kallim, ainuke. Andsin üle kirja ja foto, mille me Raudnaski juurest leidsime, ning küsisin — paljast kohusetundest küsi-
sin, sest ma ei tahtnud temaga enam rääkida —, kas väeosa ei saa teda millegagi aidata ja kuidas ta Viktor Raudnaski poegade-
ga toime tuleb. Vastas, et tal polevat midagi vaja. Lapsed peaksid hakkama abiraha saama ja... Kui ma juba välisuksel seisin, küsis ta, kas lapsed ka siis toetusraha saama hakkavad, kui ta uuesti abiellub? Ma ei teadnud seda, pomisesin midagi oma nina alla ja astusin uksest välja. Sel silmapilgul karjatas ta ja sosistas: «Ma ei suutnud uskuda, ma ei suutnud!» Tema viimaste sõnade eest andsin talle pal-
jugi andeks, aga mitte kõike.»

«Inimene kaotas lootuse. Väsis,» lausus Veski.

Rünk sõnas mõtlikult:

«Raudnask kartis, et ta naine võib välismaale põge-
neda. Mäletad, mis ta kirjutas. Hea seegi, et ta lapsi kodumaast ilma ei jätnud.»

Uus mees jaos, Kristjan Otsnik, kes oli mobiliseeritud alles pärast Eestimaa vabastamist, jälgis ahnelt Rünga juttu.

Särglepp müksas talle külge ja küsis nõökavalt:

«Naisemees?»

«Ei,» tunnistas see puhtsüdamlikult. «Tüdruk on.»

«Kutsu külla,» andis Särglepp talle kogunud rinde-mehe elutarkusega nõu. «Egas naisi tea uskuda. Kül-
lap varsti sõidame uuesti frondile, siis sa teda enam käte vahele võtta ei saa. Hoi a pea püsti. Sõda kaua ei kesta. Kõige rohkem pool aastat ja siis on mutt. Mina viibisin kolm ja pool aastat ära, see juba oli midagi.»

«Kas ootas?»

«Ootas. Nalja sai, kui teda külastasin. Põrgulikult ilusaks donnaks kasvanud! Silmad särasid ja tiirlesid peas nagu taldrikud. Ei ehmatanudki, kui teatasin, et olen nüüd komnoor. Siis raksatasin, et astun ka parteisse. Kiikasin kõrvalt, kuidas mõjub. Vahva tots. Siristas, et komnoore ja kommunisti nimega ei kõlba-
vat eputada. Õieti ütles. Ma vist armusin. Temagi näib minust sisse võetud olevat.»

«Sisse võetud?»

Otsnik puhkes tasakesi naerma.

Särglepp mõistis, et ta oli pisut poisikeselikult lobi-
senud, ja et enda kui vana frondimehe autoriteeti mitte kaotada, küsis karmilt:

«Mis sa okupatsiooniajal tegid?»

«Koolis käisin ja siis varjasin end maal onu juures. Muidu oleks leegioni kihutatud.»

«Kukkusid väärt roodu. Rüngal ja Veskil ja minul ja enamikul meestel on kümned lahingud seljataga. Roodukomandör pole viriseja. Rünga kohta ei ütle ma halba sõna, soovitas mind komsomoli, kuid tema ei salli, kui sul rihm on lodevalt peal või sinelinööp ripub. Pea seda silmas. Tal ei vedanud, naine hakkas fritsudega tõmbama ja laskis varvast.»

Otsniku nägu tõmbus tõsiseks.

«Täägerilt tuli kiri,» teatas Kalm Veskile. «Kirjutab, et ka ühe jalaga sant võib elada. Haiglast ta veel väl-
jas pole, aga karguga komberdavast juba asjale. Keegi naine toovat padajänni, kes, seda ei ütle. Arvan, et see

on seesama naistreial, kellest ta vahel rääkis. Soovis meile kõigile head õnne ja kutsus neid, kes pärast Berliinis käimist omal jalal liikuda saavad, ennast vaatama.»

«Täägerist on tuline kahju,» ütles Veski. «Kui ma peaksin jala kaotama, mis kündja ma siis enam oleksin. Praegugi teeb tervis muret. Kodune rammusam toit võttis kere nii tuld täis, et... Mis ma soiun, küll see viimaks mööda läheb. Pöida aga Villem tagasi ei saa.»

Rünk tõusis ja sõnas Kalmule:

«Minu poolt talle tervitusi, kui kirjutad.»

Veski jätkas:

«Ka minu poolt terviseid. Täägeril on õigus, me peame Berliinis ära käima. Ma põhjan ja kirun kogu aeg sõda, aga kui vaja, olen valmis kas või kümme korda laskma uuesti oma sisikonda segamini keerata, et aga Hitleril ja neil, kes teda üles upitasid, kael kahekorra käänata. Hitleril ja igaihel, kes alustab sõda meie, tööinimeste vastu. Teisiti ei hoiu me oma õnne.»

«Nalja veel saab,» tahtis Särglepp uut lugu alustada, aga suitsutund lõppes.

Kalmu ülesandeks oli koos Urmetiga laasitud kuuski mehepikkusteks tugipostideks lõigata. Nad jõudsid ainult ühe puu tükeldada, kui talle teatati, et üks vanainimene küsivat teda.

5

See vanainimene oli ta ema.

«Külas räägiti, et siia on sõdurid tulnud. Ma olen nüüd pisut parem ja mõtlesin, et käin ja vaatan. Järsku oled sina ka nende hulgas. Olidki.»

«Olingi.»

Muud ei osanud Enn Kalm öelda.

«Sa oled vanemaks muutunud. Ja tugevamaks. Kui ära läksid, olid alles poisike.»

«Ma olin kahekümne kolme aastane, ema.»

«Mis see kahekümne kolme aastane mehehakatis muud on kui poisike,» naeratas ema. «Aga nüüd oled mees. Mees mis mees.»

Ka Enn naeratas.

Ema silmad vaatasid teda lõpmatu hellusega. Kalm nägi, et ema näkku oli tekkinud uusi kortse ja et juuksed, mis pearäti alt välja kippusid, paistsid peaaegu hallidena. Ka oli ema nagu väiksemaks jäänud ja ta käed, kas need ei värisenud?

«Oleks isa selle päevani elanud.»

Ema silmades helendasid pisarad.

«Kui kodus olid, siis ta sinust palju ei rääkinud. Aga kui ära läksid, siis ei olnud muud kui Enn ja Enn. Tema uskus ikka, et sa tagasi tuled. Tema usk aitas ka mind loota. Ka siis, kui ta vangimajas oli.»

«Vangimajas?»

«Jah, vangimajas. Varahommikul viidi kodunt ära. Pandi süüks, et neljakümnendal aastal oli lasknud end mingisugusesse ametiühingukomiteesse valida. Kahtlustati, et hoiab kommunistide poole. Raudteele tagasi ei võetud, käis juhuslikkudel töödel. Viimati oli kanaliseerimisvõrgus. Nooremad kihutati sõjaväkke ja tema sai asemele. Vangimajas peeti teda aasta ja kaks kuud. Pärast seda oli sakslaste vastu nii tige, et... «Poiss tegi õieti, et ära läks,» kinnitas ta mitu korda. Me veel vaidlesime sellepärast. Kui sakslased hakkasid mehi vägisi oma leegioni ajama, andsin talle õiguse. Külma hakkab seistes, kõnnime parem.»

«Ma küsin end vabaks, meil on...»

«Küll sa õhtul tuled. Või sõidate ära? Ei sõida, siis on hea. Ma elan siit kuus kilomeetrit eemal, Vanaperes. Sina kirjutasid Tallinna, aga mina olin maale kolinud, sellepärast ma su kirju kohe kätte ei saanud. Laksi naine saatis need mulle järele. Esimest kirja kohe ei saatnud, aga kui teine ka oli tulnud, siis saatis mõlemad. Ma ei süüdistata teda, ta, hea inimene, hoidis meie korterit.»

Nad kõndisid aeglaselt mööda maanteed edasi.

«Sa ikka tohid minuga praegu aega viita? Ega mul, poeg, tuld taga ole. Olen siiani oodanud, üle kolme aasta, mis see õhtuni enam ära on.»

«Isast on kahju.»

«Ma ei saanud linnas elada. Iga kokkuvarisenud maja juures küsisin enda käest, kas ta mitte selle alla maetud pole.»

Mõlemad vaikisid.

«Mis teha, ema. Sõda.»

«Ma ei süüdista kedagi peale sakslaste, kes meile sõja kaela töid.»

«Sa oled minu pärast palju muret tundnud ja kannatanud.»

Ema vaatas teda imestunult.

«Südant olen ma sinu pärast küll valutanud. Kuid ega sina selles süüdi ole. Mis sa siis tegema pididki? Ma olen su pärast nutnud, mitu korda sind surnuks pidanud ja siis jälle lootnud, kuid häbi ma sinu pärast tundnud pole.»

«Ma tulen õhtul kindlasti. Mis see kuus kilomeetrit on. Me oleme, memm, sadu kilomeetreid maha marsinud.»

Nad jõudsid kohale, kus üle maantee läks kitsas metsarada, mida mööda tuli kiire sammuga habemessekasvanud mees.

Ema vaatas Ennu ikka ja jälle.

«Mis need paelad tähendavad?»

«Nooremseersandi triibud.»

«Kas sa ka haavata oled saanud?»

«Sain, nüüd olen aga terve nagu purikas. Tugevam veel kui enne.»

«Kuidas see juhtus?»

Enn ei teadnud järsku, mida öelda.

«Luki all. Öösi...»

Nüüd kostis ema häälest varjatud ärevust, kui ta küsis:

«Kas te veel rindele lähete?»

Sellele küsimusele ta enam vastust ei saanud.

Vanemleitnant Mänd, rooduvanem Rünk ja vanemseersant Veski, kes esimestena päralt jõudsid, leidsid nad teineteise kõrvalt maanteelt. Kalmu ema ei hinganud enam.

Automaadivalang ei olnud kedagi häirinud. Esimesena oli kahtlema löönud vanemleitnant Mänd:

«Rünk, kontrollige, kes tulistas!»

«Nalja veel saab.» oli Särglepp lõbusalt naernud.

Selgus, et peale Kalmu olidki kõik mehed kohal.

Rünk ütles:

«See ei saanud Kalm olla.»

*«Sa oled vanemaks muutunud. Ja tugevamaks. Kui ära läksid,
olid alles poisike.»*

Sest Kalmul ju automaati ei olnud.

Veski jooksis metsaservale, nägi rohkem kui poole kilomeetri kaugusel maanteel lamavaid kogusid ja nüüd ei arvanud enam keegi, et tegemist oli süütu paugutamisega.

Mänd andis korralduse relvad võtta.

Enne kui mehed jõudsid lamajate juurde, peatus nende kohal auto.

««Ford» vist,» ütles kiirest jooksust lõõtsutades Särglepp. «Ma tunnen marke.»

Keegi hüppas autost välja ja kummardus langenute kohale.

Kõik nägid, et see oli naine. Sõdurisinelis naine.

Kalmu ja tema ema juurest leidsid nad Kirsti Sarapiku. Kirsti põlvitas Kalmu kõrval. Ta nägu oli pisa-
raist märg.

6

Sellesama autoga saadeti Enn Kalm Tallinna. Tema ema surnukeha toimetati külasse. Kalm oli väga raskesti haavatud — kuulid olid tabanud teda pähe, kaela ja puusa — ning kaotanud rohkesti verd. Sanitaarauto kohalekutsumine oleks tähendanud mitme tunni raiskamist. Siin lugesid aga minutid. Isegi sekundid.

Seda ütles pataljoni velsker, kes oli lahinguis kümneid ja kümneid haavatuid sidunud ja edasi saatnud.

Seda mõistis igauks.

Autojuht sõitis ettevaatlikult. Kirsti hoidis tagaistmel kinnisilmi lamava Kalmu pead, mis oli paksult mähitud sidemetesse.

Kaasa sõitsid veel velsker ja rooduvanem Rünk.

Kalm oigas vahetevahel tumedalt. Aeg-ajalt katkes ta hingamine ja need silmapilgud olid kõigile painavaks ootuseks.

«Ta ei sure,» ütles neil puhkudel Rünk. «Ma usun, et ta ka need haavad välja kannatab.»

«Ta ei tohi surra,» ahastas Kirsti. «Ma armastan teda. Tulin talle seda ütleva. Tulin, aga... Pidi see kõik juhtuma! Ma ei mõista midagi. Mispärast just teda ja tema ema ohvriks valiti? Kes küll võis mõrtsukas olla?»

Keegi ei osanud Kirsti küsimustele vastata.

Roodukomandör Mänd organiseeris küll otsekohe bandiidi või bandiitide tagaajamise, kuid nad sõitsid ju ära ega teadnud, mis tulemusi see andis või annab.

Rünk mõtles, et peaks Kalm elavana haiglasse jõudma. Talle tundus, et siis oleks kõige hirmsam seljataga.

Velsker katsus haavatu pulssi. Selle löök oli äärmiselt nõrk, vaevalt tuntav. Kui velskri käest oleks küsitud, kas nooremseersant jääb ellu, siis poleks ta osanud muud vastata, kui et mees kõigub elu ja surma vahel.

Tükk aega sõideti vaikides.

Korraga avas Kalm silmad. Ta vaatas mitte midagi mõistva pilguga Kirstile otsa.

Kirsti püüdis naeratada.

Kalmu pilk muutus soojaks. Ta tundis Kirsti ära. Üle Kalmu muldkahvatu näo libises nagu mingi virvendus. Huuled tuksatasid. Vist püüdis temagi naeratada.

Siis sosistas ta vaevu kuuldavalt:

«Kirsti...?»

«Tulin sulle külla.»

Kalm katsus tõusta, kuid ei suutnud end liigutada. Ta ei taibanud ikka veel, mis oli juhtunud.

«Kus... ma... olen?»

«Autos. Me sõidame Tallinna.»

Üle Kirsti näo jooksid suured, selged pisarad.

«Mispärast... te... nutate?»

Kirsti ei teadnud, mida öelda. Ta vaatas Kalmu ainult lõpmatu helluse ja kurbusega.

«Sa oled haavatud, sõber,» ütles nüüd Rünk. «Viime sind haiglasse. Lama rahulikult.»

Nüüd meenus Kalmule kõik. Isegi mees, kes oli ilmselt üle maantee kavatsenud minna.

Ta muutus ärevaks.

«Kus on mu ema?»

Vaikus.

«Ta jäi roodu juurde,» vastas siis Rünk nõnda rahulikult kui suutis. «Kõik muutub heaks. Ära end praegu rääkimisega väsita. Juttu ajada jõuame edaspidi küll ja küll.»

Kalm otsis saatjate silmi. Kirsti ei pööranud pilku kõrvale.

«Kas temaga... juhtus midagi?»

Seekord ei leidnud ka Rünk sõnu.

Kalmule ütles seltsimeeste vaikimine kõik. Ta vaade tuhmus. Midagi justkui tardus temas.

Auto rappus.

Kalm oigas ja kaotas jällegi teadvuse.

Velsker katsus haavatu pulssi.

Kirsti vaatas abiotsivalt Rüngale.

«Varsti oleme Tallinnas,» julgustas rooduvanem. «Siis on kõige hullem möödas.»

Kui autojuht teatas, et linnani jääb veel kümme kilomeetrit, ärkas Kalm uuesti teadvusele. Ta pilk leidis Kirsti ega pöördunud enam kõrvale. Haavatu silmis lõi hõõguma imeline sisemine tuli.

«Ärge nutke,» sosistas ta siis.

«Ma ei nuta,» sundis Kirsti end veel kord naerata.

Rünk luges kilomeetreid.

Ootamatult hakkas Kalm erutatult sosistama:

«Mul on tunne, nagu... nagu oleksin ma iseenda tapnud...»

Ükski ei mõistnud, mida Kalm nende sõnadega öelda tahtis. Ka Rünk mitte. Ta tundis ainult, et Kalm ei tohi surmast mõelda. Seepärast ta lausus:

«Jäta lollused, sõber! Vara on lootust kaotada. Meil sinuga on õigus elule. Ja me elame igasugused fašistid ja bandiidid üle. Ära end asjatult rääkimisega väsita.»

«Ma... pean rääkima. Enne kui... hilja on. Praegu. Ma ei ole... kellelegi öelnud, kuidas ma Luki juures haavata sain. Varjasin isegi teie eest, Kirsti... Ja ema eest... Minu pärast ta...»

«Rahune, kallis!»

«Ma ei tohi vaikida. Oleksin pidanud... juba ammu kõnelema. Teile. Kõigile...»

«Sa ärritud asjata. Teed endale halba,» vaigistas teda Rünk.

«Ei, ei, ei!» peaaegu karjatas Kalm. «Laske mul rääkida...»

Ta tõmbas sügavasti hinge ja sosistas:

«Reinop tulistas mind... Leitnant Reinop... Jooksis pärast üle... Ärge seda nime unustage.»

Kalmu sõnad rabasid Kirstit. Ta tundis end äkki Kalmu ees kümnekordse süüdlasena.

Ka Rünk hämmastus. Millest küll Kalm kõneleb?

«Rahune. Ükski mõrtsukas ja äraandja ei jää tabamata,» ütles ta viimaks.

Kalm hingas raskesti. Rääkimine oli teda väsitanud. Ta tundis jõu otsalõppemist ja jätkas kiirustades:

«Reinop on nüüd Eestis... Oleksin pidanud ta... kinni võtma.»

Kirsti pures huuli, et mitte valju häälega nutma puhkeda.

«Küllap ta kätte saadakse,» kordas Rünk. «Otsime kas või maailma lõpust üles. Temasugustel pole tulevikku. Meil aga seisavad ilusad päevad alles ees.»

Kalm näiski rahunevat.

Auto oli juba linna servale jõudnud, kui ta korraga Kirsti poole pöördus:

«Jääge mu... juurde... lõpuni...»

Kirsti võpatas Kalmu sõnades ja hääles peituvast lootusetusest. «Ma jään su juurde nüüd ja igavesti,» sosistas Kirsti ägedalt. Kummardus Kalmu kohale ja suudles teda õrnalt. Ta ei osanud muud teha kui surmale oma armastuse vastu seada.

«Sa elad veel sada aastat,» ütles Rünk niisamasuguse ägedusega ja ta häälest kostis kõigutamatu veendumus. «Sa ei surnud kaks aastat tagasi ega sure ka nüüd.»

Ning mõtles, et varsti peaksid nad haiglasse jõudma. Kalmu kahvatu nägu elustus.

Kas sisendas temasse usku Kirsti armastus või Rünga veendumus, seda oli raske otsustada, kuid sel momendil uskus ka tema seda, mida teised kõnelesid.

Ning enam ei põletanudki teda tagasitõrjumatu sise mine vajadus rääkida Kirstile ja Rüngale viivitamatult siinsamas, mispärast ta pidas ennast iseenda ja oma ema tapjaks. Jutustada seltsimeestele, mida ta silmad olid näinud hetk enne seda, kui selja tagant, väikeselt metsarajalt, mis ristus maanteega, kostsid paugud. Kukkudes pöördus ta pooleldi ümber ja tema silme ees oli virvendanud tohutu suurena Reinopi ha-

bemessekasvanud nägu. Ja kui see ei olnudki Reinop, kui talle praegu lihtsalt viirastub Reinopi kuju, siis oli ta ikkagi ise süüdi selles, mis juhtus. Sest see, kellel ei jätku otsusekindlust Reinopi-taoliste inimeste vastu, abistab neid oma tegevusetusega ning langeb lõppude lõpuks ise nende ohvriks. — Kõigest sellest jõuab ta veel kõnelda.

Kirsti hoidis hellalt ta pead.

Rooduvanem Rünk mõtles, et inimesed nagu Enn Kalm, kes tõe juurde jõudes võitlesid elu eest, ei saagi surra, sest nad on surematud.

Samal silmapilgul peatus auto sõjaväehaigla ees.

Пауль Куусберг
ДВА «Я» ЭННА КАЛЬМА
(Люди в солдатских шинелях)

Роман

На эстонском языке
Оформление и иллюстрации Э. Майсаара
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja T. Huik
Kunstiline toimetaja R. Pangsepp
Tehniline toimetaja A. Sepp
Korrektorid A. Kalberg ja
M. Pedajas

Ladumisele antud 13. IV 1961. Trükkimisele antud 18. V 1961. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 18,5 + 12 lisa. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 15,78. Arvutuspoognaid 15,81. Trükiarv 21 000. MB-03849. Tellimise nr. 1441.

Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

Hind 85 kop.

Fašistlike röövallutajate poolt nõukogude rahvale pealesunnitud Suur Isamaasõda paiskas segi miljonite inimeste elud, aetas nad rasketesse olukordadesse ja sageli küllalt keerukasse omavahelistesse suhetesse, nõudis tohutuid jõupingutusi ning suuri ohvreid.

Romaanis kõneldakse inimestest, kes sõjapäevil võitlesid Nõukogude Armees Eesti Rahvuskorpuses. Siin kujutatakse erinevate karakterite, arusaamade ja saatustega tegelasi, nende kasvamist ning karastumist hiigelheitluse tules, jälgitakse nende tundeelu ja käikäiku.

Jääda inimeseks, kes ei lase end tõugata-lükata, vaid kes teab, mille nimel ta tegutseb, kanda ausalt ja lõpuni sõdurikandamit, mille ajalugu aetas ka kümnete tuhandete eestlaste õlgadele, jääda ustavaks rahvale – see on teose juhtmõte.

A-23802

85 kop.